

Ш. Наралиева

*Қозоғистон Республикаси
Таълим ва фан вазирлиги тасдиқлаган*

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Табиий-математик йўналишдаги
умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик**

11

Алматы
«Жазушы»
2020

УДК 373.167.1
ББК 81.2 (Узб-922)
Н28

Шартли белгилар

	савол ва топшириқлар		тақдимот
	якка тартибда ишлаш		тинглаш ва сўзлаш
	жуфтликда ишлаш		ўқишиш
	гурухда ишлаш ва муҳокама қилиш		ёзиш
	«Биздан – савол, сиздан – жавоб»		Адабий тил меъёрлари: ўрганамиз ва амалда қўллаймиз!
	«Мен нотиқман!»		уй вазифаси

Наралиева Ш.
Н 28 **Ўзбек тили. Умумтаълим мактабларининг табиий-математик йўналишдаги 11-синфи учун дарслик / Ш. Наралиева.** – Алматы: «Жазушы», 2020. – 224 бет, расмли.

ISBN 978-601-200-722-0

УДК 373.167.1
ББК 81.2 (Узб-922)

ISBN 978-601-200-722-0

© Наралиева Ш., 2020
© «Жазушы» баспасы, 2020
Барча ҳуқуқлар ҳимоя қилинган.
Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари
«Жазушы» нашриётига тегишли.

АЗИЗ БИТИРУВЧИ!

Ушбу йил сизнинг мактабдаги ҳаётингизнинг сўнгги йили. Сиз мустақил ҳаётга қадам қўйиш арафасида турап экансиз, биласизки, ҳар бир инсон катта йўлга чиқар экан, жуда кўп билим, кўнишка ва малакаларга эга бўлиши лозим. Умид қиласизки, сиз шу пайтга қадар анча фойдали билим ва кўнишкаларни эгалладингиз. Эндиgi навбатда эса олинган маълумотларни тақорорлаш, мустаҳкамлаш, маълум бир тизимга солиши палласи келди. Бу борада сизга биринчи кўмакчи – қўлингиздаги «Ўзбек тили» дарслигидир! Зеро, айнан сизда фикрлаш қобилиятини ривожлантирувчи, нутқингизни ўстирувчи, тинглаган, ўқиган ахборотларни идрок қилиш, қайта шарҳлаш, ижодкорлик нуқтаи назаридан ёндашиш, мулоҳазали фикрлаш кўнишкаларини шакллантирувчи, ўзингизни ҳаётга татбиқ этишингизда оқил маслаҳатчи бўлиш ушбу дарсликнинг олий мақсадидир.

Мамлакатимиздаги уч тиллилик сиёсати шароитида она тилининг роли ва аҳамияти янада ортди. Чунки ҳар қандай янги билим, кўнишкаларга она тилини пухта эгаллагандагина эришиш мумкин. Ўз фикрини равон, гўзал ифода эта олмайдиган ўқувчини замон талаби даражасидаги ўқувчи деб бўлмайди. Халқимизнинг миллий қиёфаси, руҳияти, орзу-истаклари, эзгу қарашлари шу тилда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам тил – миллат қалбининг кўзгуси, ўзликни ифода этиш воситаси, маданий мерос дурдонаси сифатида эътироф этилади.

Алломаларимиз айтганидек, «Дунёдаги жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она тилининг бетакор жозибаси билан сингади». Шундай экан, азиз ўқувчилар, сизларга Мангу эл – она заминга меҳр-муҳаббат, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари, энг аввало, она тилини ўқитиш жараёни орқали сингдирилар экан, бу борада сизлардан самимий меҳнат талаб қилинади.

Қўлингиздаги ушбу дарслик мазмуни янгиланган таълим дастури асосида тузилган бўлиб, умумий ўрта таълим босқичининг табиий-математик йўналишдаги 11-синфи учун мўлжаллангандир. Дарслик сизнинг тил ҳақида шаклланган билимларингиз негизида нутқий фаолиятнинг барча кўринишлари (tinglash-sўzlash, ўқиш, ёзиш ва адабий тил меъёрлари) бўйича функционал

саводхонлигингизни такомиллаштиради, сизни нутқи фаол ижодий шахс сифатида ривожлантиришни кўзлайди.

Бундан ташқари, дарслиқдаги маълумотлар ўзбек тили фонетикаси, лексикаси ва грамматикасидан олган билимларингиз асосида адабий тил меъёрлари – орфоэпия (тўғри талафуз), орфография (имло), тиниш белгилари (пунктуация), ёзма нутқ услубларини ўрганиш ва мустаҳкамлашга бағишиланади.

Дарслик қуидаги беш бўлимдан иборат мавзуларни қамраб олган: «Қозоғистон замонавий оламда: ўтмиши ва келажаги», «Қалб экологияси», «Замонавий жамият. Интеллект миграцияси», «Оlamни ўзгартирган кашфиётлар», «Янги оламдаги театр ва кинематография».

Замон билан ҳамнафас берилган ҳар бир бўлимдаги топшириқларни бажаришда оғзаки ва ёзма нутқ қоидаларига амал қилиш; ахборот излаш, топиш, ажратиб олиш ва уни қайта ишлаш; мулоҳазали фикрлаш, умумлаштириш, баҳолаш, олинган ахборотни талқин этиш/шарҳлаш; коммуникатив вазифаларига боғлиқ турли ўқиш турларидан фойдаланиш кўникмаларини такомиллаштирасиз. Шунингдек, оммавий чиқишлиарнинг турли жанрларида монологлар яратса олиш, мулоқот вазиятига мувофиқ танқидий баҳолаш; турли коммуникатив вазиятларда баҳс-мунозаралар олиб бориш малакалари ривожланади. Бундан ташқари, сиз турли жанрдаги матнлар устида ишлайсиз, матнларни тузатасиз ва таҳрир қиласиз. Буларнинг барчаси нутқингизни ривожлантиришга хизмат қиласи.

Грамматик материал эса нутқий мавзуларга боғлиқ ҳолда ўрганилади. Ўтилган грамматик қоидаларни ёдга солиши учун зарур ўринларда қоидалар ҳам берилди.

Тилни ўрганиш бошқа фанлар билан алоқадорликда, умумий мавзулар (нафақат ўзбек маданияти, балки замонавий Қозоғистон воқеликлари, унинг тарихи, маданияти ва санъати ҳақидаги матнлар) орқали, турли фан соҳаларига тегишли матнлардан фойдаланиш, академик тилни ривожлантириш орқали юзага оширилади.

Умид қиламизки, дарслик сизнинг нутқий фаолиятингизни такомиллашуvida яқиндан ёрдам беради.

Она тилининг соғлигини сақлаб, уни пухта ўрганишда барчангизга омад ёр бўлишини тилаб қолами!

Оқ йўл, азиз битирувчи!

Муаллиф

I

ҚОЗОҒИСТОН ЗАМОНАВИЙ ОЛАМДА: ҚОЗОҒИСТОННИНГ ҮТМИШИ ВА КЕЛАЖАГИ

Келажакнинг равнақи учун үтмишингиз
йўқолиб кетишига йўл қўйманг.

Чарльз Гивенс

ЯНГИ ҚОЗОҒИСТОН МЕНИНГ ТАСАВВУРИМДА

Фонетика. Морфология. Синтаксис

Бугунги дарсда:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз;
- коммуникатив масалаларга боғлиқ ўқишининг турли кўринишларидан фойдаланамиз;
- тингланган, ўқилган материал мазмунини батафсил ва қисқартирилган режалар ёки қисқача хикоялаш, қисқача шарҳ, хабар кўринишида баён этамиз.
- имловий меъёрларга риоя қиласиз.

1-машқ. Шеърни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Сиз ўзингиз шеърга яна қандай сарлавҳа қўйган бўлардингиз?

ЮРАК ТИЛИ

Дунё соқов эди, туйкус сўз сўради – садо бўлдинг,
Жилва соғди мавжларингда ою юлдуз – само бўлдинг,
Коинотнинг буржларига ёйилган куй – сано бўлдинг,
Сен туфайли вужудимга жо бўлди-ку жоним, тилим.

Тошга ҳам тил ато этган сирли битик – тилсим сенсан,
Заранг мозий дарвазасин очқич калит – «сим-сим» сенсан.
Камалақдай лисонлар кўп – ёлғиз юрак тилим сенсан,
Тилмоч бўлдинг муҳаббатга меҳмон бўлган оним, тилим.

Сен сулувсан – Қошғарийни Мажнун каби кўйга солган,
Алишербек васф этай деб чиройингни ўйга толган,

Қодирий ҳам Чўлпон суйиб, ошиқ жони ўтда қолган,
Ишқ аҳлининг шароридан шара топган шоним, тилим.

Кўксимдаги чечагим сен – ким қўйл чўзди юлмоқ учун,
Поймол этиб, сўнг устимдан қах-қах отиб кулмоқ учун,
Хазинасан, қулф эшиги – тилсиз, дилсиз гумроҳ учун,
Сийму зарим, дур-гавҳарим, тилла тўла коним, тилим.

Ёв йўласа, қилич-қалқон сўзинг тутиб, қасд бўламан,
Таъзим қилса Сенга, мен ҳам отдан тушиб паст бўламан.
Сасинг туйсам сафарларда, сафо ичра маст бўламан,
Соқий мудом сахий сенга – саодатли жомим, тилим.

Дилим сархуш, тилим бийрон – абад баҳтга ёрлигимсан,
Худойимнинг мукофоти – мангут мақтов ёрлигимсан,
Кўзим дейми, юзим дейми – бошдан-оёқ, борлигимсан,
Етмиш икки томиримда оқиб турган қоним, тилим.

Эй, сен хазон билмас боғим, ўзбекий соф гулинг бўлай,
Гулинг узра қанот қоққан беором булбулинг бўлай.
Ҳеч бўлмаса, илтифот қил, бир қўриқчи қулинг бўлай,
Давлатли султоним, тилим – олиймақом хоним, тилим.

Сен бўлмасанг, қўкка элтар нурли нарвон, йўлим қайдада?!

Сен сарбонсан, дилим – зиё ортган карвон, қўним қайдада?!

Тирикман, сен боис боқий менга даврон – ўлим қайдада?!

Сен борсанки, жаранглагай кўк тоқида номим, тилим!

Нодир Жонузок

1. Матнни синчилаб ўқиб, ўрганинг. Жанрини аниқланг. Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини ажратиб олинг ва умумлаштиринг, бир неча кўзқарашларни таққосланг. Матн мазмунини қисқача ҳикоя қилинг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Изоҳлар

2. Бадиий матн устида ишланг. Жадвални тўлдиринг. Ушбу воситаларнинг нутқдаги аҳамиятига изоҳлар келтиринг.

Бадиий тасвир воситалари	Мисоллар	Изоҳлар
Талмех		
Ташбех		
...		

3. Қўйидаги жадвал асосида сўзларни фонетик хусусиятлари бўйича ажратинг.

Шарти	Мисоллар	Изоҳлар
Таркибида фақат тор унлилар иштирок этган сўзлар		
Таркибида фақат кенг унлилар иштирок этган сўзлар		
Таркибида фақат ўрта кенг унлилар иштирок этган сўзлар		

4. Матндан от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш туркумига хос сўзларни топиб, ўзи боғланиб келган сўз билан ёзинг.

5. Ўзингиз истаган бир бандни кўчириб ёзинг ва шу гапларни синтактик тахлил қилинг.

6. Матн таркибида ишлатилган тиниши белгиларидан бири – тирега изоҳ беринг.

Она тиисиз миллат йўқ. Тилини йўқотган миллат ўз тарихи ва илдизларини йўқотган миллатdir. Тилсиз миллат миллат эмас. Тилини йўқотган миллат бу аждодлари, ота ва онасининг исмларини унуган миллатdir ва уларни манқурт дейдилар.

Шерхан Муртаза

БИЛИБ ОЛИНГ!

Ўқиш жараённада матнни таҳлил қилиш ва қилмасликка кўра турлари мавжуддир.

Мисол учун:

- ✓ **она тилининг иштирокига кўра:**
 - а) таржимасиз
 - в) таржима қилиб ўқиш
- ✓ **тайёргарликни аввалдан бор ёки йўқлигига кўра:**
 - а) аввалдан қийинчилигини бартараф қилган
 - в) аввалдан қийинчилиги бартараф қилинмаган
- ✓ **Тайёргарликка кўра:**
 - а) тайёрланган
 - в) тайёрланмаган
- ✓ **Ўрнига кўра:**
 - а) синфда ўқиш
 - б) уйда ўқиш.
- ✓ **Ўқитувчи топширигига кўра:**
 - а) таълимий ўқиш.
- ✓ **Ўқувчининг ўз ташаббусига кўра:**
реал ва мустақил ўқиш
- ✓ **Иштирокчилар сонига кўра:**
 - а) гуруҳда ва якка ҳолда ўқитиши.
- ✓ **Овоз иштирокига кўра:**
 - а) овоз чиқариб
 - в) овоз чиқармай ўқиш.

✓ **Юқоридаги турлар билан бир қаторда ўқишининг қўйидаги турлари мавжуддир:**

1. Дикқат билан ўқиш.
2. Ўртача ўқиш (одатдаги овоз чиқармай ўқиш).

✓ **Ўқишидан кўзланган мақсадга қўра:**

1. Тез ўқиш
2. Таңлаб ўқиш (бошидан, ўртасидан, охиридан)
3. Тўхтатилиб ўқиш (бирор сўзни чўзган холда)

Ўқишидан кўзланган мақсадни ҳисобга олган холда ўқишининг қўйидаги турлари ҳам мавжуд.

- 1) танишиш учун ўқиш
- 2) изланиб ўқиш
- 3) кўз югуртириб ўқиш
- 4) синчиклаб ўқиш.

Танишиши учун ўқишининг бу тури орқали китобхон мақола ёки китобнинг умумий ўқиш жараёнида матннинг асосий мазмунини илгари сурган асосий foяни англаб етиш билан кифояланади.

Изланиб ўқии – матнда берилган нотаниш сўзлар ва сўз бирикмаларини бошқа манбалардан топиб, матннинг ўқувчи учун зарур, деб ҳисобланган қисми синчиклаб ўқилади.

Кўз югуртириб ўқии – бу ўқиш турининг вазифаси, китобхон ўзи учун керак бўлган маълумотни олиш ва керакли маълумотларни келажакдаги ишда фойдаланиш мақсадида танлади.

Синчиклаб ўқии – ўқишининг ушбу турида тўла ва аниқ тушуниш кўзда тутилади. Ўқувчи матнни энг муҳим ва ўзини қизиқтирган қисмларини тушуниб олишдан ташқари, матнни танқидий нуқтаи назардан мушоҳада қиласди. Шунинг учун ўқувчи матн мазмунини тўла ва узоқ вақт эслаб қолишига ўзини тайёрлайди. Синчиклаб ўқиш ўқиш турининг 100% ини ташкил қиласди.

БИЛИМЛАРИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Ўзбек тилида сўз туркумларининг қандай турлари бор?
2. Мустақил сўз туркумлари қайсилар?

3. Қандай сўзлар от туркуми ҳисобланади?
4. Сифат ва сон туркумлари-чи?
5. Олмош туркумининг ўзига хос белгилари нимадан иборат?
6. Феъл нисбатлари ҳақида нималарни биласиз?
7. Равишнинг қандай маъно турлари бор?

2-машқ. Матнни ўқинг, гурухда мухокама юритиб, унинг мавзусини аникланг. Матнга сарлавҳа қўйинг.

Ватан... Бу сўз барчанинг қалбига яқин бўлган сўздир. Бу сўзнинг маъноси нима?! Ватан – сиз туғилиб ўсган жой, ватан – бу Кенгаш Иттифоқи таркибида 75 йил бўлган ва мустақиллигини йўқотган қозоқ ҳалқининг тарихи. Ватан бу бирдамлик, озодлик, мамлакат ва заминни сақлаш учун ўз ҳаётини қурбон қиласан ёки опа-сингилларимиз ва олижаноб инсонларимиздир.

Қуш ҳам уясим бўлмаганидек, инсон ҳам уясим қололмайди. Менинг ватаним – Қозогистон, Каспий денгизидан Олтойгача чўзилган муқаддас замин.

Қозогистон ҳақида ўйлаганимда, ўтлоқни, тутунли қишлоқни, даштни, боғдаги булбулнинг овозини ва ой ёритилган кўлдаги оққушнинг товушини тасаввур қиласман.

Қозогистон – мустақил давлат. Мустақиллик йўлида менинг қозоқ бобом нималарни кўрмади?! Эл азоб-уқубат, очарчилик ва урушларни бошидан кечирди. Айниқса, XX аср қозоқ ҳалқи учун жуда оғир келиб, қайгулар билан ёдда қолди.

1906 йил қўзғолони, 1920 йилларнинг очарчиликлари, 1930 йилларнинг тоталитар тузуми, Улуғ Ватан уруши, 1986 йилда дунёни ларзага келтирган Декабрь воқеалари. Буларнинг барчаси қозоқ элига жиддий зиён етказди. Қанча уринмасин, биз уларни ҳеч қачон унутмаймиз. Чунки бу – тарих. «Агар ўтмишни унутсан, келажак бизни кечирмайди» деган ажойиб сўз бор эмасми? Мен бу доноликни доимо ёдимизда қолишини истайман.

Мен «Ватан» сўзини ёш юрагимдан чиққан ғуурур ва ифтихор билан айта оламан. Ота-боболаримизнинг озодлик йўлидаги қаҳрамонликлари туфайли жуда кўп меҳнат қиласан ва бу орзуга кўп куч сарфлаган мамлакатим билан

фаҳрланаман. Кўп йиллик нотинчлиқдан сўнг, порлоқ келажакнинг тонги эркинлик ва тенгликка эшик очди. Мамлакатимиз куни ижобий бўлди, мамлакатимизнинг ёрқин юлдузлари миллий шараф ва ғууррга тўлди. Албатта, бу кун осонликча келмади. Йиллар давомида мамлакатимиз шерлари мамлакатимиз келажаги, келажак авлодларнинг баҳтли ҳаёти учун кураш олиб, шиҷоат ва қатъиятлилик, сабр-тоқат ва мардликни намойиш этдилар. Ўз ҳаётини миллат манфаатларига бағишлиган бешта шер, Улуғ Ватан урушида ўз ҳаётини қурбон қилган Алаш азаматлари, қалблари алангали декабрь қаҳрамонлари ... Менимча, бу юртнинг олийжаноб асл ўғлонлари, руҳи юксак фуқароларининг қаҳрамонлклари билан боғлиқ, деб биламан.

Мамлакатимиз осмонида мустақиллик байроғи қўтарилганидан сўнг, ўчган жонимиз тирилди, мархумларимиз қайта тирилди, ота-боболаримиз урф-одатлари устунлик қилди, халқимиз порлоқ келажакка эришди. Ўшандан бери бир неча йиллар ўтди. Агар Қозоғистоннинг йигирма йиллик ҳаётига назар ташласак, у ютуқлар, улкан ютуқлар ва янги марралар билан тўлганлигини кўришимиз мумкин.

Бизнинг Қозоғистон – кўп миллатли давлат. Қозоқ ва ўзбек, рус ва татар, немис ва корейс миллатига мансуб халқлар ўзаро тинчлик ва тотувликда, аҳиллик билан ёндашган ҳолда турли соҳаларда биргаликда ишлайди. Бирлик, миллатлараро тотувлик ва сиёсий барқарорлик – бу Қозоғистон халқининг интилиши. Мен уни биламан. У ерда ўзбек, татар, руслар ва қозоқлар бор. Уларнинг тақдирни ва ҳаёти ҳақидаги воқеаларни тинглаганимда, ватаним менга янада яқинлашади, мен буни яхшироқ тушуна бошлайман. Инсониятнинг тинчликка интилиши ҳар бир миллатнинг қонида бор, айниқса, бу қозоғистонликларда ўзгача ривожланган. Бу қозоқ элининг саховати, қозоқ халқининг характеристи, у бу ерларга тақдир олиб келганларнинг барчасини қабул қиласди ва бағрига олади. Бу Қозоғистонда яшовчи барча халқларнинг тинчлиги ва бирлигининг моҳияти ҳам шунда. Бу қадими жонажон Қозоғистон ерида тинчликни сақлашга ёрдам беради. Тинчлик эса келажакдаги фаровонликнинг муҳим шартидир.

Менимча, инсон фақат бир жойда туғилиб ўсганида баҳтли бўлади. Мен жуда хурсандман, чунки сен борсан – менинг Қозоғистоним!

Мамлакатимиз мустақиллиги – бу аждодларимизнинг буюк орзусидан туғилган бугунги авлоднинг буюк ғалабаси. Мустақиллик билан бир қаторда, мамлакат тарихи, кўп миллатли Қозоғистон давлатига ҳам катта янгиликлар кирди. Бепоён ери, сабр-тоқатли ва озод халқи билан буюк

давлатнинг ноёб тарихи, шаклланиши ва ривожланиши ҳам ўзига хос эди. Биз ота-боболаримиздан мерос қолган улкан ерларни ўзлаштириб, мустақил давлат сифатида ўзлигимизни сақлаб, саховатли халқни ривожлантирадиган, очиккўнгил ва мард халқмиз.

Менинг Қозогистоннинг мустақиллиги жаҳон сиёсатида ўз қиёфасини бемалол ифода этган биринчи Президент Нурсултон Назарбаевнинг тақдири ва 1991 йил Мустақиллик олиш тўғрисидаги Конституциявий қонун билан бошлианди.

Келажак элнинг хожаси ҳам, эгаси ҳам – бугунги мактаб ўқувчилари. Улар – биз. Мамлакатимизнинг ўсиб келаётган авлоди – бугунги ёшлар. Уларнинг келажаги порлоқ бўлишига мустақил ривожланишимизнинг энг қийин йигирма йил шаклланиш даври ортда қолгандан кейин тоза ишонч ҳосил қилдик. Тақдирнинг ушбу ноёб совғасидан фойдаланиш бизнинг пешонамизга ёзилибди. Ушбу баҳт учун биз ўз билимимиз ва кўнимизни аямай сарфлаймиз.

Мен янги асрнинг, янги минг йилликнинг ўш авлодиман, мустақил мамлакат келажагиман. Шунинг учун бизнинг ўш мустақил давлатимиз пойдеворни курувчиси сифатида «Сен ҳам бир ғишт бу дунёда, бўш жойин топ-да, бор қалан», – деб Абай бобомиз айтганидек, ота-боболаримиз жасоратидан рухланиб, анъаналарига содик қолиб, Ватанимнинг гуллаб-яшнашига бор куч-ғайратимни аямайман. Бунинг учун мен мукаммал ва чуқур билимлар билан қуролланган, илм-фан ва техниканинг кўп қиррали механизмларини пухта эгаллаб, дунё қадриятларини ўзлаштирадиган авлод бўлиб етишишни орзу қиласман. Шунда бошқа давлатлар бизни танийди, биз ўзимизни танита оламиз. Зеро, келажак ёшларга тегишли. Бугунги авлод – бу мамлакат келажаги...

A. Ерали

1. Матннинг жанрини аниқланг. Асосий ва майдада тафсилотли ахборотларини ажратинг. Муаллифнинг кўзқарашига нисбатан танқидий муносабат билдиринг.

Асосий ахборот	Майдада тафсилотлар	Изоҳлар

2. Қүйидаги жадвални Қозоғистоннинг ўтмиши ва келажагига боғлиқ солномасига (матн ёрдамида ва ўзингиз мустақил) мисоллар келтириб, түлдириңг.

Қозоғистон ўтмиши	Хозирги Қозоғистон	Келажакдаги Қозоғистон

3. Янги оламдаги янги Қозоғистоннинг ўрни ҳақида фирмаларингизни далиллар билан исботланг. Тайёр матнни синфга тақдим этинг.

4. Матн моҳиятини ёритувчи 5та сўз, сўз бирикмаларини аниқланг ҳам шу асосида турли услублардан бирини танлаб, матн ёзинг.

5. Матн таркибидан олинган сўзлар бўйича қўйидаги жадвални тўлдириңг ва давом эттириңг.

Мисоллар	Лексик маъноси	Грамматик маъноси
Келажак		
бахт		
мустақиллик		
...		

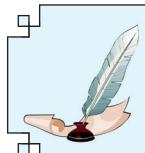

«Қозоғистон менинг тасаввуримда» мавзусида қисқача мақола ёзинг.

БИЛИМЛАРИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Унли ва ундош товушлар қандай ҳосил бўлади?
2. Бўғиннинг қандай турларини биласиз?
3. Сўз бирикмасининг гапдан фарқи нимада?
4. Гапнинг грамматик асоси нима?

Биз ҳозирги қунни тушуниб, идрок қилишимиз учун ҳам, келажакни тасаввур қилиш учун ҳам ўтмишга назар ташлашимиз керак.

Н.Назарбаев

АЖДОДЛАР СОЛНОМАСИ

Тилнинг луғат таркибига оид сўзлар.
Сўз ва унинг маъноси.

Бугунги дарсда:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунамиз, муаллифнинг кўзқарашига нисбатан танқидий муносабат билдирамиз;
- турли манбалардан ахборотни ўзаро алоқа ўрнатган ҳолда ҳамда асосланган хulosалар чиқариб, ажратиб оламиз;
- турли тип ва услубдаги матнларни яратамиз;
- мақсад ва мулокот вазиятига мувофиқ публицистик услуглардан фойдаланамиз.

3-машқ. Матнни диққат билан ўқинг ва жуфтликда муҳокама қилинг. Ўқилган матн мазмунини қисқача ҳикоялаб беринг.

АЛ-МУАЛЛИМ АС-СОНИЙ

Жаҳон маданиятига катта ҳисса қўшган Марказий Осиёлик машхур файласуф, қомусий олим Форобийнинг тўлиқ исми Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Узлуг Тархон.

Ўрта асрнинг бир қанча илмий ютуқлари, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожи унинг номи билан боғлиқ. Форобий ўз замонаси илмларининг барча соҳасини мукаммал билган ва бу илмлар ривожига катта ҳисса қўшганлиги, юонон фалсафасини шарҳлаб,

дунёга кенг танитгани туфайли Шарқ мамлакатларида унинг номи улуғланиб, «Ал-муаллим ас-соний» – «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» деб юритилган.

Буюк мутафаккир Абу Наср ал-Форобий 873 йилда Сирдарё бўйидаги Фороб (Ўтрор) шахрида турк ҳарбий саркардаси оиласида таваллуд топди. У аввал хунармандчилик ишлари билан банд бўлиб, кейин фалсафа илми билан машғул бўлади. У 70 тилни билган, деган ривоятлар бор, 160 дан ошиқ асарлар муаллифи бўлиши билан бирга, мусиқа ва шеърият илмларини ҳам мукаммал билиб, шеърлар ҳам ёзиб турган. Олим ниҳоятда камтар ва ғарифона ҳаёт кечирган. У Сайфуддавладан кунига 4 дирҳамдан ошиқ пулни олмаган.

Ал-Форобий «Катта мусиқа китоби» номли асар ёзиш билан бирга, янги мусиқа асбобини ҳам яратади. Бугунги кунгача фақатгина 40га яқин асаригина бизга етиб келган. Унинг машҳур асарлари: «Шарҳ китоб ал-Бурҳон ли Аристутолис» (Арастунинг «Исбот» – «Иккинчи аналитика» китобларига оид шарҳ китоби), «Шарҳ китоб ал-Хитоба ли Аристутолис» (Арастунинг «Риторика» асарига ёзилган шарҳ китоб), «Шарҳ ал мақола ас-сония ва ас-сомина мин «Китоб ал-жадал» ли Аристутолис (Арастунинг «ал-Жадал» – «Диалектика» китобидан иккинчи мақолалар шарҳи), «Шарҳ китоб ал-Муғолата ли Аристутолис (Аристотелнинг «Софистика» китобига битилган шарҳи), «Шарҳ китоб ал-Макулот ли Аристутолис ало жиҳат ат таълиқ» (Арастунинг категорияларни шарҳлаб ёзилган китобига шарҳ), «Китоб ал-жадал» («Диалектика» китоби), «Китоб фи мабоди оройи аҳл ал-мадинат ал-фозила» («Фозил шаҳар ахли қараашлари ҳақида китоб), «Китоб ал-алфоз ва ал-хуруф» (Лафз сўзлари ва ҳарфлар ҳақида китоб), «Рисола фи ат-танbih ало асбоб ас-саода» («Саодатга эришиш сабаблари кўрсатилган рисола»), «Китоб фи ал-хитоба кабир, ишрун мажалла» («Риторика ҳақида йигирма жилдлик катта китоб»), «Калом лаҳу фи аш-шеър ва ал-қавоғий» («Абу Насрнинг шеър ва қоғиялар тўғрисидаги сўзи») ва бошқалар хисобланади.

Олим араб тилида ижод қилган. У ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор қаратган. Ўша давр шеъриятида ишлатиладиган иборалар ритмли, маълум бўлакларга ажратилган бўлиши керак деб ҳисобланган, ҳатто ундаги ҳар бир ритм (зарб), туроқ, сабаб, ватадлар сони ҳам чегараланиши зарур...

Абу Наср Форобий қомусий олим бўлиш билан бирга, мусиқа ва шеъриятни ҳам билган ва бу ҳақда асарлар ёзиб қолдирган. Аммо бугунги кунгача, унинг фалсафий, сиёсий, мантиқий асарлари кенг ўрганилган. Олимнинг ҳатто ўзи ёзган шеърлари ҳам сақланиб қолган.

Деххудонинг «Лугати» да унинг қуидаги шеъри келтирилган (таржимаси):

*Гапида маъно йўқдир, тили гализ, тумтароқ,
Кўрдим аҳли замонни боши эгилган андоқ.
Ҳар бошлиқда бир ташвиш: ҳар бошда бир мусибат,
Шунинг учун уйимдан чиқолмай тоқатим тоқ.
Номусни асрароққа узлатдаман, панада,
Мен иззатимни асраб, қаноат этдим ҳар чоқ.
Сабр-чидам майини йигиб қуидим жомига,
Кафтимда у нурағион, мен анга бўлдим ўртоқ.
Бор давлатим, ичурман, май шиша менга улфат.
Култ-қулт овози наво, эшиштай дейман кўпроқ.
Бўшаб қолган диёrlар, одамлар сўзларидан
Мева териб олурман, йўқолмиши йўқса мутлоқ.*

(kh-davron.uz дан)

1. Матннадаги ахборот мазмунини асосий ва майда тафсилотларга ажратинг, услуги, жанрини аниқланг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Изоҳлар

2. Ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодалаб, ёзма баён қилинг, жуфтликда сухбатлашинг. Шунингдек, матн мазмуни бўйича режа тузинг. Ўзаро бир-бирингизни баҳоланг.

3. *Шарқ мамлакатларида унинг номи улугланиб, «Ал-муаллим ас-соний» – «Иккинчи муаллим» (Аристотелдан кейин), «Шарқ Арастуси» деб юритилган, жумласини гуруҳда муҳокама қилинг ва тақдимот тайёрланг.*

1. Матндан түртта сўз танлаб ёзинг ва уларнинг ички, ташқи белгиларини аниқланг.

2. Матндан ўзингизга янги тушунчалар берган сўзларни топинг. Матндан түртта атама – сўзни танлаб ёзинг ва қандай тушунчалар ифодалашини изоҳланг.

*Бугун – кечанинг ўқувчиси.
Публилий Сир*

4-машқ. Берилган матнлар билан танишинг. Сарлавҳа қўйинг.

Айтишларига қараганда, Аристотелнинг «Жон ҳақида» асарининг Абу Наср мутолаа қилган нусхаси топилган. Ана шу китобда Форобий ўз қўли билан

“мен шу китобни юз марта ўқидим” деб ёзиб қўйган экан. Бу олим тўғрисида нақл қилгандарнинг гапига қараганда, Абу Наср Арастунинг “Физика” асарини қирқ марта ўқидим-у, лекин уни яна қайта ўқишим керак, дер экан.

Абу Наср Форобийдан шу нарсани ривоят қилибдилар.

Бир гал ундан:

– Фалсафа соҳасида ким ўткир – Сизми ё Арастуми? – деб сўрашибди.

Шунда Абу Наср савол берганга жавобан:

– Агар мен у кишининг қўлида таълим олишга мұяссар бўлганимда эди, у ҳолда мен унинг энг катта шогирдларидан бири бўлган бўлурдим, дебди.

* * *

Абу Наср Дамашққа келгач, Сайфуддавланинг хузурига киради. Амир, одатига кўра,

теварагига олиму фозилларни тўплаб, сухбатлашиб ўтирган экан, Абу Наср амир даргоҳига кириб келганида у ўзининг турк кийимида бўлади, одати бўйича у доим шу кийимида юрар эди. У аста ичкарига кириб келади-да, амирга юзланиб типпа-тик туриб қолади. Шунда амир унга қараб:

– Ўтир! – дейди.

Абу Наср:

– Қайси жойга, ўз даражамга қарабми ё сен айтган жойгами? – дейди.

– Ўз даражангага қараб ўтири, – дейди Сайфуддавла.

У дадил юриб, тўрга равона бўлади, тўғри Сайфуддавла ўтирган курси олдига келиб тўхтайди. Ҳатто амирни ўтирган жойидан сал нарига суриб ҳам юборади.

Одатда Сайфуддавланинг ҳузурига мамлуклар – хизматкорлари ҳозиру нозир бўлгувчи эди. Амир бўлса кўпчилик одамлар олдида гапириб бўлмайдиган бекитиқчи тилларини ўзи ва ўша хизматкорлари биладиган маҳсус тилда гаплашарди. Бу тилни улардан бошқа ҳеч ким билмас эди. Шунда амир ўша тилда ўз одамларига қараб:

– Қандай беодоб чол экан! Ҳай майли, мен ундан баъзи нарсаларни сўрайман, агар тўғри жавоб беролмаса, боплаб адабини бериб қўясизлар, – дейди.

Амир шундай дейиши билан Абу Наср ўша тилда унга қараб:

– Эй амир, бироз сабр қил, – чунки ҳар бир ишнинг оқибатига ҳукм чиқарилади, – деди.

Абу Насрнинг бу гапидан Сайфуддавла даҳшатга тушади, кейин унга:

– Бу тилни биласизми? – дейди.

– Ҳа, – дейди, – мен етмишдан ортиқ тил биламан.

Абу Наср шу гапини айтиши билан амир унга бошқача қарай бошлади ва ҳозир бўлган олимлар билан ҳар хил фанлардан гаплашиб кетди. Шунда Абу Насрнинг ҳар жиҳатдан устунлиги аён бўлади, бора-бора йиғилганларнинг кўпчилиги сухбатни тўхтатиб, жим қоладилар, фақат Абу Насргина сухбатни давом эттирас эди. Унинг оғзидан чиққан ҳар бир гапни мажлис аҳли ёзиб олар эдилар. Охири Сайфуддавла олимларни жўнатиб юбориб, Абу Наср билан ёлғиз қолади. Амир ўз сухбатдошига қараб:

– Бирор нарса ейишга қалайсиз? – дейди.

Абу Наср унга:

– Ҳеч нарса емайман, – дейди.

– Бирор нарса ичишга-чи? – дейди амир.

– Йўқ, – дейди Абу Наср.

- Бўлмаса, бирор ширин куй эшитишга рағбатинг борми? – дейди амир.
- Ҳа, бор, – дейди Абу Наср.
- Сайфуддавла мутрибу машшоқларни чақириради.

Чорланган машшоқлар қайси куйни машқ қилса, Абу Наср сен фалон жойда пистон хатога йўл қўйдинг, деб унинг камчилигини қўрсатиб турарди. Буни кўриб, Сайфуддавла Абу Насрдан:

- Бу санъатдан ҳам хабаринг борми, дейман, – деб сўрайди.
- Ҳа, – деди Абу Наср, у шундай деди-ю, белидаги тўрвасини очиб, ундан бир неча чўп олди, уларни бир-бирига улади, сўнг чалиб машқ қила бошлаган эди, даврада ўтирганлар ўзларини тутолмай кула бошлишди. Кейин олим ўша чўпларини бошқача қилиб бириктириб чалган эди, йигилганлар пиқ-пиқ йиғлашга тушишди. Олим чўпларини бошқача тартибга солиб чалган эди, амирдан тортиб дарвозабонигача ҳамма донг қотиб ухлаб қолди.

Абу Наср эса фурсатдан фойдаланиб, саройдан чиқиб кетди.

Ривоятларга кўра, «Қонун» деган мусиқа асбобини Абу Наср ихтиро қилган экан. У доимо ёлғиз ўтирас экан. Бир қанча вакт у Дамашқда яшайди. У боғларни, баҳаво ерларни хуш кўрар ва ўшандай жойларда ўтириб, китоб таълиф қиласар экан.

Абу Наср Форобий. (Фозил одамлар шахридан)

1. Матн қандай манбадан олинган? Матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини аниқланг. Даилил ва фикрни ажратинг. Матн типи ва услубини белгиланг, иш дафтариғизга ёзинг.

2. Матннинг гояси нимадан иборат? Бир жумла орқали баён этинг.
3. Матн мазмунини ёритувчи содда режа тузинг. Имловий, тиниш белгилари ишлатилиш меъёрига риоя қилинг.
4. Матндан мустақил ва ёрдамчи сўзларни аниқланг. Ёрдамчи сўзларни ўзи боғланиб келган сўзлар билан бирга кўчиринг.

Мустақил сўзлар	Ёрдамчи сўзлар	Сўз бирикмаси

5. Матндан ижобий ва салбий муносабатни ифодаловчи сўзларни топиб кўчиринг.

1. «Буюк даштнинг буюк алломалари» мавзусида маҳаллий газетага мақола ёзинг. Мақолангизда атамалардан фойдаланинг ва нутқ меъёрларига амал қилинг.

2. Қуидаги назарий маълумотларни шарҳланг. Маълумотларни чизма равишда тақдим этинг.

Лексикология

Лексикология – грекча («лексикос» ва «логос» сўзларидан олинган бўлиб), сўзга доир таълимот деган маънони ифодалайди.

Тилшуносликнинг лексикология бўлими тилнинг луғат таркибини ўрганувчи соҳадир.

Лексика сўзи ҳам грекча («лексис» ва «лексикос» сўзларидан олинган бўлиб), сўз ёки луғат маъноларини билдиради. Лексика тилнинг кўри, луғат таркиби, қўлланиш доираси, келиб чиқиши, услубий қатламларга боғлиқлиги каби масалаларни таҳлил қиласди.

Луғат сўзи араб тилидан олиниб, икки хил маънони англатади:

1. Тилдаги барча сўзларнинг йифиндиси маъносини ифодалаб, лексика сўзи билан синоним бўлиб келади. Масалан: Ўзбек тилининг луғат таркиби, Ўзбек тилининг лексик таркиби.

2. Алифбо тартибида сўзларнинг ёзилиш имлоси, изоҳли ёки бошқа бирон тилга таржимаси берилган сўзлар тўплами. Масалан: *Ўзбек тилининг имло лугати, Ўзбек тилининг изоҳли лугати, Козоқча-ўзбекча лугат, Ўзбек тилининг синонимлар лугати* кабилар.

Лексикология – грекча «лексикон» – луғат ва графия – «ёзаман» сўзларидан қурилган бўлиб, тилшуносликнинг луғат тузиш ва луғатчилик масалалари билан шуғулланадиган соҳадир.

Сўз ва унинг маъноси

Тилнинг луғат таркибидаги асосий бирлик *сўздир*. Ҳар қандай сўзнинг ўзаро боғлиқ бўлган икки белгиси – **ташқи** ва **ички** белгилари мавжуд:

1. Сўзнинг ташқи белгилари деганда, унинг қайси товушлар иштироқида ҳосил бўлганлиги тушунилади. Масалан: **инсон** сўзи **и, н, с, о, н** товушлар воситасида ҳосил бўлган.

2. Сўзнинг ички белгиси деганда, унинг икки хил қўринишдаги лексик ва грамматик маънолари англашилади. Масалан, **инсон** сўзи маълум маънони англатади, изчил жойлашган товушлардан иборат, грамматик

жиҳатдан келишиклар билан турланади, бирлик ва кўплик сонда келади, ўзбек тилида сўзловчи кишилар учун бирдай тушунарли.

3. Грамматик жиҳатдан шаклланган, аниқ нарса, ҳодиса, хусусиятни ифодалаб, кўпчилик тушунадиган нутқ товушлари **сўз** деб аталади.

Тушунча

Тушунчанинг тилдаги номи – **сўз**. Тушунча бўлмаса, сўз ҳам бўлмайди. Чунки бирон сўз ҳосил бўлиши учун аввал тушунча бўлиши шарт. Масалан, илгари компьютер деган нарсанинг ўзи мутлақо мавжуд эмас эди. Шу пайтларда компьютер деган тушунча ҳам бўлмаган. Бундай тушунча бўлмаганлиги учун компьютер деган сўзга эҳтиёж ҳам бўлмаган.

Сўз билан тушунча доим уйғун ҳолатда бўлади. Бирининг натижасида иккинчиси юзага келади.

Тушунча – объектив ҳодисаларнинг умумий ва муҳим хусусиятлари, ўзаро муносабатлари ҳақида туғилган фикр.

Фан ва техника, санъат ва ижтимоий ҳаётнинг бирор маҳсус соҳасига доир тушунчанинг аниқ ифодаси бўлган сўзлар **атама** дейилади. Кейинги ўн йил ичидаги фан ва техниканинг, одамларнинг турли соҳадаги алоқа муносабатларга кўра: **бозор муносабатлари, бозор иқтисоди, брокер, менежсер, ширкат, брифинг, теракт, сенат, спикер** каби қатор сўзлар ўзбек адабий тилида янги тушунчалар пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида эса янги сўз – атамалар юзага келади.

Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, хиёнат, макр ва хийладан узоқ бўлсин, диёнатли бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотиқ бўлсин, илмли ва доно кишиларни ҳурмат қиласин; илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин.

* * *

Назарий билимлардан ҳосил қилинадиган тушунчалар узоқ ва чуқур тушуниш, текшириш, кашф – ижод, таълим олиш ва бошқаларга таълим бериш йўли билан қўлга киритилади.

Абу Наср Форобий

БҮЮК ДАШТ ХАЗИНАЛАРИ

Мустақил ва ёрдамчи сўзлар.

Луғат таркибининг таъсирчанлик қатлами.

Луғат таркибининг услубий қатлами.

Оғзаки нутқ лексикаси.

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарҳлаймиз;
- турли жанрдаги матннинг асосий ва майдада тафсилотли ахборотини тушунамиз;
- тингланган, ўқилган ва аудиовизуал материал мазмунини ба-тафсил ва қисқартирилган режалар, тўлиқ ёки қисқача ҳикоялаш, тезис, резюме, конспект, қисқача шарҳ, хабар, маъруза кўринишида баён этамиз.

5-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Қуйидаги расмни сўзлатинг.
2. Расм асосида матн мазмунини олдиндан шарҳланг.

Пурвиқор Олатовнинг ёнбағирлари олма ва лоланинг «тарихий Ватани» эканлиги илмий жиҳатдан исботланган. Оддийгина, бироқ бутун дунё учун ўзгача аҳамиятга эга мазкур ўсимликлар шу ерда гуркираб ўсиб, ер юзига тарқалган. Қозогистон ҳозир ҳам дунёдаги олма навларининг аждоди – Сиверс олмасининг Ватани ҳисобланади. Айнан шу нав энг кўп тарқалган олмани оламга тортиқ этди. Барчамиз яхши биладиган олма – бизда ўсадиган олманинг генетик бир тури. У Қозогистон худудидаги Или Олатов ёнбағридан Буюк Ипак йўлининг кўхна йўналиши орқали дастлаб Ўрта Ер денгизи, кейинроқ эса бутун дунёга тарқалди. Мана шу машхур олманинг чукур тарихи рамзи сифатида юртимиз жанубидаги энг гўзал шаҳарлардан бири Алмати деб аталди.

Қозогистон худудидаги Чу, Или тоғларининг этагида шу кунгача маҳаллий ўсимликлар оламининг гавҳари ҳисобланган Регель лоласининг асл кўринишдаги турларини учратиш мумкин. Мана шу ажойиб ўсимликлар бизнинг еримизда – Тиёншон тоғлари этаклари билан дашт туташган жойда пайдо бўлган. Қозоқ заминидаги оддий, лекин ўзига хос лола гўзаллиги билан кўплаб инсонларни ўзига мафтун қилиб, секин-аста бутун оламга тарқади.

Бугунги кунда ер юзида лоланинг 3 мингдан зиёд тури бор, уларнинг асосий қисми – бизнинг дашт лоласининг «авлоди». Ҳозир Қозогистонда лоланинг 35 тури ўсади.

(«Жанубий Қозогистон» газетасидан)

1. Матнга сарлавҳа қўйинг.
2. Матннинг умумий бўлим мавзусига қандай алоқаси бор? Фикрингизни изоҳланг.

3. Матн мазмуни бўйича қисқача шарҳ ёзинг. Синфга тақдим этинг.

4. Матндан мустақил ва ёрдамчи сўзларни кўчириб ёзинг, улардан сўз бирикмасини ҳосил қилинг.

5. Матндан 2-3 жумла ёзиб, морфологик таҳлил қилинг.

Тарих бизнинг фаолиятимиз хазинаси, ўтмишишимиз гувоҳи, бугунги куннинг намунаси ва ибрати, келажакка эса огоҳлантиришидир.

Мигель де Сервантес

6-машқ. Матн билан танишинг. Матн услубини аниқланг.

Бу – мен туғилган тупроқ.
Ҳа, мен туғилган тупроқ,
Тоғлар, кўм-кўк адирлар, дарёлар, чексиз қумлоқ.
Бўронлар қамчилашар, ёмғирлар томчилашар,
Қишда қалин қордан оқ, кузда-чи, пахтадан оқ.
Тақводордай чўк тушиб, пешонамни қўяман,
Онам каби ўпаман, қалб меҳрига тўяман.
Кайхусрав қиличидан кесикбош бобом хоки,
Ким нохос оёқ қўйса, ҳақоратга йўяман.

Бу – мен туғилган тупроқ.
Бу – мен йўғилган тупроқ,
Кўклам гоҳи сержала, ёз қурумсоқ ва қурғоқ.
Терак бўйи жарлардан сув тортар бобо дехқон,
Буғдой ҳам, жувари ҳам бўлиқ, кўм-кўк, сербошоқ.
Тақводордай чўк тушиб пешонамни қўяман.
Суйгулимдай қучаман, жамолига тўяман.
Чингиз ўқига учмиш олис бобом хоки бу,
Ким кўзга илмай боқса, камчиликка йўяман.

Бу – мен туғилған тупроқ,
 Бу – мен улғайған тупроқ,
 Дарапари жаннатий, тоғ сиртлари күк яйлоқ.
 Құмлоқларида ҳатто сурув-сурув қўй-қўзи,
 Гулдор, нақшин қоракұл етти ранглик, ярқироқ.
 Бир фарзанддай чўқ тушиб, пешонамни қўяман,
 Кун ўтмай соғинаман, ўпиб-ўпиб тўяман.
 Оқ пошшонинг тўпидан абжақ бобом хоки бу,
 Оқ пошшони эслатсанг, ёвузылкка йўяман.

Бу – мен умр кўрган тупроқ,
 Мен бобо бўлган тупроқ.
 Сув бўйлари тутзорлар чўзилмиш йироқ-йироқ.
 Ипак ҳам, бол ҳам бунда, мармар ҳам, олтин ҳам мўл
 Кўмир ҳам, шароб ҳам бор, гурунч садаф мисол оқ.
 Бир аскардай чўқ тушиб, пешонамни қўяман.
 Фидойиман, шайдоман, ўпиб-ўпиб тўяман.
 Эрк дея шаҳид кетган ўғлонларнинг хоки бу,
 Ким нохос ўқрайса ҳам, кўзларини ўяман.

Mиртемир

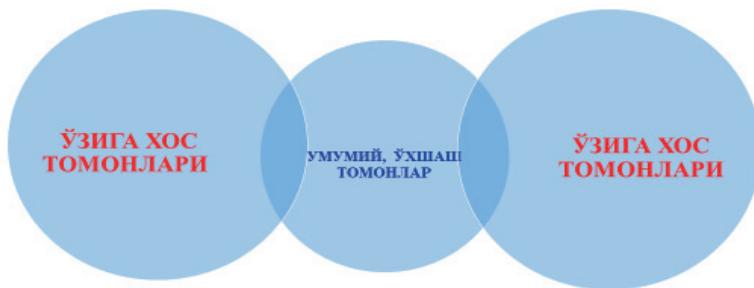

1. Шеърий матннинг ҳар бир бандини гурухларда муҳокама қилинг.
2. Ҳар бир банднинг таянч сўзларини аниқланг. Таянч сўзлар иштирокида очиқ ва ёпиқ саволлар тайёрланг. Матн фоясини аниқланг.

3. Матн мазмунини ўз мулоҳазаларингиз билан бойитган ҳолда сўзлаб беринг. Синфга тақдим этинг.

4. Ушбу матнни Венн диаграммаси ёрдамида 5-машқда берилган матн услуби, типи, мазмуни, жумлаларнинг грамматик жиҳатлари билан таққослаб, ўзига хос ва ўхшаш томонларини аниқланг.

1. Қуйида берилган ҳар бир мавзу бўйича тақдимот тайёрланг.

Мустақил ва ёрдамчи сўзлар

Ўзбек тилининг лексикасида сўзларнинг катта икки гуруҳи яққол ажралиб туради. Буларнинг биринчisi – нарса-буюмни ифодалайдиган: *бино, узумзор, рақам*; ҳаракатни ифодалайдиган: борди, ёзди, ўқимок; белги-хусусиятни билдирадиган: қизиқарли, яхши, катта каби сўзлар. Иккинчisi – воқеа-ҳодисаларга муносабати бўлмаган: учун, *томон, билан, аммо, лекин, -у, -ю, -да*, каби боғловчи, кўмакчи ва юкламалар.

Биринчи туркумдаги мустақил, тўлиқ маъноли сўзлар, иккинчи туркумдагилар эса мустақил маънога эга бўлмаган ёрдамчи сўзлардир.

Мустақил лексик маънога эга, нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларнинг номини, белгисини, сонини, ҳаракатини билдирган, гап таркибида маълум вазифани бажариб келадиган сўзлар **мустақил сўзлар** деб аталади.

Мустақил сўзлар билан бирга қўлланадиган, уларни ўзаро боғлаб, грамматик восита сифатида қўлланадиган сўзлар **ёрдамчи сўзлар** деб аталади.

Луғат таркибининг таъсирчанлик қатлами

Баъзи сўзлар нарса-буюм ва ҳодисалар номинигина атаб қолмай, сўзловчининг шу нарса-буюм ва ҳодисаларга бўлган ижобий ёки салбий муносабатларини ҳам ифодалайди. Сўзнинг асосий лексик маъноси кўпинча турли ҳиссий муносабатлар билан: *тантанаворлик, юқори қайфият*; аксинча қўпол, *тушкун қайфият* каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлади. Тилнинг бундай таъсирчанлик қатлами тил услубарида ҳам ўз аксини топади. Масалан: *Азиза қўлига супурги олиб, ҳовлини супуриб чиқди* деган гапдаги супурги сўзи лексик нуқтаи назардан меҳнат қуроли маъносини англатади. Бу гапда ҳеч қандай қўшимча таъсирчанлик қатлами мавжуд эмас. *Нега унинг супургиси бўлиб юрибсан* деган гапда эса супурги сўзи «хушомадгўй» маъносида келиб, қўшимча салбий таъсирчанлик маъносига эга.

Бундай таъсирчанлик қатламига эга бўлган сўзлар ҳеч бир грамматик воситаларсиз ўзининг мантиқий маъносига кўра таъсирчанликка эга бўлади. Масалан: *яхши, ижодкор, тарбияли, интизомли, кўнгилчан, доно* каби сўзлар одамда ижобий ҳиссиёт пайдо қиласди. Аксинча: *ёмон, тухмат, ёлғон, чақимчи, фаросатсиз* деган сўзлар эса салбий тушунча ифодалайди.

Кичрайтириши, эркалаши, кучайтирувчи, орттирувчи, муболага, камситиши каби ҳиссиётларни ифодаловчи сўзлар ҳосил қилувчи грамматик воситалар ҳам сўзга таъсирчанлик беради.

Масалан: *жажжигина, тойлоқ, қизча, келинчак* каби.

Сўзларнинг кўчма маънолари ҳам баъзан таъсирчанлик қатлам сўзлари вазифасини бажаради. Масалан, *Гул – гўзаллик рамзи*, деган гапдаги *гул* сўзи кўчма маънода келиб, таъсирчанлик хусусиятига эга.

Луғат таркибининг услубий қатлами

Ўзбек тилида сўзларнинг услубий – таъсирчанлик қатламини қўлланиш жиҳатидан олганда адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шаклларининг турли услубларга хос лексик гурухларини ажратиб, туркумларга бўлиш мумкин.

Сўзларнинг бундай гурухлари умумуслубий гурухга хос бўлмаган, ҳар қандай нутқ услубига нисбатан бетараф сўзлар борки, улар бутунлай бошқа услубий гурухларнинг вужудга келиши учун асос бўлади, ҳар қандай услубий гурух таркибида қўлланаверади. Бу каби бетараф сўзлар ўзбек тили лексикасининг катта қисмини ташкил қилади.

Умумуслубий лексика оғзаки нутқда ва ёзма нутқда бир хил қўлланади.

Масалан: *ер, осмон, нон, яхши, ёмон, катта, узун, бир, икки, келди, қолди* каби сўзлар ҳар иккала услубда бир хил қўлланиши мумкин.

4

Оғзаки нутқ лексикаси

Нутқнинг сўзлашув услуби таркибида барча услуб турларида бирдек ишлатиладиган бетараф сўзлардан ташқари, жонли сўзлашув тили деб аталадиган маҳсус қатлам алоҳида ажralиб туради. Жонли тил лексикаси оғзаки нутқни вужудга келтиради. Оғзаки нутқ монолог, диалоглардан ташкил топган бўлиб, сўзловчининг кайфияти, нутққа муносабатини ҳам ифодалайди.

Масалан, Заврак *Нишиопурийнинг бирдан ранги оқариб, атрофга олазарак қаради. Бу гапларни ё меъмор, ё Низомиддин эшиитса, шогирд Нишиопурийнинг думи туғилиши аниқ* эди.

– Тавба, Сиз жинни бўлиб қолдингизми, бекам! (бундай гаплар сен келгандан кейин чикяпти дегандек, у Зулфиқорга хўмрайиб қараб қўйди...)

– Йўқ, соғман!

– Сизни Маъсума бекам ўғил бола қилиб туғақолсалар нима бўларди!

– Кўнглимдагини топдингиз, *Нишиопурий!* Мен ҳам шуни истардим.

Лекин мен сизга ёмонлик қилмайман, сиз отамнинг содиқ шогирдисиз. Аммо эски ҳунарингизни қилиб, отамга бир нима десангиз, унда мендан шафқат кутманг!... «Қиз болани уриб бўлмайди, тушган жойи баҳтсиз бўлади, деб аям ўртага тушмаганларида Низомиддин мени тоза қамчиларди (*Мирмуҳсин*).»

Бу парчадаги сўзларнинг деярли ҳаммаси оғзаки нутқ услубига хос. Оғзаки нутқ услубига хос сўзлар бадиий адабиётда асар иштирокчиларининг ўзига хос белгиларини кўрсатиш мақсадида қўлланади.

Оғзаки нутқ услубида *дагал, қўпол, ҳақоратли сўзлар ва жаргонлар* ҳам кўплаб қўлланади. Масалан: *хумпар, такасалтанг, папашка, мамашка* каби.

БҮЮК ДАШТ ХАЗИНАЛАРИ

Ёзма нутқ лексикаси. Сўзларнинг
қўлланиш доирасига кўра гурухлари.

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қиласиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- тингланган матн мазмунини батафсил ҳикоялаймиз, тезисини аниқлаб, маъруза ёзамиз.

7-машқ. Матнни ўқинг.

«ХАМДЎСТЛИКНИНГ МАДАНИЙ ПОЙТАХТЛАРИ» ДАВЛАТЛАРАРО ДАСТУРИ

«Хамдўстликнинг маданий пойтахтлари» давлатларарабо дастури 2011 йилдан бери амалга оширилиб келинмоқда ва ривожланишга кучли тарихий алоқаларга асосланган мамлакатларимизнинг ўзига хос маданияти ўртасидаги мулоқотни осонлаштирадиган МДҲнинг муҳим гуманитар лойиҳаларидан бири сифатида тан олинган.

Дастур тенг имкониятларни яратишга, Ҳамдўстлик мамлакатлари ша-

харларининг маданий ва гуманитар салоҳиятини оширишга, уларнинг инфратузилмасини яхшилашга, маданий алоқаларни кенгайтиришга, Ҳамдўстликка аъзо давлатларнинг тарихий ва маданий меросини сақлашга, турли халқларнинг маданияти, тиллари, тарихи ва урф-одатларини хурмат қилиш, маданий алоқаларни фаоллаштириш, ранг-баранг маданий бойликлар билан яқинроқ танишиши учун шароитларни кенгайтиришга қаратилган.

Дастур ҳар йили МДҲга аъзо давлатларда – МДҲ аъзо давлатларининг Гуманитар ҳамкорлик бўйича давлатлараро жамғармаси кўмагида амалга оширилади.

Бугунги кунга қадар Ҳамдўстликнинг қуидаги шаҳарлари Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари бўлган:

Озарбайжон Республикаси: Габала (2013) ва Ганжа (2017) шаҳарлари;

Арманистон Республикаси: Гюмри (2013) ва Горис (2018) шаҳарлари;

Беларусия: Гомел (2011), Могилев (2013) ва Брест (2019) шаҳарлари;

Қозоғистон Республикаси: Астана (2012) ва Алмати (2014);

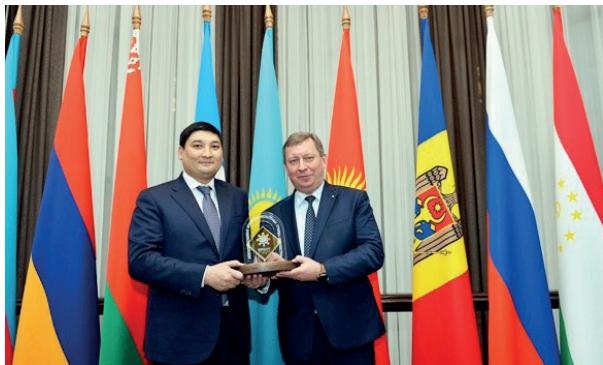
Қирғизистон Республикаси: Ўш шаҳри (2014);

Россия Федерацияси: Ульяновск (2011), Воронеж (2015) шаҳарлари;

Тожикистон Республикаси: Қулоб шаҳри (2015);

Туркманистон: Мери (2012) ва Дашогуз (2016) шаҳарлари.

2020 йилда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Давлат раҳбарлари Кенгашининг 2017 йил 11 октябрдаги қарорига биноан Қозоғистон Республикасининг Шимкент шаҳрида «Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари» давлатлараро дастури амалга оширилмоқда.

Брест шаҳар ижроия қўмитаси раиси Александр Рогачук

Ҳамдўстликнинг ўз шаҳрида маданий пойтахт тадбирлари вилоят марказининг минг йиллигини нишонлаш дастурига жуда мос келганлигини ва ушбу тадбир кенг миқёсда ўтганлигини таъкидлади. Маданий пойтахт эстафетасини Шимкент шаҳрига топширар экан, у 2020 йилда янада ёрқин воқеалар бўлишига ишонч билдириди.

Шымкент шаҳар ҳокимининг биринчи ўринбосари Қайрат Нуртай шаҳар ушбу шарафли мақомни қабул қилишга тайёр эканлигига ишонтириди.

– Бу Ҳамдўстликка аъзо давлатлар учун тарих ва маданият тўғрисида билимларини алмасиш учун яхши имкониятдир. Айнан 2020 йилда шаҳримиз 2200 йиллик юбилейини нишонлаши ҳам рамзий маънога эгадир», – деди у.

Шаҳар ҳокимияти 34 турли маданий тадбирларни ўз ичига олган тадбирлар режасини ишлаб чиқди. Улар Ҳамдўстлик мамлакатлари амалий санъат усталарининг кўргазмаси, театр фестивали, халқаро қўшиқлар танлови, миллий ошхоналар фестиваль-ярмаркаси, Шымкент шаҳрининг 2200 йиллигига бағишиланган халқаро илмий-амалий анжуман, шарлар фестивали ва бошқа қизиқарли тадбирлардан иборат.

Давлат раҳбарлари кенгашининг 2018 йил 29 сентябрдаги қарори билан 2021 йилги Ҳамдўстликнинг маданий пойтахти ҳам белгиланди. Келгуси йили эстафета Душанбе шаҳрини олади. Ҳозирда Тожикистон Республикасининг тегишли идоралари МДҲга аъзо давлатларнинг Гуманитар ҳамкорлик бўйича давлатлараро жамғармаси билан биргаликда ушбу лойиҳа учун миллий тадбирлар дастурини тайёrlашини бошладилар.

Ҳамдўстликка аъзо давлатларнинг Гуманитар ҳамкорлик бўйича кенгашининг 2019 йил 16 май ва 9 декабрдаги қарорларини амалга ошириш учун МДҲ Ижроия қўмитаси 2022 ва 2023 йилларда «Ҳамдўстликнинг маданий пойтахтлари» дастури амалга ошириладиган шаҳарларни аниқлаш билан боғлиқ ишларни бошлади.

(МДҲ Ижроия қўмитасининг Гуманитария ҳамкорлиги, Умумсиёсий ва ижтимоий муаммоларни ҳад этиши ижроия бошқармаси cis.minsk.by)

1. Матн типини, услубини аниқланг. Матн тезисини ёзинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

2. Муаллифнинг кўзқараси ва мақсадига таянган ҳолда асосий фикрни аниқланг.

3. Матндаги ахборот мазмунини асосий ва майдада тафсилотларигача баён этинг, жанрини аниқланг.

4. Матндан расмий сўзлар лексикаси ва китобий лексикага доир сўзларни аниқланг ва жадвални тўлдиринг.

Расмий сўзлар лексикаси	Китобий лексика

5. Матндан атамаларни аниқланг, улар қайси касб-хунарга хослигини топинг.

Айни чоқда узоқ даврлардан буён еримизда умр суреб келаётган кўплаб этнослар учун умумий бўлган Қозоғистон тарихи тўғрисида сўз кетаётганини алоҳида таъкидлаганимиз маъқул. Бу – турли этносларнинг атоқли сиймолари ўз улушларини қўшган бутун халқимизга тегишли умумий тарихдир.

Н.Назарбаев

8-машқ. Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг.

Мен дунёни нима қилдим,
Ўзинг ёруғ жаҳоним,
Ўзим хоқон,
Ўзим султон,
Сен тахти Сулаймоним,
Ёлғизим,
Ягонам дейми,
Топинган кошонам дейми,
Ўзинг менинг улуғлардан
Улуғимсан, Ватаним...
Шодон куним гул отган сен,
Чечак отган изимга,
Нолон куним юпатган сен,
Юзинг босиб юзимга.
Синглим дейми,
Онам дейми,
Хамдарду ҳамхонам дейми,

Офтобдан ҳам ўзинг меҳри
Илиғимсан, Ватаним.
Сен Машрабсан,
Халқда тумор,
Балхда дорга осилган,
Навойисан, шоҳ ёнида
Фақирини дуо қилган.
Яссавийсан, меники деб,
Кўринган даъво қилган,
Минг бир ёғи очилмаган
Қўриғимсан, Ватаним.
Сен Хўжандсан,
Чингизларга
Дарвозасин очмаган,
Темур Малик орқасидан
Сирдарёга сакраган,
Муқаннасан қорачиги

Оловларга сачраган,
 Широкларни күрган чўпон,
 Чўлиғимсан, Ватаним.
 Ким Қашқарни қилди макон,
 Ким Энасой томонда,
 Жалолиддин – Курдистонда,
 Бобуринг – Ҳиндистонда
 Бу қандай юз қаролиғ, деб
 Ётарлар зими斯顿да,
 Тарқаб кетган тўқсон олти
 Уруғимсан, Ватаним...
 Ўғлим десанг осмонларга
 Фирот бўлиб учгайман,
 Чамбил юртда Алпомишга
 Навкар бўлиб тушгайман,
 Падаркушдан пана қилиб
 Улуғбегинг қучгайман,
 Фичир-ғичир тишимдаги
 Сўлиғимсан, Ватаним...
 Ўтган кунинг – ўтган кундир,
 Ўз бошингга етган кун,
 Қодирийни берган замин,
 Қодирийни сотган кун.

Кўлин боғлаб,
 Дилин доғлаб,
 Етаклашиб кетган кун,
 Воҳ болам! деб айтольмаган
 Дудуғимсан, Ватаним.
 Ёнингда қон йиғлаган бир
 Шоириңгга қараб қўй,
 Гар Қўқонга йўлинг тушса,
 Детдомларни сўраб қўй.
 Ҳеч бўлмаса Усмон хокин
 Келтиromoққа яраб қўй,
 Олисларда қуриб қолган
 Кудуғимсан, Ватаним...
 Сен – шохлари осмонларга
 Тегиб турган чинорим,
 Ота десам,
 Ўғлим деб,
 Бош эгиб турган чинорим,
 Қўйнимдаги ифтихорим,
 Бўйнимдаги туморим,
 Ўзинг менинг улуғлардан
 Улуғимсан, Ватаним!

Муҳаммад Юсуф

- Матнда қандай масала кўтарилиган? Асосий фикр нимада?
- Бадиий матн устида ишланг. Жадвални тўлдиринг. Ушбу воситаларнинг нутқдаги аҳамиятига изоҳлар келтиринг.

Бадиий тасвир воситалари	Мисоллар	Изоҳлар
Талмех		
Ташбеҳ		
...		

3. Матндан эскирган ва янги пайдо бўлган сўзларни аниқланг, сухбатдошингиз жавоблари билан солишитиринг.

Куйидаги вазифани бажаринг.

«Бугунги Шимкентим» ҳақида маъруза тайёрланг ва синф олдида тақдимот қилинг.

Ёзма нутқ лексикаси

Ёзма нутқ лексикаси ўз навбатида **китобий сўзлар лексикаси, шеърий сўзлар лексикаси, атама сўзлар лексикаси ва расмий сўзлар лексикаси** турларига ажралади.

Китобий сўзлар лексикаси ёзма нутқ лексикасининг энг катта қисми ни ташкил қилади. Бу қатламга мавхум тушунчаларни – сиёсий, илмий, фалсафий, тарихий жараёнлар ва воқеаларни ифодаловчи сўзлар киради. Китобий сўзлар лексикасида, хусусан, араб, форс-тожик ва рус тилидан кирган сўзлар кўп учрайди. Улар кўпроқ илмий асарларда, публицистик мақолаларда ҳамда бадиий асарларда қўлланади. Масалан: *абадий, абжад, бадиий, баҳра, таъсир, дурагай, ҳафта, даста, кам, каравот, самовар, тезис, солдат, конфет* кабилар.

Шеърий сўзлар лексикаси шеъриятда, бадиий-насрий асарларда қўлланилади, шунингдек, публицистик материалларда ҳам учрайди. Шеърий сўзлар лексикага хос сўзлар маъно ва қўлланиши жиҳатидан ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, нутқнинг таъсирчанлигини ортиради. Масалан: *пари, маҳваш, пайкар, малика, моҳитобон, оташин, гулишан, сарвқомат, дилдор, дилбар, гулбаҳор, лаҳза* кабилар.

Расмий сўзлар лексикаси турли хусусиятларга эга бўлган иш қоғозларини юритища қўлланади. Унда илмий нутқ лексикаси каби сўзлар кўчма маънода ишлатилмаслиги, образли сўзлардан фойдаланмаслиги билан характерланади. Бу лексик қатламда андоза бўлиб кетган сўзлар эълон, ариза, таржимаи ҳол, тавсиянома, тилхат, қарорларда такрор ишлатилаверади.

Атама сўзлар лексикаси маҳсус лексика деб ҳам аталади. Атама – фан ва техника, санъатнинг аниқ номини ифодалайдиган сўз ёки ибора. Ата-

маларнинг умумуслубий лексикадан фарқи шундаки, улар муайян бир маънога ва маънонинг турли таъсирий белгиларини билдирамайди. Масалан: *тенглама, квадрат, илдиз, кислород, тезлик, асаб тизими* кабилар.

Сўзларнинг қўлланиш доирасига кўра гурухлари

Сўзлар кундалик ҳаётда, маълум ижтимоий гурухлар доираларида, фан-техника ва бошқа соҳаларда қўлланиш хусусиятларига кўра бир неча гурухларга ажралади. Баъзи сўзлар шу тилда сўзлашувчи кишиларнинг ҳаммасига тушунарли бўлади. Бу – умумхалқ лексикаси. Баъзи сўзлар эса маълум бир соҳадагина қўлланади.

Тилнинг луғат таркиби ижтимоий, майший ўзгаришларга тез-тез учраб туради. Лексиканинг, луғат таркибидаги сўзларнинг ўзгаришларга учраб туришига ҳаётнинг ўзгариши, янгича иш қуроллари, тушунчалар, янги сўзларнинг пайдо бўлиши асосий сабаб ҳисобланади. Айрим сўзлар кенг истеъмолдан чиқади, чунки шу сўз билан аталувчи буюмлар, ҳодисалар кундалик турмушда ишлатилмай қўяди. Айрим сўзлар борки, улар турли жойларда турлича маънода ишлатилади ёки бир хил буюм номи турлича аталади. Баъзи сўзлар факат корхона ва муассасалардагина қўлланилиб, кенг омма орасида ишлатилмайди.

Шунга кўра тилнинг луғат таркибидаги сўзлар **умумуслубий сўзлар, маҳаллий сўзлар, (шева, лаҳжа., эскирган сўзлар, тарихий сўзлар (архаизмлар), янги пайдо бўлган сўзлар** (неологизмлар)га бўлинади.

Умумхалқ лексикаси

Ўзбек адабий тилининг луғат таркибига тилдаги мавжуд сўзларнинг ҳаммаси киради. Луғат таркибининг асосини ўзбек тилида сўзловчи кишиларнинг ҳаммасига бирдек тушунарли бўлган сўзлар ташкил қиласиди. Бундай сўзлар **умумхалқ лексикаси** ёки **умумуслубий сўзлар** деб аталади.

Лексиканинг бу қатлами турмушда энг мухим аҳамиятга эга бўлган тушунчаларни ифодалайди. Умумхалқ лексикаси кишиларнинг кундалик ҳаётида, меҳнат фаолиятида кенг қўлланилади. Улар содда, айни чоғда аҳамиятлидир, чунки улар ифодалаган воқеа-ҳодисаларнинг ўзи оддий ва мухим ҳаракат ва ҳолатлардан иборат бўлади. Масалан: *қуёш, сув, одам, дарахт, бормоқ, келмоқ, юрмоқ, меҳнат, дам олмоқ* кабилар.

Умумхалқ лексикаси ўз таркибига кўра **шевага ва касб-ҳунарга хос сўзлар лексикаси, янги пайдо бўлган сўзлар лексикаси ва атамалар** каби бир неча турларга бўлинади.

Шевага ва касб-ҳунарга хос сўзлар лексикаси

Ўзбек тили умумхалқ лексикасининг таркиби турлича бўлиб, тилда айрим шаҳар, қишлоқ аҳолисининг ишлатадиган сўзлари лексик-грамматик ва фонетик жиҳатдан бир-биридан фарқ қиласди. Масалан, Туркистон вилоятида истиқомат қилувчи аҳоли ҳудуд жиҳатидан бир-биридан унча узоқ бўлмаса-да, Чимкент шаҳар шеваси, Туркистон, Қарноқ, Иқон, Қорабулоқ, Сайрам, Қорамурт, Манкент, Турбат шевалари каби шеваларга бўлинади. Мазкур шевалар таркибидаги айрим сўзлар адабий тилдан ва ўзаро фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларига кўра озми-кўпми фарқ қиласди.

Бироқ соҳадаги, касб-ҳунар билан шуғулланувчи мутахассислар қўллайдиган маҳсус сўзлар **касб-ҳунарга хос сўзлар лексикаси** деб аталади. Касб-ҳунар кишиларининг нутқи, асосан, шу касб-ҳунар кишилари учун таниш бўлади, бошқаларга таниш бўлмайди ёки таниш бўлса ҳам қўлламайди. Масалан: *тенглама, английвона, токқайчи, форзац* кабилар.

Эскирган ва янги пайдо бўлган сўзлар

Ижтимоий ҳаётнинг ривожланиб бориши натижасида янги тушунчалар: меҳнат қуроллари, майший турмуш жиҳозлари, фан ва техника, маданият, санъат соҳаларида янги сўзлар пайдо бўлади. Натижада янги тушунчалар ўрнини эгаллаган эски сўзлар кенг истеъмолдан чиқиб кетади. Масалан: *сарбоз, мингбоши, хаттот, бош секретарь, обком, коммунизм* кабилар.

Эскирган сўзлар бадиий адабиётларда кўп учрайди.

Янги тушунчаларни ифодалаш учун қўлланадиган сўзлар янги пайдо бўлган сўзлар (неологизмлар) дейилади. Тилда янги сўзлар доим пайдо бўлиб туради. Жамият тараққий этган сари тилнинг лексик таркиби ҳам ривожланиб боради. Кейинги ўн йиллар ичida жамиятнинг ўзгариши, бозор иқтисодиёти муносабатларига боғлиқ ҳолда кўплаб янги сўз ва сўз бирикмалари ўзбек тили лексикаси таркибидан ўрин олди. Масалан: *бартер, маклер, парламент, сенатор, улгуржи савдо, маркетинг, акционер* кабилар.

Бу каби сўзлар илмий ва расмий нутқ лексикасида кўп қўлланади.

МИЛЛАТ ТАРИХИДАГИ МАКОН ВА ЗАМОН

Сўзларнинг пайдо бўлиш манбаларига
кўра турлари. Ўзбек тилига чет тиллардан
кирган сўзлар лексикаси.

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарх-лаймиз;
- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотни тушунамиз;
- публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли услубдаги матнларда кўтарилиган муаммони мухокама қилиб, таҳлил этиб, аргументли эссе ёзамиш.

9-машқ. Қуидаги тасвир мазмунини ифодаловчи 5 та савол тузинг.
Жуфтликда савол-жавоб ўтказинг.

Матнни ўқинг ва муҳокама қилинг.

Қозоқлар ҳамда Евроосиёнинг бошқа халқлари тарихида Олтойнинг ўрни ўзгача. Шундай маҳобатли буюк тоғлар асрлар давомида Қозоғистон ерининг тожигина эмас, балки, бутун туркий оламнинг бешиги саналиб келганди. Айнан шу ҳудудда бизнинг эрамизнинг I минг йиллiği ўртасида Туркий дунё пайдо бўлиб, Буюк Даشت сахнида янги давр бошланди.

Тарих ва география туркий давлатлар билан буюк кўчманчилар империялари изчилигининг ўзгача моделини шакллантириди. Бу давлатлар узоқ йиллар давомида бир-бирини алмаштириб, ўрта асрдаги Қозоғистоннинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида ўзининг ўчмас изини қолдириди.

Бепоён ҳудудни бошқара билган туркийлар чексиз даштда кўчманчилар ва ўтроқ халқларга хос тараққиётни шакллантириб, санъат ва фаннинг, дунёвий савдо марказига айланган ўрта аср шаҳарларининг гуллаб-яшнашига йўл очди. Масалан, ўрта асрдаги Ўтрор шаҳри жаҳон тамаддунининг буюк алломаларидан бири – Абу Наср Ал-Форобийни дунёга келтирса, туркий халқларнинг маънавий етакчиларидан бири Хожа Аҳмад Яссавий Туркистонда яшаб, илм-маърифат таратди.

1. Матн мазмунини жуфтликда муҳокама қилинг. Матн мазмунини ўз қарашларингиз билан шарҳланг.

2. Матнда қандай долзарб масала кўтарилган?

3. Ўқилган матн бўйича тадқиқот учун ғояларни аниқ ифодаловчи саволлар тузинг, гурухлараро алмашинг, савол-жавоб ўtkazинг.

4. Эскирган ва янги пайдо бўлган сўзларга мисоллар топиб ёзинг.

5. Концептуал жадвал асосида иш олиб боринг.

10-машқ. Матнларни кўз югуртириб ўқиб чиқинг.

I. «Биз ўз тарихимизнинг янги маёгини ёқдик, шу сабабли бугун ва абадий бизнинг Қозоғистон – Буюк Дашт эли. Бу – улкан ўзгарган дашт мамлакати, бутун кўп миллатли миллатнинг бешиги ва уйи, бизнинг ватанимиз. Унда ватанимизнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги акс этади, қозоғистонлик характери ва унинг асосий хусусиятлари – очиқлиги, қалбимизнинг кенглиги, юрагимизнинг илиқлиги, меҳмондўстлик ва тинчлик, донолик, эҳтиёткорлик, меҳнат-севарлик ва халқимизнинг ишбилармонлиги акс этади. Бу ўз кучига ишониш, севимли заминнинг мисли кўрилмаган гуллаб-яшнашига эришишdir. Ишончим комилки, бизнинг Қозоғистоннинг бундай янги қиёфаси ҳар бир қозоғистонликнинг онги ва қалбидан жой топади, бутун дунёда тан олинади».

Н.Назарбаев

II. 1991 йилда узок тарихга эга бўлган Қозоғистон Республикаси янги даврда суверен давлатга айланди. Мустақиллик куни ҳар йили 16 декабрь куни байрамона нишонланади.

1992 йил 2 марта Қозоғистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди.

1992 йил 4 июнда Қозоғистон Республикаси Президенти «Қозоғистон Республикасининг Давлат байроби тўғрисида», «Қозоғистон Республикасининг Давлат герби», «Қозоғистон Республикасининг Давлат мадхияси тўғрисида» ги қонунларни имзолади.

1993 йил 28 январда Олий Кенгаш Қозоғистон Республикасининг биринчи Конституциясини қабул қилди. Шу билан бирга, қозоқ тилини давлат тили сифатида қабул қилиниб, миллий валюта жорий этиш бўйича давлат комиссиясини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

1994 йилда бир гурух қозоқ талабалари «Бўлашақ» дастури бўйича биринчи марта хорижий университетларга юборилди. Ушбу стипендия битирувчиларга ўз касбларида муваффакиятли бўлишга ёрдам беради. Бугунги кунда «Бўлашақ» битирувчилари қўплаб давлат идораларида, маҳаллий ва халқаро ташкилотларда, акциядорлик жамиятларида ишлашади.

1995 йил 30 августда умумхалқ референдуми асосида Қозоғистон Республикаси Конституцияси қайта қаралиб, қабул қилинди ва 5 сентябрда кучга кирди. Конституция 9 боб ва 98 моддадан иборат.

1997 йил 20 октябрда Президент Нұрсултон Назарбаев расмий рәвишда Ақмұла Қозоғистоннинг янги пойтахти эканлигини эълон қилды. Жорий йилнинг 8 ноябрь куни Қозоғистон Республикасининг давлат рамзларини Алматидан Ақмұлага күчиришнинг тантанали маросими бўлиб ўтди. Шундай қилиб, гўзал ва навқирон пойтахт Астана ҳозирги Нур-Султон шаҳри жаҳонга машҳур бўлди...

2008 йилда Президент ташаббуси билан Миллий нейрохирургия маркази ташкил этилди. Бу соғликни сақлаш соҳасидаги етакчи инновацион институтлардан биридир. Бугунги кунга қадар марказ 37 мингдан ортиқ бемор даволанди ва 25 мингдан ортиқ одамга жарроҳилик қилинди. Бундан ташқари, 66 нейрохирургия технологиялари жорий этилди.

2010 йилда Қозоғистон Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотига раислик қилди. Шу йилнинг декабрь ойида Қозоғистонда саммит бўлиб ўтди.

2011 йилда Қозоғистонда биринчи кишки Осиё ўйинлари бўлиб ўтди. Қозоғистон спортчилари 70 медални қўлга киритди. Улардан 32 таси олтин, 21 таси кумуш ва 18 таси бронза.

2012 йил 22 ноября Қозоғистон 2017 йилги Бутунжаҳон қўргазмасини ўтказиш ҳуқуқига эга бўлди. Астана Халқаро қўргазмалар бюроси аъзолари иштирокида 103 овоз олди.

2013 йил 24 август куни Президент Нұрсултон Назарбаев иштирокида Қозоғистон халқи Ассамблеясининг «Қозоғистон-2050 стратегияси: бир миллат – бир мамлакат – бир тақдир» мавзусида XX сессияси бўлиб ўтди.

2015 йил 27 июля Қозоғистон Республикаси Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлди.

2017 йилда Қозоғистонда биринчи марта «ЭКСПО» қўргазмаси ташкил этилди. Кўргазма Астана шаҳрида 10 июнь – 10 сентябрь кунлари оралиғида бўлиб ўтди. Унда дунёнинг турли бурчакларидан 3 миллион киши қатнашди. Кўргазмада 115 мамлакат ва 22 халқаро ташкилот иштирок этди.

2018 йил 1 январда Қозоғистон БМТ Хавфсизлик Кенгашига раисликни қўлга олди. Раисликнинг асосий мақсади Марказий Осиё ва Афғонистон бўйича хужжатлар қабул қилиш эди. Кенгашнинг муваққат аъзолари бу лавозимда навбатма-навбат тайинланиб туришади.

(*sputniknews.kz*)

1. Ҳар иккала матнни таққосланг. Матнларда кўрсатилган масала юзасидан фикрингизни айтинг.

2. Матнларнинг ўзига хос типи, услуби, тилини гурухингизда муҳокама қилинг, аниқлаб, изоҳланг.

3. Матннинг асосий ва майдада тафсилотли ахборотини аниқланг, матннинг ҳар бир абзацига эътибор қаратинг, далил ва фикрни ажратинг.

Асосий ахборот	Майдада тафсилотлар	Далил	Фикр

4. Тадқиқот учун саволлар тузинг ва ғояларни аниқ ифодаланг.

5. Матн таркибидаги чет тилларидан кирган сўзларни аниқланг.

Чет тилидан кирган сўз	Изоҳи

6. Матндан ўзбек тили лексикасига оид туб сўзларни аниқланг.

Сўзларнинг пайдо бўлиш манбаларига кўра турлари

Ўзбек тилининг бой луғат таркиби узоқ тарихий тараққиётнинг маҳсулидир. Шунинг учун ҳам унда ҳар хил манбалар воситасида пайдо бўлган ўзига хос қатламлар мавжуд. Бу қатламлар ўз ичида катта икки турга бўлинади: 1. Ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган сўзлар ва туркий тиллар учун умумий бўлган лексика. 2. Бошқа тиллардан кирган кирма сўзлар лексикаси.

Туб ўзбекча сўзлар ҳамда туркий тиллар умумий бўлган сўзлар ўзбек тили лексикасининг катта қисмини ташкил этади. Бу сўзлар қадим замонлардан бўён қўлланиб келаётган турмуш аҳамиятига молик бўлган

сўзлардир. Улар янги сўзлар ясаш учун асос бўлади. Масалан: *осмон, ер, сув, ҳаво, бош, қиши, ёз, от, эчки, ота, она; оқ, қора, қизил, кўк; бир, икки, уч; мен, сен, у, ким, нима; тур, ўтири, кел, кет; тез, оз, кўп* кабилар.

Юқоридаги сўзлар воситасида морфологик усул билан ясалган барча сўзлар ўзбек тили лексикасига хосдир. Масалан: *осмонли, ерли, сувчи, ҳавойи, бошлиқ, қишилоқ, оталиқ, оқсоқол, қораламоқ, кўкармоқ, бирор, иккинчи, кимдир, алланима, тургун, келгинди, тезкор, кўпчилик* каби.

Ўзбек тилига чет тилларидан кирган сўзлар лексикаси

Ўзбек тилининг таркибида араб ва форс-тожик тилидан кирган сўзлар кўплаб учрайди. Бу сўзлар узоқ йиллар давомида (VIII асрдан бошлаб) ўзлашиб, кўпчилик сўзлар ўзининг дастлабки асл шаклини йўқотган, ўзбек тилининг фонетик қонунларига мослашган. Улар, асосан, маъмурӣ, иқтисод, адабиёт, маданият ва фалсафага доир мавҳум маънога эга бўлган китобий сўзлардир, Масалан: *абадий, авлод, адаб, одоб, алоқа, асос, жамият, истеъодод, истиқбол, муҳим, мўмин, вужуд* кабилар.

Ўзбек тилига энг кўп таъсир қилган тиллардан бири форс-тожик тилларидан кирган сўзлардир. Тарихдан маълумки, қадимдан ўзбек халқи билан эрон, пуштун, тожик каби форс-тожик тилида сўзлашувчи халқлар яқин маданий-иқтисодий алоқада бўлиб келган. Бу тиллардан ўзбек тилига мавҳум сўзлар билан бир қаторда, кундалик турмушда қўлланадиган нарса-буюм номлари, уларнинг белгилари, харакат белгилари, ҳаракатни ифодаловчи, сўзларни ўзаро боғловчи қатор сўзлар қабул қилинган, Масалан: *панжса, ҳафта, чорак, чилла, тоза, кам, чунки, ёки, ҳам, якка, ягона* кабилар.

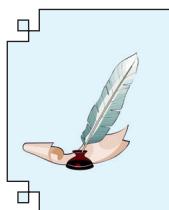
Ўзбек тилига форс-тожик тилидан сўз ясовчи -*бон, -зор, -дор, -кор, -паз, -каш, -шунос, -шунос, -хўр, -истон* каби қўшимчалар; *бе-, ба-, но-*, *сар-* каби олд қўшимчалари ҳам қабулланган. Масалан: *дарвозабон, чорвадор, сабзавоткор, ошпаз, аравакаш, паловхўр, бенишон, бадавлат, нотекис, сартарош* кабилар.

Бу каби қўшимчаларнинг айримлари янги маъноли туркум сўзлар хосил қиласди, баъзи сўзлар туб ўзбекча қўшимчаларга маънодош бўлиб келади. Масалан: *хизматчи – хизматкор, бенишон – ниишонсиз* каби.

Ўзбек тили лексикасида рус тилидан ва рус тили орқали Европа халқлари тилидан кирган сўзлар ниҳоятда кўп. Рус тилидан сўзлар, асосан, Чор Россияси Ўрта Осиё ерларини босиб олиб мустамлакачилик сиёсатини ўtkаза бошлаган. Рус тилидан ва бошқа Европа халқлари тилларидан сўз олиш жараёни ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда. Масалан: *самовар, поезд, радио, электр, луноход, армия, дебитор* кабилар.

«Бутун дунё тан олган Қозогистоним» мавзусида эссе ёзинг.

Макон барча мавжуд нарсаларнинг, замон эса – бутун воқеликнинг ўлчови. Замон билан макон уфқи бирлашган жойдан эса миллат тарихи бошланади.

Н.Назарбаев

ЗАМОНАВИЙ ҚОЗОГИСТОН КИЁФАСИ

Фразеология ҳақида умумий маълумот. Мақол ва маталлар

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарҳлаймиз;
- матндағи бадиий-тасвир воситалари ва бошқа усувлардан тушуниб фойдаланамиз;
- турли услубдаги матнларда кўтарилигган муаммони муҳокама қилиб, таҳлил этиб, аргументли эссе ёзамиз.

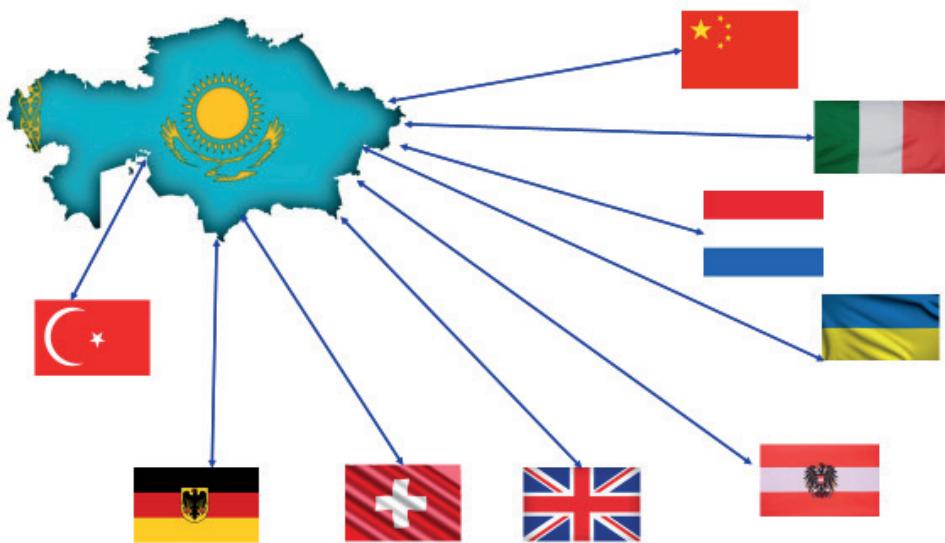
Матнолди топшириқлар:

- 1.Қуйидаги жадвал, тасвирини сўзлатинг.
- 2.Замонавий Қозогистон ҳақида қуйидаги маълумотлардан келиб чиқсан холда яхлит матн тузинг. Тузган матнингизга сарлавҳа қўйинг.

13-машқ.

ЗАМОНАВИЙ ҚОЗОГИСТОН	
Ташкилотлар	Изоҳлар
БМТ	
ЕХХТ	
ЮНИСЕФ	
ЮНЕСКО	
Бутунжаҳон соғликни сақлаш ташкилоти	
Халқаро меҳнат ташкилоти	

14-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва гурухда мұхокама қилинг.

1. Шимолнинг қайинзорлари, Боровойнинг муҳташам қарағайлари, олтин бошоқли олтин далалари, Буюк даштнинг чалов босган чүллари, баланд Олатов ва Тиёншон тоғлари – бунинг барчаси менинг Қозғистоним. 2. Қозғистон ўз давлат рамзларига эга: Байроқ, Герб, Мадхия. Уларда давлатнинг мустақиллиги, озодлиги, миллати акс этган. 3. Мамлакатимиз күп миллатли ва бу яна бир афзалликдир, чунки биз ҳаммамиз яхлит халқмиз ва бизни Ватанимиз, дүстлик, хурмат, ўзаро ёрдам ва муштарап маданият бирлаштиради. 4. Қозғистонга бизнинг миллатимиз салоҳиятини уйғотиш ва рүёбга чиқарыш учун имкон берадиган интеллектуал инқилоб керак (Н.Назарбаев). 5. Халқлар дүстлиги, ўзаро бирдамлик ва ҳамжиҳатлик – янги Қозғистонни барпо этишнинг асосидир! (Н.Назарбаев). Тинч давлат сиёсати, интеллектуал ва иқтисодий салоҳиятни ривожлантириш – келажак фаровонлигининг гаровидир. 6. Қозғистоннинг рамзи бизнинг янги гүзал пойтахтимиз Нур-Султон (Астана) бўлиши мумкин. У қисқа вақт ичida ноёб замонавий пойтахтга айланиб, Қозғистоннинг кучи

ва құдратини англатиб турибди. Пойтахтимиз кундан-кунга ўзгариб бормоқда (Эсседан жумлалар).

1. Машқларда берилған жумлалар бүйічә тадқиқот учун саволлар тузинг ва ғояларни аниқ ифодаланг.

2. Иборалар тилшуносликда қандай аталади? Фразеологизмлар таркиби қанча сўздан иборат бўлади? Фразеологизмлар қандай маънони англатади? Фразеологизмлар синтактик жиҳатдан қандай ифодаланади? Машқда берилған бир жумлани танлаб, фразеологик бирикма қўшиб, қайта тузинг. Гапларни солиширинг.

3. Фразеологизмларнинг нутқимиздаги аҳамиятини изоҳланг.

Фразеологизмлар	Изоҳи	Жумла тузинг

Фразеология ҳақида умумий маълумот

Тилнинг лугаттаркибидаги сўзлардан ташқари иборалар ҳам қўлланади. Иборалар тилшуносликда фразеологизмлар деб, уларни ўрганадиган соҳа эса **фразеология** деб юритилади.

Фразеология грекча «**фразис**» – ибора ва «**логос**» – таълимот деган маъноларни англатади.

Фразеологизмлар таркиби энг ками билан икки сўздан ташкил топган бўлади. Фразеологизмлар ўзаро боғлиқ бўлған ҳолда қўлланиб, умумий бир кўчма маънони англатади. Яъни, маъносига кўра битта сўзга тенгdir. Масалан, **кулди** сўзни билдирса, **оғзи қулогига етди** фразеологизмдир.

Фразеологизмга хос хусусият шундан иборатки, унинг таркибидаги, сўзлар ўзининг лексик маъносининг мустақиллигини йўқотади. Фразеологизмларнинг лексик маъносидан келиб чиқмайди. Масалан, **қулоқ чиқарди** деган ибора **қулоқ** ҳақида ҳам, **чиқариш** ҳақида ҳам тушунча бермайди, яъни, «**ердан униб чиқди**», ёки «**барг ёзди**» маъноларини англатади.

Маъно жиҳатидан бир бутунликка эга бўлган бундай фразеологизмлар синтактик жиҳатдан ҳам ажралмас бир бутунликни ифодалайди. Масалан, *Жўранинг тарвузи қўлтигидан тушибди*. Бу ҳолатни у кўз қири билан кузатди.

Биринчи гапда фразеологизм кесим, иккинчи гапда эса тўлдирувчи вазифасида келган.

14-машқ. Қўйидаги матнни синчилаб ўрганиб ўқинг. Матн сарлавҳасидан унда кўтарилаётган муаммо бўйича мазмунини олдиндан шархланг. Ушбу мавзу кўхнами ёки замонга ҳамоҳангми?

Мақол ва маталлар

Мақол — халқ оғзаки ижоди жанри; қисқа ва лўнда, образли, грамматик ва мантикий тугал маъноли ҳикматли ибора, чуқур мазмунли гап. Нутқда кенг кўлланувчи муайян, барқарор ритмик шаклга эга бўлиб, улар халқнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари асосида юзага келган. Мақолларда авлод аждодларимизнинг ҳаётий кузатишлари, жамиятга муносабати, тарихи, руҳий ҳолати, этик ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатлари мужассамлашган. Асрлар мобайнида халқ орасида сайқалланиб, ихчам ва содда поэтик шаклга келган.

Мақол ўз табиатига кўра, оғзаки ёки ёзма нутқда кўчма ёки ўз маъносида кўлланилиши мумкин. Айрим мақоллар эса фақат кўчма маънода («Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди», «Қуруқ қошиқ оғиз йиртар»), баъзан ўз маъносида («Она юрting омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас») ишлатилади.

Мақоллар мавзу жиҳатдан ниҳоятда бой ва хилма-хил. Ватан, меҳнат, илм-хунар, дўстлик, аҳиллик, донолик, хушёрлик, тил ва нутқ маданияти, севги ва муҳаббат каби мавзуларда, шунингдек, салбий хислатлар хусусида ранг-баранг мақоллар яратилган. Мақол учун мазмун ва шаклнинг диалектик бирлиги, кўп ҳолларда қофиядошлиқ, баъзан кўп маънолилик, мажозий маъноларга бойлик каби хусусиятлар ҳарактерли. Мақолда антитетза ҳодисаси кўп учрайди (масалан, «Каттага хурматда бўл, кичикка иззатда бўл» ва

бошқалар). Мақоллар насрий ва шеърий шаклда бўлади. «Мехнат, меҳнатнинг таги роҳат» каби мақоллар насрда бўлса-да, уларда ҳам поэтик оҳанг сезилиб туради: «Элга берсанг ошингни, Эрлар силар бошингни. Итга берсанг ошингни, Итлар ғажир бошингни» каби шеърий мақолларда эса худди шеърдаги каби ички оҳанг, кофияга эга бўлади.

Туркий халқларнинг мақолларидан намуналар, дастлаб, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асарида келтирилган. Бу мақолларнинг бир қанчаси ҳозир ҳам ўзбек халқи орасида турли вариантларда ишлатилади. Масалан, Маҳмуд Қошғарий асарида келган «Киши оласи ичин, йилки оласи таштин» мақоли бугунги кунда «Одам оласи ичида, мол оласи ташида» шаклида қўлланилади. Мақол баъзан масал, зарбулмасал, нақл, ҳикмат, ҳикматли сўз, танбех, машойихлар сўзи, ҳикматли мақол, донишмандлар сўзи, оталар сўзи каби номлар билан ҳам юритилади. Мақолларнинг ижтимоий сиёсий ва тарбиявий аҳамияти ғоят катта.

Матал – фольклор атамаси. У ёки бу ҳаётий вокеликка эмоционал-экспрессив тус берувчи, халқ орасида тарқалган ифодалар, халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири. Маталда нарса тасвири, унинг характеристикиси берилади. Мақолда эса тўла тугалланган фикр-хулоса хулоса ифодаланади. Мақоллар нутқимизни безовчи, образли фикрлашнинг гўзал намунаси ҳисобланади. Мақоллар нисбатан секин пайдо бўлиб, лекин кўп даврлар истеъмолда сақланиб қолади. Матал халқ мақоли билан баъзи ўхшашликларга эга бўлса-да, лекин ўзига хос жиҳатлари билан ундан фарқланиб туради. Бу тафовутлар қуйидагилардир. Мақоллар нутқда яхлит ҳукм сифатида қўлланилса, маталлар ҳукмнинг қисми функциясини бажаради; мақолларнинг тематик доираси кенг бўлса, маталлар конкрет мавзуга ва қатъий функционал қўлланилишга эга; мақоллар конкрет шаклий тузилишга эга бўлса, маталларда шаклий қатъийлик мавжуд эмас; мақоллар баъзан кўчма, баъзан ўз маъносида қўлланса, маталлар ҳамма вақт кўчма маъно ташийди.

Халқ оғзаки ижодида маталларнинг пайдо бўлиши нутқда турғун образли ибораларнинг юзага келиши билан боғлиқдир. Маталлар сўзнинг кўп маъноли-лигига таянганлиги учун нутқий фразеологик ибораларга қарама-қарши ҳолда ифодадаги ўхшатиш ва қиёслашларни кучайтиради. Шунинг учун ҳам уларда қиёсланувчи элементларнинг тафовути яхши сақланади. Маталлар ҳамма вақт таркиби қандай бўлишидан қатъий назар, грамматик жиҳатдан гапнинг бир бўлаги бўлиб келади. «Қил учида турибман», «Семизликни қўй кўтаради», «Туяга янтоқ керак бўлса, бўйнини чўзар», «Бекорга мушук офтобга чиқмайди» каби маталлар халқ орасида кенг тарқалган.

(ich.uz)

1. Матн услуби, типини аниқланг.
2. Мавзу юзасидан хулосаларингизни баён этинг.
3. Матндаги маҳсус лексика, ибора ва бошқа бадиий тасвир воситаларини аниқланг ва тушунтириңг.

4. Ўқилган матн бўйича «Иссиқ ўриндик» усули орқали тадқиқот учун саволлар (очиқ ва ёпиқ саволлар) тузинг.

5. Мақол ва маталларнинг грамматик тузилиши ва маъноларига кўра қандай фарқлаш мумкин? Уларнинг ўзига хос белгиларини Ватан ҳақидаги ўзингиз келтирған мақол ва маталлар ёрдамида жадвалда кўрсатинг.

	Мисоллар	Изоҳланг
Маколлар		
Маталлар		

Фразеологизмларнинг турлари

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар, уларнинг ҳажми, сони жиҳатидан қаралганда, лексиканинг ниҳоятда бой соҳасини ташкил қиласди. Грамматик тузилиши ва маънолари жиҳатидан ҳам хилма-хил. Бу ўринда фразеологизмларнинг иккита катта туркуми кўзга ташланади. Биринчиси фразеологизмлар оддий сўзларнинг, сўз биримларининг таъсирий-экспрессив кўриниши, синоними бўлиб келади: *кўз кўрмаган, назарга илмади, кўз-қулоқ бўлиб турди, отасининг хунини сўради* кабилар. Булар – таъсирий-экспрессив фразеологизмлар. Иккинчи, нарса-буюм ва тушунчаларнинг номларинигина билдиради: *зангори экран, қора олтин, олтин балиқ, нашириёт уйи* кабилар. Булар – номинатив фразеологизмлар.

Шунга кўра фразеологизмлар нарсанинг, бир-биридан катта фарқ қиласдиган иккита – номинатив ва таъсирий-экспрессив туркумларга бўлинади.

Номинатив фразеологизмлар

Номинатив фразеологизмлар тушунча ва ҳодисаларнинг номини билдириб, синонимларга эга бўлмайди. Масалан: *ўқувчилар саройи, болалар боғчаси, шахмат-шашка клуби, футбол майдони, қизил олма, сарик гул* кабилар. Номинатив фразеологизмлар сон жиҳатидан кўп бўлмаган, маъно ва тузилишига кўра содда ҳамда бир хил, қўшимчаларга эга эмас.

Таъсирий-экспрессив фразеологизмлар

Таъсирий-экспрессив фразеологизмлар – оддий сўзларнинг таъсирий синоними. Бу туркум фразеологизмларнинг ўзи, уларни ҳосил қилувчи сўзларнинг бир-бiri билан боғланиши ва маънолари жиҳатидан учта – *идиомалар, фразеологик биримлар ва фразеологик уйгунилклар* каби гурухларга бўлинади.

Идиома – маъноси ўз таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ бўлмаган, яхлит ҳолда бир маъно ифодаловчи ихчам ибора. Фразеологизмларнинг бу кўринишнинг таркибий қисмлари ҳосил қилган маъно ўзининг асл лексик маъносини йўқотади ва бу сўзлар биримларни биргаликда янги бир маънони ифодалайди. Идиомалар гап таркибидаги кесим бўлиб келади,

сўзларнинг ва ибораларнинг таъсирий-экспресив синоними бўлади. Масалан: *тилга кирди (гапирди), қилни қирқ ёради (айёр), пўстагини қоқди (уялтириди)*.

Идиомаларга гап таркибида эга ёки тўлдирувчи вазифасида келадиган, бир хусусияти билан номинатив фразеологизмларни эслатувчи, лекин идиомаларга хос иборалар ҳам киради. Масалан: *Анқонинг уруги, қуш сути, ҳовузнинг қопқоги* (йўқлик рамзлари) кабилар.

Фразеологик бирикмалар – бундай иборалар ўз таркибидаги сўзларнинг лексик маъноларига боғлиқ равишда умумлашган кўчма маънони ифодалайди.

Масалан, ўткасини қўлтиқламоқ ибораси яхлит ҳолатда бир маънони – ҳовлиқмоқ маъносини англатади. Бунда унинг фразеологик бирикма эканлигини кўрсатувчи белги ҳовлиқмоқ маъноси билан ибора таркибидаги сўзларга хос лексик маънолар (ўткасини қўлтиқламоқ) ўртасидаги боғланишдан сезилиб туради.

Фразеологик бирикмалар идиомалардан ибора таркибидаги сўзларнинг кўчма маънода ишлатилишига кўра фарқ қиласди. Масалан, *Тишинитишишига қўйди* – чидади каби.

Фразеологик уйғунликлар ҳосил қилувчи сўзларнинг маънолари эркин ифодаланмайди. Улар гап таркибида кўпинча кесим бўлиб келади. Иборанинг кўчма маънога эга бир сўзи ёки бир-иккита ўз маъносига эга бўлган сўз билан қўшилиб келади. Масалан: *туғди сўзи* (кўчма маънода) куни деган сўз билан биргаликда келиб, *куни туғди* (омади келди) иборасини ҳосил қиласди. *Туғди сўзи тухум туғди* бирикмасини ҳам ҳосил қилиб, *тухумлади* сўзига синоним бўла олади. *Куни туғди* ибораси эса кунлади ёки бошқа сўзлар билан синоним бўла олмайди. Демак, *куни туғди* ибораси фразеологик уйғунликдир. Масалан: *тилидан бол томади*. Баргларда қолиб кетган томчилар бир-бир томади. Баргларда қолиб кетган томчилар бир-бир томчилайди. *Тилидан бол томчилайди* ибораси кўлланмайди.

Бундай фразеологик уйғунликлар бაъзан оддий сўз бирикмаларига ёки идиомаларга ўхшаб кетади. Уларни бир-биридан фарқлаш учун ибора таркибининг маъноли боғланишига эътибор бериш керак. Сўзларнинг ўз ёки кўчма маънода қўлланишини аниqlаш керак. Масалан, *захрини сочди* – фразеологик уйғунлик, чунки ўз ҳамда кўчма маънони англатган иккита сўз билан ифодаланган бўлиб, идиомага хос белги йўқ. *Айёрглиги ўтмади* деган ибора оддий синтактика бирикма.

Мақол ва маталлар

Мақол ва маталлар халқ оғзаки ижодининг энг қадимий шаклларидан бўлиб, фразеологизмларнинг ўзига хос кўринишларидан биридир. Мақол ва маталларда халқнинг турмуш тарзи, ҳаёти, қисматлари ўз ифодасини топади.

Мақол ва маталлар маълум бир даврнинг маҳсули бўлмай, балки халқимиз босиб ўтган тарихий жараённинг маҳсули, халқимизнинг даврлар давомида тўплаган қимматли тажрибаларининг якунидир.

Мақол ва маталлар турли хусусиятларга кўра бир-биридан фарқ қиласади.

Мақолларда кўпроқ ҳаёт тажрибаларининг якуний хуносалари ифодаланади. Мақоллар кўпинча икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида умумий фикр айтилса, иккинчи қисмида юқоридаги фикрнинг якуний хуносаси ифодаланади.

Маталларда эса фикр тасвирланиб ёки тахминланиб, ишора шаклида ифодаланади. Масалан, *Яхши сўз жон озиги – ёмон сўз жон қозиги* (мақол). *Тозалик – соглик гарови* (матал).

Кўпгина фразеологик мақол ва маталларнинг таркибида кенг қўлланади. Бу ҳол нутқнинг таъсирчанлигини орттиради. Фразеологизмлариз ишлатиладиган мақол ва маталларда оддий бирикмаларнинг хусусиятлари бўлади.

Мақол ва маталлар кўпчилик ҳолларда кофияланиб қўлланади.

Куйидаги вазифалардан бирини бажаринг.

1. Ўзингиз яшаб турган жойдаги маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, анъаналари, фольклори билан танишиб, маъруза тайёрланг.
2. «Янги оламдаги янги Қозоғистон» мавзусида эссе ёзинг.

 Янги Қозоғистон ... ўзининг ривожланиш йўлини танлаб, ҳар йили жаҳон ҳамжамиятида тобора кўпроқ обрў-эътибор қозонмоқда. Бугун ... биз мутлақо янги босқичга қадам қўймоқдамиз.

H.A. Назарбаев

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Фақат шовқиннинг ўзидан иборат бўлган товушлар қандай товушлар хисобланади.

- А. Унли товушлар.
- В. Жарангли ундошлар.
- С. Жарангиз ундошлар .
- Д. Нутқ товушлари фақат овоздан (ундан) ҳосил бўлади, шовқин иштирок этмайди.

2. Таркибидаги жарангиз ундошни жарангли жуфти билан алмаштириб, янги маъноли сўз ҳосил қилиш мумкин бўлган сўzlар қаторини аниқланг.

- А. Тарз, товоң, ганч
- Б. Том, солих, қарз
- С. Тоғ, соғ, хийла
- Д. Дон, ўз, дил

3. Қайси қаторда эгалик аффикслари берилган?

- А. Эрта, бугун, эрта билан
- Б. Тураман, борар, келар
- С. Бизларда, уларда, сизларда
- Д. Китобим, мактабимиз, оиласигиз

4. Эскириб қолган сўzlар берилган қаторни аниқланг.

- А. Айтмоқ, гапирмоқ
- Б. Трактор, машина
- С. Эл, улус, миршаб
- Д. Султон, шаҳзода

5. Энг қадимги ўзбек ёзувлари қайси жавобда тўғри берилган?

- А. Уйғур, грек

- Б. Араб
- С. Сўғд, рун
- Д. Лотин, оромий

6. «ТЕРГАНМАН» феъли қайси замонни билдиради?

- А. Узоқ ўтган замон феъли
- В. Ўтган замон
- С. Ҳозирги замон
- Д. Келаси замон

7. Кимлардир гунгир-гунгир гаплашар эди. Гапдаги гунгир-гунгир сўзи қайси сўз туркумига мансуб?

- А. Сифат
- Б. Модал сўз
- С. Тақлид сўз
- Д. Ундов сўз

8. Қандай тасвир воситаси қўлланганда жонсиз нарсалар ва ҳайвонларга инсон хусусиятлари кўчирилади?

- А. Муболага
- Б. Ўхшатиш
- С. Жонлантириш
- Д. Сифатлаш

9. Нуқталар ўрнига мос келадиган тасвирий ифодани танланг.

Бобур Ватанидан йироқда бўла туриб, ўз ютидан кўнгил уза олмай яшаган.

- А. Буюк саркарда
- Б. Улуғ аллома
- С. Тож соҳиби
- Д. Истеъдодли шоир

10. Ўзбек тилида иш юритиш ҳужжатлари матни қандай матн ҳисобланади?

- A. Илмий матн
- B. Расмий матн
- C. Бадиий матн
- D. Оммабоп матн

11. Сен бўлмасанг, кўкка элтар нурли нарвон, йўлим қайда?!

Сен сарбонсан, дилим – зиё ортган карвон, қўним қайда?!

Тирикман, сен боис боқий менга даврон – йўлим қайда?!

Сен борсанки, жаранглагай кўк тоқида номим, тилим!

Тўртликнинг асосий моҳияти берилган жавобни белгиланг.

- A. Сен бўлмасанг, йўлим йўқ.
- B. Дилим – зиё ортган карвоним.
- C. Сен борсанки, ўлим қайда?!
- D. Сен борсанки, борман мен ҳам.

12. «Келажак элнинг хожаси ҳам, эгаси ҳам – бугунги мактаб ўқувчилари. Улар – биз. Мамлакатимизнинг ўсиб келаётган авлоди – бугунги ёшлиар. Уларнинг келажаги порлоқ бўлишига мустақил ривоҷланиши мизнинг энг қийин йигирма йил шаклланиши даври ортда қолгандан кейин тоза ишонч ҳосил қилдик. Тақдирнинг ушбу ноёб совгасидан фойдаланиши бизнинг пешонамизга ёзилибди. Ушбу баҳт учун биз ўз билимимиз ва қўникмаларимиз, кучимиз ва қобилиятларимизни, керак бўлса, қонимиз ва жонимизни аямай сарфлаймиз». Матндаги асосий ахборотни белгиланг.

- A. Улар – биз.
- B. Баҳт учун биз ўз билимимиз, қонимиз ва жонимизни аямай сарфлаймиз.
- C. Мамлакатимизнинг ўсиб келаётган авлоди – бугунги ёшлиари.
- D. Келажак элнинг хожаси ҳам, эгаси ҳам – бугунги мактаб ўқувчилари.

II

ҚАЛБ ЭКОЛОГИЯСИ

**Қалб экологияси – инсоннинг руҳий
холатини муҳофаза қилиш, қалбнинг соғлиги
ва ривожланиши ҳақида қайғуриш.**

ҚАЛБ ЭКОЛОГИЯСИ – БУ БИЗНИНГ ҚАЛБИМИЗДАГИ «ҮЙ». Тил услублари ҳақида умумий маълумот

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шархлаймиз;
- матндаги бадиий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушуниб фойдаланамиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли услубдаги матнларда қўтирилган муаммони мухокама қилиб, таҳлил этиб, аргументли эссе ёзамиз.

Матнолди топшириқлар:

1. Экология нима?
2. Қалб тушунчасига изоҳ беринг.
3. Қалб экологияси деганда нимани тушунасиз?
4. Қўйидаги матн мазмунини келтирилган расм бўйича олдиндан шархланг. Расмни изоҳланг. Расмда қандай гоя акс этган?

15-машқ. Тенгдошингиз ёзган қўйидаги матн билан танишинг. Юқоридаги саволлар доирасидаги мустақил фикрларингиз билан солиштиринг.

Табиат ва инсон бирдир, демак, табиатни нобуд килаётіб, инсон үзини үзи нобуд қилади. Шунинг учун ҳар бири миз, атрофимиздаги тозаликка риоя қылсак, дунё янада яхшиланади.

А.Экзюперининг «Кичкина шаҳзода» номли эртагидаги қаҳрамон шундай дейди: «Эрталаб ўрнингдан туриб, юз-қўлингни ювдинг ва ўзингни тартибга келтирдинг – энди дарҳол ўз сайёрангни тартибга келтириш».

Инсон – яратувчи, асровчи, лекин шу пайтнинг ўзида у ҳам барбод қилувчидир.

«Энди биз қушлар каби ҳавода учишни, сув остида балиқ каби сузишни ўрганган бўлсак, бизга фақат битта нарса зарурдир: одамлар каби ер юзида яашни ўрганиш» (Б. Шоу).

Одамлар каби яаш нимани англатади? Менимча, иложи борича тезроқ ва тез-тез инсон қалби экологияси ҳақида гапириш керак. Дунёни бадиий идрок қилиш – табиат билан асосий алоқани сақлаб қолиш, бунинг учун болалар қалбини эҳтиёткорлик билан, диққат-эътибор ва муҳаббат билан тарбиялаб, ўстириб бориш даркор. Бу болаларни янада жўшқинроқ қилади ва уларда қатъиятлилик, жасорат, оққўнгиллик ва табиатга ғамхўрлик қилиш каби шахсий фазилатларни шакллантиради.

Табиат бизни ҳаёт учун зарур бўлган барча нарсалар билан мукофотлади: биз нафас олаётган ҳаво; қуёш, бу туфайли биз ёруғ дунёда яшаймиз; биз оёқ босиб юрган замин. Табиат инсоният ҳақида ўз боласи учун меҳрибон она каби ғамхўрлик қилади, унинг баҳти учун ҳамма нарсасини қурбон қилишга тайёр. Аммо, афсуски, инсон барча неъматлардан фойдаланиб, ҳар доим ҳам табиатга нисбатан адолатли муносабат кўрсатмайди.

Ҳаётний тажриба шуни кўрсатадики, қалб экологиясисиз табиат экологияси мавжуд бўлиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, ҳаракатлар ва ниятлар тоза бўлса, атроф-муҳит ҳам тоза, озода бўлади. Агар рух, қалб ифлос бўлса, сайёрамизнинг экологияси ҳам ифлос бўлади.

Инсон – кичик бир олам, коинот. Табиат қонунларига мос келувчи инсоннинг табиий ҳаёт тарзи инсонга соғлик ва узоқ баҳтли ҳаётни, бутун инсоният оламига эса тинчлик ва фаровонликни беради.

И. Гёте айтганидек: «Бизнинг қалбимизда ўзимиз эккан нарса ўсади. Бу табиатнинг абадий қонунидир».

(9-синф ўқувчисининг ёзма иши)

ҚАЛБ – кишининг руҳий ёки маънавий дунёси, ички хис-туйғулари маркази рамзи; юрак, дил, кўнгил.

**Қалби пок одам. Қалб амри. Қалб ҳарорати. Қалби қувончга тўла.
Қалбига йўл топмоқ.**

Ўзбек тилининг изоҳли лугатидан

1. Матннинг услуби, типини аниқланг. Нима учун айнан шу услуг ва типда эканлигини унинг белгилари ва нутқий хусусиятларини далилга келтирган ҳолда фикрингизни ифодаланг.

2. Матн мазмуни сизда қандай таассурот уйғотди? Матн таркибида бадиий тасвир воситалари қўлланилганми? Бўлса, мисоллар келтириңг. Вазифасини изоҳланг. Матннинг таъсирчанлигини оширувчи яна қандай воситалар ишлатилган? Далилланг.

3. Юқоридаги саволлар ва матн мазмунидан келиб чиқсан ҳолда ўзингиз «Қалб экологияси – бу...» мавзусида ихчам аргументли эссе ёзинг.

4. Матн тузиш давомида синтактик меъёрларга риоя қилинг.

5. Ёзган матнингизни синфга тақдим этинг.

16-машқ. Матн билан танишинг. Ўзингиз мустақил ҳолда 4-5 жумла билан давом эттиринг. Матн услубини аниқланг.

**«ЭКОС» – УЙ
«ЛОГОС» – ИЛМ
ЭКОЛОГИЯ – УЙ ҲАҚИДА ИЛМ.**

Қалб экологияси ҳар бир кишининг шахсий маънавий ривожланишининг сифатли даражаси. Бу айнан гўзалликка ташна бўлган қалбимиз ҳолати. Кучли эман дарахти кичкина уруғдан ўсиб чиққани каби инсонда табиат томонидан бизга сингдирилган кичкинагина эзгулик уруғидан меҳр-оқибат, таъсирчанлик, раҳм-шафқат туйғулари ривожланади. Одамлар – табиатимизнинг онгли вакиллари. Бизнинг парваришимизга муҳтож миллионлаб ҳайвонлар организмлари дунёда ўсиб ривожланмоқда. Инсон қалбида меҳр-шафқат, жасорат, меҳрибонлик, ҳамдардлик каби олижаноб туйғулар шаклланади. Ушбу ҳис-туйғулар тўғри ривожлантирилиши лозим бўлиб, улар қаттиқ назоратга муҳтож.

... Инсоний эзгулик ва ёмонлик. Эзгулик – бу энг юқори маънавий ва ахлоқий кадриятлар бўлиб, уларга нисбатан бошқа тоифадаги тушунчалар иккинчи даражали тоифаларга тенглаштирилади. У ҳар қандай нарсанинг одам учун фойдасини тавсифлайди. Ёмонлик – бу яхшиликнинг қарама-қаршилиги, ахлоқий онгнинг меъёрий ва баҳоловчи тоифаси, «яхшилик» тушунчасининг аксидир...

1. Матн давомига қўшган жумлаларингизни жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг. Ўзаро фикр алмашинг. Мавзу доирасида саволларни аниқ ифодалаб, ўзаро савол-жавоб ўтказинг.

2. Суҳбатдошларингизнинг жавобларини изоҳлаб, баҳоланг.

3. Матн услубини ўзгартириб, мазмунини сақлаган ҳолда янги матн тузинг.

Адабий тил умумхалқ тилининг товушлари, сўзлари ва грамматик шакллари жиҳатидан маълум меъёрга келтирилган кўринишидир. Шунга қўра адабий тил сўз санъаткорлари томонидан ишланган тил ҳисобланади. Адабий тилни маълум меъёрга келтирувчи сўз санъаткорлари: ёзувчилар ва олимлардир. Адабий тилни вужудга келтиришдан мақсад умумхалқ оммавий алоқа воситасини яратишидир.

Адабий тилнинг икки шакли: ёзма ва оғзаки шакли мавжуд.

Ёзма адабий тил – китобий тил бўлиб, адабий тилнинг асосий шакли ҳисобланади. Ёзма адабий тил учун хос бўлган меъёр – орфография (имло) ва пунктуация (тиниш белгилар). Оғзаки адабий тил учун меъёр – талаффуздир.

Адабий тилнинг маълум соҳаларда қўлланиладиган кўриниши адабий тил услублари дейилади. Тилнинг маълум нутқ шаклларида қўлланилиши асосида нутқ услублари вужудга келади.

Ўзбек тилининг нутқ услублари 5 та: сўзлашув услуби, илмий услуб, расмий-идоравий услуб, оммабоп (публицистик) услуб, бадиий услуб.

Куйидаги вазифани бажаринг.

«Табиат экологиясидан қалб экологиясига» мавзусида 5та очиқ ва 5та ёпиқ саволлар тайёрлаб келинг.

ИНСОН ЭКОЛОГИЯСИ

Публицистик услуг. Расмий услуг. Бадиий услуг

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шарҳлаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик ва илмий услублардан фойдаланамиз.

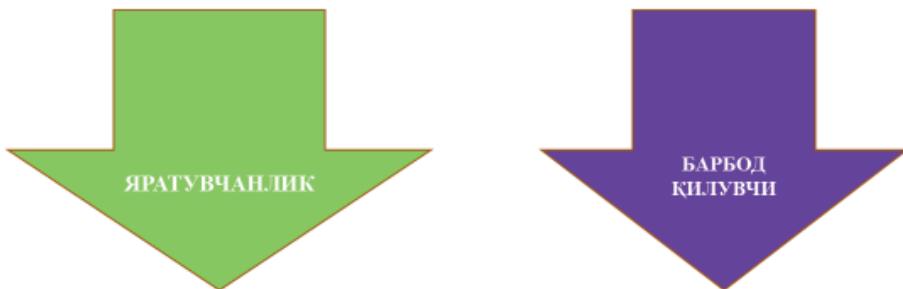

Матнолди топшириклар:

1. Қуидаги тасвирни сўзлатинг.
2. Ушбу матн бўйича жавоби шу ерда берилган учта савол тузинг. Саволларни жуфтингизга бериб, мухокама қилинг.

Инсоннинг ҳаётий куч-қуввати йўналишлари

ЭЗГУ ҚАЛБ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ ЁВУЗ ҚАЛБ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ

17-машқ. Қўйида берилган матнларни гуруҳларга бирикиб ўқиб, ўрганиб чиқинг. «Жигсо» усулини қўллашингиз мумкин.

Замонавий дунё кучли антропоген стресс остида. Бундан ташқари, стресс нафакат одамлар, балки атроф-мухит томонидан ҳам бошдан кечирилади. Бутун сайдера экологик стрессдан хавфсирамоқда ва бу тупроқ, ўрмонларнинг таназзулга учраши, ҳавонинг ифлосланиши ва сув режимларининг бузилишида намоён бўлади. Биз экологик инқизоз, табиатнинг бузилиши ҳақида кўп гапирамиз, лекин агар сиз дикқат билан ўрганиб чиқсангиз ва чукур ўйлаб кўрсангиз, бу табиат, биосфера эмас, балки дастлаб ёмонлашадиган маънавий қадрият – пирамиданинг юқори қисмida турган одам.

Инсон экологияси – бу, авваламбор, руҳан касал бўлган шахсни ҳамда юксак маданият ва ахлоқий жамиятни такомиллаштиришдир. Фақат умуминсоний манфаатлар ва қадриятларнинг маънавий тикланиши, шунингдек, маънавий тозаланиш инсонни атроф-мухит билан уйғунлашувига олиб келиши мумкин. Охир оқибатда, аслида табиат яксон қилинмайди, балки ахлоқнинг пасайиши натижасида инсонга энг катта зарар етказилади. Маънавий-ахлоқий ва эстетик онг обьектив реал қадриятларга асосланиши лозим. Ушбу қадриятлар, биринчи навбатда, бизнинг маданиятимизга тааллукли. Шу сабабли экологик маданият ва экологик таълим масалалари бугунги кунда энг долзарб масалалардан бирига айланмоқда.

* * *

Глобал экологик муаммоларни таҳлил қилишда, интеграцияланган кўп ўлчовли баҳолаш тизимини ишлаб чиқиши керак, аммо барча ҳолатларда инсон учун устуворлик берилиши керак. Ҳар бир нарсанинг ўлчови инсондир. Кўпгина илм-фанлар орасида инсон ҳақидаги фан алоҳида ўрин тутади. Ушбу фан наинки ўтмиш ва ҳозирги, балки келажакники. Бу инсоннинг ўзи, унинг ташқи кўриниши, жисмоний, ақлий, ижтимоий ва ахлоқий имкониятлари ва инсон шахсиятининг хилма-хил олами ҳақидаги фан.

Инсоннинг ўзи ва дунёсини билиш ҳамда англаш истаги худди инсониятнинг ўзи каби қадимийдир. Ўз-ўзини англиш. Айнан шундан бошланади инсон. У дарҳол тўлақонли шахсга айланиб қолмайди. Организм ташқи муҳитсиз уни қўллаб-кувватламайди. Бизни ўраб турган муҳит ўз танамизнинг давоми сифатида кўриб чиқилиши керак. Табиий муҳит билан уйғунлиқда яшаш учун инсон табиатидаги азалдан қолиплашиб қолган умуминсоний худбинликни табиатга нисбатан холис ғамхўрликка йўналтириш керак.

Жонли мавжудотнинг барчаси, шу жумладан, инсоннинг ўзи ҳам табиий равишда пайдо бўлган ва у табиатнинг ривожланиши ва ўзгаришининг натижаси ҳисобланади.

Абу Райхон Беруний

* * *

Ҳар бир нарсанинг ўлчови инсон ва унинг саломатлиги бўлиб, бу атроф-муҳитнинг соғлиғига боғлиқ. Инсон саломатлигини сақлаш ва қўллаб-қувватлаш учун нафақат соғлиқни сақлаш ва атроф-муҳитни яхшилаш технологиялари, балки атроф-муҳитни тежаш ҳам зарур. Табиатга қарши курашишнинг маъноси йўқ, балки у билан уйғунликда яшаш керак. Замонавий дунёning кўплаб мутафаккирлари, фалсафанинг инқирозли сабабларини, одоб-ахлоқнинг тубанлашуви ва нажот йўлларини излайдилар. Кант ўша вақтдаёқ борлиқнинг табиий равишда йўқ бўлиб кетиши мумкин эмаслигини таъкидлаган эди, чунки табиат қонунлари жуда ишончли; ҳаётнинг табиий қонунларида ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ, уйғун ва барқарор бўлиб, унинг нобуд бўлиши учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Агар одамлар ўзлари ақлга сифмас ва ҳалокатли максадларни амалга ошира бошласалар, натижада Ер биосферасини барбод қилиши ва она сайёрамизни алғов-далғов жонсиз туманликка айлантирса, у ғайритабиий равишда ўлиши мумкин. Биз яна ва яна абадий савол қўямиз: нима қилиш керак? Барча мисли қўрилмаган қашфиётлар ва ихтиrolардан, илмий-техникавий тараққиётнинг мутлақ ҳокимлигидан қандай ва қаёққа қочиб кутулиш мумкин?

Инсоният янги тафаккурни ривожлантириши, фикрлашни ўрганиши ва одамларда фикрнинг чуқур ва гўзал бўлишига нисбатан муҳаббат уйғотиш керак. Ким яхши ва юксак маънавий-ахлоқий фикрласа, у худди шундай ҳаётда яхши ва ахлоқан юксак равишда яшайди. Дунё – бу ўтмиш, ҳозирги ва келажакдаги барча борлиқ, ҳақиқат. Дунёning қисмлари чексиз, лекин дунё барчамиз учун ягона. Биз мазкур айлана дунёда яшаймиз.

* * *

Биз бошдан кечирган ўтмиш келажак учун ишончли сабоқ бўлиши керак. Глобал эҳтиёжларга эътибор бериш ҳамда инсон ва атроф-муҳит, инсон ва табиатнинг бирлигини тушуниш орқали биз глобал қардошликни тан оладиган вақт келди. Биз яшаётган бу нозик дунёда бошқа ҳеч қандай йўл йўқ. Жамоатчилик онгини расмий тарбия, ғаразли урф-одатлар, одатий ва дангаса мағрурлик, жаҳолат, қийинчиликлар туфайли соҳталаштирилган замонавий ҳаёт ёлғонларидан тозалаш керак. Бизнинг вазифамиз: уйни тозалаш, унга тоза ҳаво, ёруғлик ва келажак нафасини юбориш. Шунда илғор сафларда ҳар доим ахлок, ватанпарварлик маданияти ҳамда илм-фан ва маънавият соҳаларида бошқалардан олдинда бўлган ҳалқлар ватаннинг энг улуғвор тимсолига айланади.

1. Матнлар билан танишиб чиққаң, матн услубини аниқланғ, мазмунини ўзаро мухокама қилинг. Ҳар бир абзацнинг асосий ахборотини билдирувчи битта жумласини топиб ёзинг.

2. Матнда күтарилилган муаммолар бўйича берилган фикрларга қўшиласизми? Ўз мустақил нуқтаи назарингизни билдириб, иш юзасидан бўлаётган музокараларда иштирок этинг, муаммоларни ҳал қилиш йўлларини далиллар билан асослаб, тақдимотга тайёрланинг.

3. Ахборотни тақдимот кўринишида (жадвал, чизма, диаграмма, аудио-файллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда) намойиш этинг.

4. Нутқингизни мақсад ва мулокот вазиятига мувофиқ публицистик ҳамда расмий услублардан фойдаланишга ҳаракат қилинг.

5. Муаммони ҳал этиш бўйича ғояни мактабдошларингиз диққатига мактаб миқёсида баҳс-мунозараага чорлаш ҳақида эълон матнини тайёрланг.

Расмий услугб. Бу услубнинг қўлланиш доираси кенг ва хилмадидир. Қарорлар, давлат идоралари, суд-прокуратура хужжатлари, шартномалар, расмий эълонлар, шунингдек, иш қоғозлари (ариза, тилхат, маълумотнома) расмий услуг намуналари. Расмий услугб хужжатларга таянувчи услугб.

Расмий услугб нутқнинг қисқа ва аниқ тузилиши билан фарқланади. Бу услубнинг асосий хусусияти жумлаларнинг белгиланган тартибдаги бир хиллика бўлишидир.

Расмий услугбда жумлалар маълум қолипда ва изчил бўлади. Масалан, ариза ёзиш лозим бўлса, биринчи қаерга, кимга, ариза ёзувчининг манзили, лавозими, кимлиги кўрсатилиб, матн берилади. Бу тартиб барча ариза ёзувчилар учун бир хил.

Расмий услугб тез-тез такрорланиб турувчи бир хилдаги жумлаларга бой. Бу услубда синонимлар, кўчма ва қўп маъноли сўзлар, образли воситалар қўлланилмайди. Кўпинча, дарак, буйруқ гаплардан фойдаланилади, гап бўлакларининг одатдаги тартибига амал қилинади.

Публицистик (оммабоп) услугб. Бу услуб кундалик ҳаёт қўзгуси ҳисобланади. Публицистика «халқ» сўзидан келиб чиққан бўлиб, халқил деган маънони беради. Матбуот (газета, журнал), радио - телевидение, нотиқлар нутқи оммабоп услубни ташкил этади.

Бу услуб кундалик расмий ва долзарб воқеаларни ҳаётдаги ижтимоий масалаларни акс эттиради.

Оммабоп услубда фикр изчил ифодаланади, лугавий жихатдан ижтимоий-сиёсий: *сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол, ҳукумат, давлатлараро муносабат* каби сўзлар газета расмий хабарларига хос: *хабар, долзарб, мухбир, лавҳа, очерк, репортаж* каби сўзларга таянилади.

Оммабоп услуб бадиий услугга яқин бўлганлиги, бадиий матнларга алоҳида эътибор берилганлиги учун унда образли воситалар, таъсирчан сўзлардан (*заршунос, дала маликаси, оқ олтин, зангори экран*) кенг фойдаланилади.

18-машқ. Қүйидаги матнни ифодали ўқинг, кўчиринг. Матн мазмунни устида ишланг. Дарс мавзусига алоқадорми? Фоясини аниқланг. Хулоса чиқаринг. Қайси услубда ёзилганлигини далиллар билан исботланг.

ОЛИЙ БУТУНЛИК

О, она табиат!
Сен билан як сонман,
Сен менинг эркимсан, менинг қафасим.
Жоним ширинлиги, тириклигим сендан,
Соф ҳаводан олган нафасим.
Туғишиганлик ҳисси йўл қўймайдими,—
Одатмас қўёшга айтмоқ ташаккур.
Ҳар тонг қаршисида тиз чўксам арзирди,
Ёруғ дунём менинг, кўзимдаги нур.
Сезаман экинлар танасидаги
Шарбат бўлиб оққан ризқимни.
Найкамалак, гуллар — менинг ҳисларим,
Баҳор янгилайди ҳаёт ишқимни.
Ер иссиқ, ер юмшоқ, ўзим ҳам ердан,
У кўринмас менга бир мэррасимон.
Йўқ, мен абадийман.
Менга ўлим йўқ.
Тирик табиатнинг бир заррасиман.
О, ҳаётнинг олий бутунлиги!
Инсонга уфқларни кенгроқ оч,
Жамики дардларга малҳам ўзингсан,
Азобли ўйларга ёғду соч.
Азобли ўйларга ёғду соч...

Асқад Мухтор.

Бадий услугб. Бадий асарлар бадий услугни ташкил қиласы. Бадий услугб адабий тилнинг ривожланиши учун мухимдир.

Бадий услугб тилнинг тасвирий воситалари (метафора, ўхшатиши, сифатлаш, жонлантириш) ёрдамида бадий-образлилик хосил қиласы ва кишига эстетик таъсир этади.

Шу боисдан бадий услубнинг асосий вазифаси бадий (эстетик) таъсир этишдир. Бадий услубнинг асоси бадий асарлар бўлиб, бадий асар тилини тишлинослик фани ўрганади.

Бадий услугб луғавий жиҳатдан кўпмаънолилик ва кўчма маънолиликка таянади.

Бадий услубнинг таянч сўзлари: *борлик, бегубор, эзгу, мангу, мунис, мусаффо, диёр, ёрқин, сукунат, ҳазин, маъюс* каби бадий-китобий сўзлардир. Бу услубда *гардун, очун, кишивар, забун, ялов, агёр, ганим, сарбаст, дудоқ каби архайик; ясовул, доруга, миришаб* каби тарихий сўзлар ҳам кўп қўлланилади.

Бадий услугб кўпинча адабий тил меъёrlарига бўйсунмайди. Бу услубда гапда сўзларнинг ўрин алмашиши (инверсия) кўп учрайди. Масалан, Сўйлаб берай, Зайнаб ва Омон, Севгисидан бир янги достон (Х.О).

Куйидаги матн бадий матнлар. **Сокин тун. Осмон тўла юлдуз, лекин ёруғи йўқ. Йўл бошидаги дараҳтлар ҳурпайган товуққа ўхшаб қўринади, қоп-қора** (Шухрат).

Куйидаги жадвал бўйича инсон ва табиат тушунчалари устида мулоҳаза юритиб, муҳокама матн яратинг. Сарлавҳа қўйинг.

ИНСОН	ТАБИАТ
ТАБИАТ ҚИРОЛИ(?)	ҚАСР ЁКИ ЯШАШ ЖОЙИ?

ИНСОН ТАБИАТНИНГ ХУКМДОРИ ЭМАС. Услуб ва нутқ маданияти.

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиласиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида (жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда) намойиш этамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиши) матнларни яратамиз.

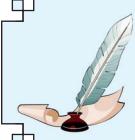

19-машқ. Қўйида берилган Чингиз Айтматов асарларидан парчалар билан танишинг. Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг.

* * *

Орол денгизининг ёқасида қамиш босган кўллар кўп. Қамишлар орасида эса қўлларида қурол билан беркиниб юрган овчилар бор. Баҳор чоғи Оролга ўрдаклар учб келишади. Улар қишини илиқ денгизларда ўтқазишган. Оролда музлар эриши биланоқ кечани кеча, кундузни кундуз демай орзиқиб учб келишади, чунки бу ерларни жуда соғиниб қолишган. Ёлғиз учмай, тўп-тўп бўлиб учишади, сувда сузиб, думбалоқ ошиб чўмилгиси келади. Денгиз яқинлашган сайин паастлаб учадилар. Шу пайт қамиш ичидан ялт-юлт ўт аралаш тутун бурксиб чиқади, тарс-турс отилган милтиқ овозлари эшитилади. Ўқ еган ўрдаклар чинқирган кўйи сувга қулашади. Бошқалари эса чўчиб денгиз ўртасига учб кетишади. Денгиз ўртасида улар қандай яшашларини, қаерга яширинишларини билмай, тўлқинлар устида чинқириб учб юришади. Ахир, ўрдаклар қирғоққа яқин яшаб ўрганиб қолишган. Энди қирғоққа яқинлашишга қўрқишиади.

«Асрга татиғулик кун» романидан

*Инсон баъзан мумкин бўлмаган нарсани ҳам қилгиси
келиб қолади, масалан, абадий бўлгуси келади.*

Абу Наср Форобий

* * *

О, одамлар, одамлар — одамхудолар! Ўша одамлар ҳам азалдан Мўйинқум сайғоқларини овлаб келадилар. Аввалда улар отларга миниб, устиларига тери ёпиниб, ўқ-ёй отиб келдилар, кейин милтиқ кўтариб варанг-варанг ўқ қўйиб айюҳаннос кўтардилар, у ёқдан-бу ёққа ҳалокунинг итидай от қўйиб чопдилар. Сайғоқлар эса тўда-тўда бўлиб дам у ёққа, дам бу ёққа қочишар, ниҳоят, чексиз саксовулзорлар ичра ғойиб бўлишар эди. Ана, энди уларни топиб кўр-чи! Булар ҳам ўтиб, одамхудолар кейин сайғоқларни машиналарга миниб қира бошлишди. Худди бўрилар каби сайғоқларни аввал ҳолдан тойдириб, сўнг милтиқлари билан қирон соли什ди. Ундан ҳам ўтиб, одамхудолар вертолётларда учиб келишди, кейин сайғоқларни улар ўтлаб юрган ерлардан топишиб, белгиланган жойларига хайдаб, куршаб олиб келишди, бу пайт ерда, машиналарда пойлаб турган мерганлар тезликни юз-юздан ошириб таъқиб қилишга тушар, вертолётлар эса тепадан уларга йўл ва нишон кўрсатиб турадилар. Машиналар, вертолётлар, тезотар милтиқлар зулмидан Мўйин-қумнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетди. Сайғоқлар учун охирзамон, қиёмат-қойим бошланди.

* * *

Урғочи бўри Акбара тепадан қулаган тошлар ва қор уюмларидан чўчиб ўзини орқага олди, қоронғи ўнгир сари тисарилди, елкасидағи ёллари тиккайиб, кўзлари фира-ширада ваҳшиёна ўт сочиб, қандай бало келмасин, унга қарши сапчишга ҳозирланиб турди. Лекин у бекорга хавотирланган эди. Очиқ дашт ёмон. Унда тепангда қувалаётган вертолётдан ҳеч қаерга қочиб кутуломайсан, у тинмай, орқангдан қолмай, изма-из таъқиб қилиб келаверади, вертолёт парракларининг қасирғаси, автоматдан дўлдай ёғилган ўқларнинг чийиллаши юрагингни азоб ва қўрқинч билан тўлдиради, ёруғ дунёда вертолётдан омонлик йўқ, қочиб қутуладиган, шўрлик бошингни пана қиладиган тешик-туйнук ҳам йўқ — шундай пайтда ер ҳам ёрилмайди, қувиб келаётганлардан жонингни қутқариб, ерга кириб кетаман десанг.

«Қиёмат» романидан

* * *

Ой ҳам чиқди, мен ҳайдалган ернинг нариги томонида секин жилиб келаётган иккита шарпани сезиб қолдим. Бу кийиклар эди. Қаёққа кетишаётганикин? Эҳтимол, сув ичгани келишаётгандир. Кийиклар ҳайдалган ернинг чеккасига келиб, нефть ва темир ҳиди анкиб турган шудгорга ўтишга журъат этолмай, таққа тўхтаб қолишиди. Улар кумуш ранг товланган ой нурида шу бўйича қимир этмай узоқ туришиди. Шохлари тарвақайлаб кетгани эркак кийик, яғрини пастроғи урғочи кийик, ойдинда иккаласининг ҳам катта-катта кўзлари ялтираб турарди. Енгил бошларини сергаклик билан юқори кўтариб, бир-бирининг пинжига кириб туришарди. Улар шу тарзда узоқ қотиб турдилар. Кийикларнинг бу туриши: даштликка нима бўлди, эски сўқмоқ йўллар қаёққа йўқолди, қандай куч бу ерларни ағдар-тўнтар қилиб ташладийкин, деяётгандай эди. Улар ҳайдалган ердан ўтишга журъат этишолмади. Орқага қайтишиди, хипча белларида ойнинг кумуш шуъласи хиёл акс этиб турарди.

«Бўтакўз» қиссасидан

* * *

Иссиқкўл ўрмонларида буғуларга қирғин келди. Уларга шафқатсиз бўлишиди. Буғулар кадам етмаган жойларга қочди, лекин у ерда ҳам қўйишмади. Овчилар тозиларни қўйиб пистирма томон ҳайдашар, ўзлари эса пистирмаларда беркиниб ётиб, яқинлашган буғуларни бехато отиб олишарди. Буғуларни тўда-тўдаси билан қиришиди. Шох бутоқлари энг кўп бўлган буғуни ким отарга гаров боғлашарди. Буғулар ғойиб бўлди. Тоғларни тарк этди. На тунда, на тонгда буғу овози эшитиларди. На ўрмонда, на яйловда унинг қандай иргишилаб, қандай сапчишларини, шохларини елкаси устига ташлаб, парвоздаги қушдай жарликлардан қандай сакраб ўтишларини энди ҳеч ким кўрмасди. Бутун умри бўйи буғу нима эканлигини кўрмаган янги инсонлар туғилди. Фақат у ҳақидаги эртакларни эшитиб, қабрлар устидаги шохларни кўришиди, холос.

«Оқ кема» қиссасидан

* * *

У эркин эди. Бирдан қил сиртмоқ унинг бошидан сирғалиб тушиб, бўйнида осилиб қолди. Сиртмоқ уни қўрқитиб юбормагунча, Гулсари нима гаплигини тушунмасдан туз ялашда давом этаверди. Бошқа отлар бўйинларига укрук ташланганида ўзларини ҳар ёққа ташлардилар, оёқларини кўтариб сапчирдилар, Гулсари бўлса қимир этмади. Лекин дарёга чопиб бориб сув ичгиси келиб қол-

ди. Бүйнидаги сиртмоқ эса тортилиб, уни түхтатиб қўйди. Бунақаси сира бўлмаганди. Гулсари сапчиб ўзини орқага ташлади, кўзлари ола-кула бўлиб хириллай бошлади, сўнг шиддат билан олд оёқларини осмонга тикка кўтарди. Атрофдаги отлар бирпасда тумтарақай қочиб кетишиди, шунда у ўзини қил арқонда ушлаб турган одамлар ўртасида кўрди. ... Ўтов ортида эса тун қоронғилигида бепоён чўл, кўз илғамас чўл ястаниб ётарди. Шу пайтда Гулсари отхонада тўс-тўполон қилаётган, отбоқарларга уйқу бермаётган эди. У отхонага — отлар қамоқхонасига биринчи тушиши эди.

«Алевидо, Гулсари» қиссасидан

* * *

Қушлар куз келишини ҳам кутмасдан бу ўлкаларни биринчи бўлиб тарк эта бошладилар. Улар жазирама ёзнинг авж палласида гала-гала бўлиб ёки алоҳида алоҳида, кечаси ҳам, кундузи ҳам учеб кетаётгандилар, ҳали бола очиб чиқмаган тухумларини ҳам ташлаб борарадилар, қотиб улгурмаган бўйинларини зўрга чўзиб ёлвораётган, чумдукдан овқатланадиган полапонларига ҳам қарамай учеб кетаётган эдилар. Ҳаммадан кейин ҳатто ботқоқлик уккилари ҳам гумдон бўлишди, тунлари уларнинг қув-қувлаши эшитилмай қолди... Жониворлар тумтарақай бўлди...

Кечиринглар, ўтар қушлар! Бўлиб ўтган ваҳшийлик учун кечиринглар, бўлаjak ваҳшийликлар учун кечиринглар. ... Қушлар, кетинг бу ердан, бу мудҳиш жойдан узок-узоқларга учеб кетинг.

«Ҳаёт-мамот» ҳикоясидан («Қизиқарли маълумотлар» сайтидан)

1. Матнлар мазмунини идрок қилинг, қайта шарҳланг.
2. Турли асарлардан келтирилган парчаларни қандай мавзу ўзаро боғлаб турибди?
3. Матнларда қандай муаммо кўтарилиган? Дарс мавзусига қандай алоқаси бор? Гуруҳларда ўзаро фикр алмасиб, музокарапларда қатнашиб, муаммоларга ўз муносабатингизни билдиринг.

4. Ҳар бир гурухдан нутқ сўзлаш учун нотиқни танланг. Муаммони аниқлаб, унга ўз муносабатингизни билдирувчи оммавий чиқиши учун нутқни биргаликда ёзинг. Фикрларингизни тақдимот кўринишида (жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда) намойиш этинг.

5. Мақсад ва мuloқot вазиятига мувофиқ турли тил услубларидан унумли фойдаланинг. Қайси услубдан фойдаланганингизни асослаб, унинг аҳамияти ҳақида тушунча беринг.

Қуйидаги вазифани бажариб келинг.

«Инсон табиатнинг хукмдори эмас, у ҳолда...» мавзусида маҳаллий газетага мақола ёзинг.

Услуб ва нутқ маданияти

Нутқнинг тўғрилиги, аниқ ва мазмундорлиги, ихчам ва қисқалиги, таъсирчанлигини ўрганадиган соҳа нутқ маданиятидир.

Нутқ маданияти адабий тилга хос бўлиб, адабий тил меъёрларига таянади.

Нутқнинг ифодалилиги талаффуз, ургу, лексика, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, услугуб билан мустаҳкам алоқадордир. Демак, ифодалилик тил имкониятларининг ҳар хил соҳалари иштироқида юзага чиқади.

Нутқ маданияти сўзнинг маъноси ва маъно бўёқдорлигини тушунган ҳолда қўллаш, ортиқча сўз такрорига йўл қўймаслик, гапни грамматик жиҳатдан тўғри тузиш, фикрда мантиқий изчилликка эришиш натижасида вужудга келади. Шунга кўра нутқ маданияти «нутқнинг тўғрилиги» дир.

Нутқ маданияти нутқий нуқсонларни аниқлайди ва уни тузатади.

Гапларда ноўрин ишлатиладиган сўзлар, диалект ва шевага хос сўзлар нутқ маданиятини бузади.

Нутқда ифодалиликка қандай эришиш мумкин?

Биринчидан, нутқ муаллифи тафаккурининг эркин, мустақил бўлиши. Сийқаси чиққан гапларга боғланиб қолган кишининг нутқи

юксак ифодалиликка эриша олмайди. Чунки бундай нотиқ эркин тафаккур қилмайди, нутқига шароитга муносиб ифодавий воситаларни кирита олмайди, улар устида ўйламайди, ўйлай олмайди.

Иккинчидан, нутқ муаллифи нима ҳақида сўзлаётганини, кимларга сўзлаётганлигини билиши, шунга қизиқиши, бепарво бўлмаслиги лозим.

Учинчидан, тилни, унинг ифода воситаларини, имкониятларини яхши билиш (бунга тил фанини билиш орқали эришилади).

Тўртингидан, тил услублари (бадий, илмий, публицистик, сўзлашув каби) хусусиятлари, хоссаларини билиш.

Бешинчидан, нутқий малака устида мунтазам ва онгли машқ қилиш. Бунда олинган билимни малакага айлантириш муҳимдир. Сўзлаётганда киши узоқ ўйлаб нутқни ифодали қиласиган воситаларни топа олмайди. Буни вақт тақозо этмайди. Бу борада бизга малакамиз ёрдамга келади. У тезлик билан бизга нутқни ифодали қилувчи воситаларни топиб бериши, кераксиз воситаларни узоқлаштириши лозим. Аммо бунга қандай эришиш мумкин? Ўқиган бадий, илмий ва бошқа асарларнинг тилига онгли муносабатда бўлиш, тил воситаларини таҳлил этиш, ёдлаш, улардан фойдаланиб нутқ сўзлаш машқлари ўтказиш ифодали сўзлаш юзасидан малака ҳосил қилишнинг бирдан-бир тўғри йўлидир.

Олтинчидан, сўзловчининг ифодали сўзлашга бўлган онгли ишончи, руҳан тайёргарлиги. Киши ўзига-ўзи менинг нутқим ифодасиз, ночор ва қашшоқ, шунга кўра ёрқинроқ, ифодалироқ сўзлашим учун китоблар ўқишим, улардаги тилнинг ифода воситаларини, мақол, ҳикматли сўзларни, ибораларни ўрганишим зарур дея олиши керак.

Еттингидан, тилда нутқнинг ифодалилигини таъминловчи воситаларнинг бўлиши. Улар тилда борлиги учун ҳам биз ўз нутқимизда ифодалиликка эришамиз.

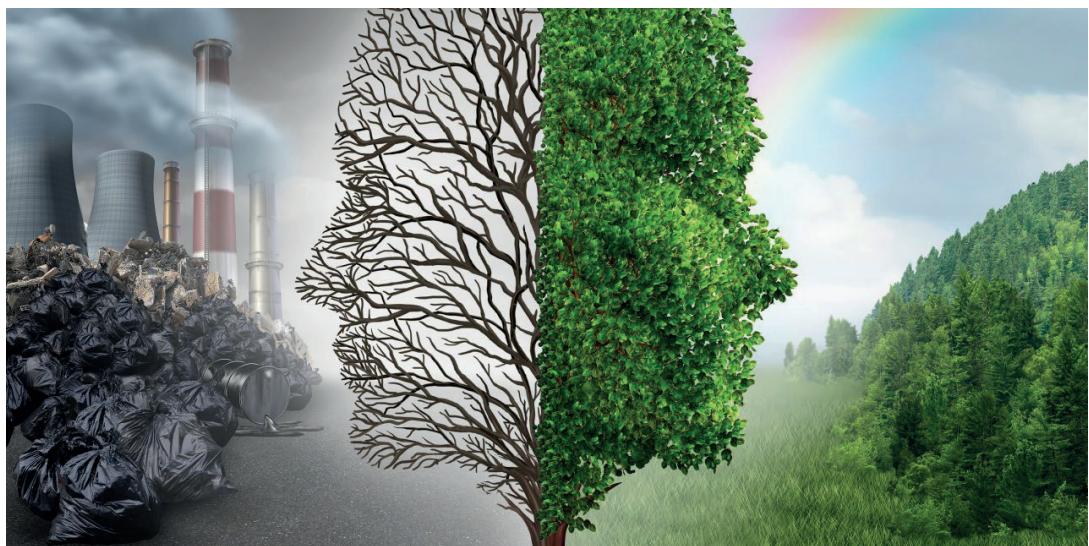
КҮНГИЛ ДАРАХТИНИ КҮРКАМЛАШТИРИНГ. Матн ҳақида маълумот

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиласиз;
- илмий ва публицистик услублар ва кичик усуллар (тезислар, репортаж, оммавий чиқиши)даги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарх), тезислар, репортаж, оммавий чиқиши) матнларни яратамиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

20-машқ. Матн мазмунини берилган иллюстрация орқали аниқланг.
Сўнгра матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг.

Эътибор берганмисиз, боғбон мавсум бошланиши билан боғдаги дараҳтларни тартибиға келтириб, уларнинг қуриган ёки ортиқча шохларини қирқишигина киришип кетади. Нега? Бунга ҳожат борми? Бор.

Биринчидан, ҳаётий асари қолмаган шохлар кесилмаса, уларга замбуруғ тошиб, бу соғлом шохларга ҳам ўтиши, оқибатда бутун бир дараҳтни касаллантириши табиий ҳол.

Яхши биламизки, ўсимликлар, ниҳоллар қуёш нурини эмиб, сугорилмаса, ногуд бўлади. Айни дам минерал ўғитлар билан ҳам озиқлантирилади. Шунинг учун маълум бир тартиблар ўрнатиб, бу яшил гиёҳ ва ниҳолларни парваришлаб, кун сайин қузатамиз. Бу давом этаверса, бир кун келиб, ҳосилга кирибгина қолмай, баҳайбат танаси, шох-буталари жазирама қуёшдан бизни асрайди. Унинг яшил барглари, анвойи гуллари кўзларимизни қувнатади.

Боққа хайриҳоҳлик қилгандек, ўз руҳимизни ҳам мўътадиллаштиурсак, мақсадга мувофиқ иш бўлади. Борди-ю, эски, ярамас одатларимизни ташлай олмасак, бу газак олиб, кўп кўнгилсизликларга сабабчи бўлиши турган гап. Дараҳтнинг тик ўсиши ўзига зиён бўлганидек, ёмон қиликлар ўсиб кетмасидан, «қайчилаб» ташлассак, ўзимизга фойда. Келажақда бу «кесилган» ёмон одатлар ўрнини яхши амаллар қилишигга ундейдиган ақл-заковат «ўсиб чиқади». Бирорлардан меҳр-муҳаббат, оқибат, қадр кутишдан аввал ўзимиз мана шу фазилатларни намоён этишимиз зарур.

Хўш, барча ярамас одатларимизни таг-туғи билан «қирқиб» ташладик, дейлик. Энди-чи? Энди ҳаётнинг эзгу ва яхши томонларига қараб, шундан нафас олишимиз, яхши одамлар билан кўпроқ сухбатда бўлишимиз керак. Токи кўнгил бобигимиз ям-яшил бўлиб яшариб, ҳамманинг дил баҳрини очсин, қувонч келтирсин.

(«Замонавий ривоятлар»дан)

1. Матннинг тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқланг.
2. Матннинг асосий ғоясини аниқланг. Матнга сарлавҳа қўйинг.
3. Матн мазмунини қайта ҳикоя қилинг.
4. Матннинг тезисини ёзинг.
5. Сўнгги абзацни кўчириб ёзинг. Ундаги гаплар ва гаплардаги сўзларнинг ўзаро боғланишини кўрсатинг.

Гапларнинг мазмун ва грамматик жиҳатдан ўзаро бирикиши **матн** деб аталади. Матнда гапларнинг боғланиши воситаси гаплар ва улар таркибидаги сўзларнинг тартиб билан жойлашишидир.

Матн таркибидаги гаплар умумий мавзуу билангина боғланиб қолмай, балки асосий фикрни талқин этувчи маълум ғояга ҳам боғлиқ бўлади.

Матннинг асосий ғояси унинг ўқувчи ёки тингловчини қандай йўналишга чақиришига, нимага ўргатаётганига, нима учун ёзилганига боғлиқ бўлади.

Матннинг асосий ғояси маълум асар номида, сарлавҳасида ёки матнда келтирилган гапларнинг бирортасида ифодаланиши мумкин.

«Эрталаб ўрнингдан туриб, юз-қўлингни ювдинг ва ўзингни тартибга келтирдинг – энди дарҳол ўз сайёрангни тартибга келтир».

A. Экзюпери

21-машқ. Матн сарлавҳасига эътибор беринг. Матн нима ҳақда? Сарлавҳа бўйича муаллифнинг кўзқарашини олдиндан шарҳлаб кўринг.

ТАБИАТ ВА ИНСОН ҚАЛБИ: боғланиш ва узилиш

Инсон истайдими, йўқми – табиат билан бир тану вужуд ҳисобланади. Инсон табиат билан ҳам қалбан, ҳам жисман боғланган. Ҳатто, чирмаб, чандиб боғланган.

Табиатдаги ўзгаришлар, турли ҳодисалар инсоннинг ақлига, хиссиётига ва танасига кучли таъсир қиласди. Масалан, чақмоқ чақса қўрқиб кетасиз; илик ёмғир ёғса, қалбингизда романтик кайфият уйғонади; зилзила, сув тошқини ёхуд бўрон бўлса, даҳшат ичидаги қоласиз; осмондаги булут тарқамай тураверса, юрак сиқилиб кетади. Табиат ва руҳият бунчалик бир-бирига сирдош бўлмаса!

Аслини олиб қараганда, инсон жисми табиат тилини тушунмайди.

Келинг, таҳлил қиласми.

Инсон фаровон яшашни истади. Тоғларни портлатди – тилла олди. Ерни ўйди – нефтни ичди. Океанга кирди – уни заҳарлади. Ўрмонни кесди – ҳавони «ўлдирди». Ҳайвонларни қирди, қушларни отди, балиқларни қовурди – хуллас, вужуди ором олиши учун табиатнинг доду фарёдини эшитмади. Аммо аслида инсон қалби табиат тилини тушунади. Табиатнинг жони оғриганини ҳис қиласди. Инсон қалби ва руҳи билан ёлғиз қолганида табиат бағрига чиқиб кетгиси келади.

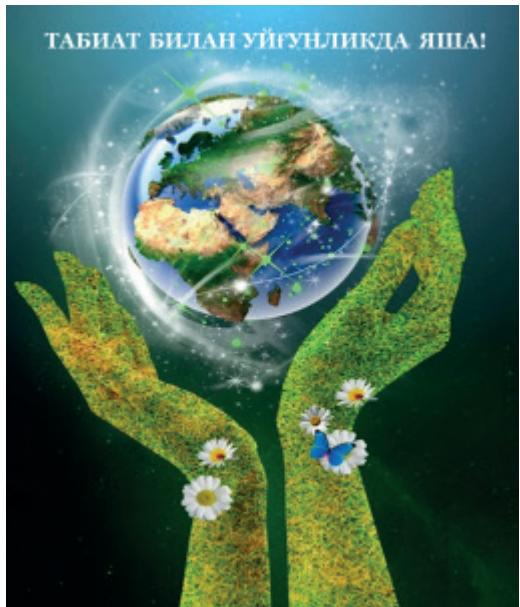
Қизиқ ҳақиқат: инсон нафсига қул бўлгани сайин табиатни ҳалок қиласди. Инсон руҳоний жиҳатдан юксалгани сайин табиатни асраб-авайлайди. Жисм истаги билан табиатга зарба берган инсоннинг жисми бугун озурда. Энди у тоза қалб билангина табиатни қутқариши мумкин.

Тошкент шаҳридаги Кўйлиқ деган жойни биласиз. Ўша Кўйлиқдаги кўприк устидан ўтиб борсангиз, Бектемир тумани келади. Ундан ҳам ўтасиз. Қумовул, Қорасув, Тўйтепа ва Пискент.

Тўйтепадан кейин Биргалик, Ўртабўз деган қишлоқлар бор. Шу қишлоқлар тугаб, катта дарёга дуч келасиз. Бу аслида Оҳангарон дарёсининг бир ирмоғи...

Дарёning тошадиган ва қуриб қоладиган мавсуми бор. Шу дарёning қўйилиши – Тошкент денгизида. Сиз то Пискент шаҳрига қириб боргунча дарёning устидан солинган кўприкдан ва камида икки-уч километр келадиган йўлдан ўта-

сиз. Шунда икки тарафдаги қамишзор ва дарахтзорни күрасиз. Ўртада йўл: икки ёғи ёввойи табиат. Аммо айни пайтда ёввойи табиат «ёвош» тортиб қолган. Чунки дарахтлар қуриб, кесилган. Қамишлар камайган. Дарёнинг соҳили – шағал. Чим. Кум. Қачон қарама, катта машиналар шағалга, қумга ёки чимга тўлдирилаётган бўлади.

Пискентга борар эканман, ҳар доим шу жойдан ўтаётиб руҳимга енгиллик киради. Ўзимни жуда яхши ҳис қиласман. Аммо охирги сафар ташвишга тушиб қолдим: дарахтлар камайиб, қамишлар йўқолиб кетяпти. Эртага нима бўлади? Ёши катталар йўл ва кўприк тушмасидан аввал, бу ер чинакам ўрмон бўлгани хақида айтишади. Ёввойи ҳайвонлар ўйноқлаб юрган. Бу – ҳақиқат. Лекин ҳозир ғариблашгандан ғариблашяпти. Нима қилиш керак? Камина ўйладики, дарахт экиш керак. Ўзимизнинг соғ ўзбекона дарахтларни экиб ташлаш керак. Балки терак, балки қайрағоч ёки умуман бошқа турдагисини... Ана шундай бу жой сал «ўзига келса керак...»

Камина кичкина одамман. Билмадим, бу гапимга ким қулоқ осади? Лекин қулоқларини «косишмаса» ҳам, катта одамлар бу ҳақда бир ўйлаб кўришса бўларди... Очиги, болалигим ва ўсмирилигим излари қолган бу макондан ўзига хос табиий файз, тароват кетиб қолиши менга алам қиласпти...

Ақром Малик

1. Матннинг услуби, тури, белгилари ва нуткий хусусиятларини аниқланг.
2. Матнда муаллиф қандай муаммони кўтарган?
3. Матннинг асосий ва иккинчи даражали ахборотларини аниқлаб, қуйидагича ажратиб ёзинг.

Асосий ахборот	Майда тафсилотли иккинчи даражали ахборот

4. Муаллиф кўтарган муаммо сиз яшаётган кўча, қишлоқ, шаҳар (вилоят)да ҳам мавжудми? У ҳолда муаммонинг моҳиятини белгиланг ва бу ҳақда оммавий чиқиш учун нутқ тайёрланг.

5. Сиз кўтараётган муаммонинг ҳал қилиш йўлларини тавсия этиб, тақдимот тайёрланг ва синфга тақдим этинг.

Матнда гаплар мазмунан бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлади, бири иккинчисига боғланиб, занжирли боғланиш ҳосил қиласди. Матн таркибида гаплар бир-бири билан такрорий ёки ўзакдош сўзлар, олмошлар ва тилнинг бошқа воситалари орқали боғланиши мумкин. Масалан, *лаёқат билан – лаёқатсиз, мактаб томон – мактабга, сўзим – шу каби*.

Матн таркиbidаги сўзлар айrim ҳолларда сўзлар занжирисиз ҳам ўзаро боғланиши мумкин. Бундай ҳолда матн таркиbidаги барча гаплар, иккинчи гапдан тортиб, то сўнгисигача мазмун ва грамматик жиҳатдан биринчи гапга боғланган бўлиши керак. Бу гаплар биринчи гапнинг мазмунини ривожлантириш ва ойдинлаштириш учун хизмат қиласди. Бу каби ҳолатларда гаплардаги бош бўлакларнинг тартиби биринчи гапдаги каби одатдаги тартибда бўлади. Бундай боғланиш тўғридан-тўғри боғланиш дейилади.

«Кўнгил дарахтини кўркамлаштирайлик» мавзусида оммавий чиқиш учун ахборот, саволлар тайёrlаб келинг.

ТИЛ ЭКОЛОГИЯСИ

Матнда гапларни боғловчи лексик воситалар

Бугунги дарсда:

- матн мазмунини жадвал ва чизмалар бўйича олдиндан шархлаймиз;
- матндағи бадиий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушуниб фойдаланамиз;
- аргументли/далилли эссе ёзамиз, публицистик, бадиий адабиётда кўтарилигган муаммони муҳокама қиласиз ва таҳлил этамиз, мазкур муаммони ҳал этишда шахсий тавсиялар тақдим этамиз ва асослаймиз;
- содда, содда ёйик ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

Матнолди топшириқлар:

Қуйидаги тасвир бўйича унинг моҳиятини очиб берувчи 5та савол тузинг.

- АТРОФ-
МУХИТИННИГ
ТОЗАЛИГИ

ЭКОЛОГИЕ

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ
КАДРЫ

- ҚАЛЬНИНГ
ПОКЛИГИ

ТИЛ И
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ
КАДРЫ

- ТИЛНИНГ
СОФЛИГИ

22-машқ. Матн билан танишинг.

Жудаям гўзал бир аёл кеманинг палубаси томон чиқди. Кемадаги барча йўловчилар унга тикилганча, завқ ва хайратда қотиб қолишиди. Йигитлар унинг табассумини ва бир оғиз сўзлашини қутишар эди... Ва ниҳоят, у... белини орқа эшик ёндорига ишқалаб, иссиқдан бўғриққан чиройли юзини оппоқ дастрўмолча билан артиб, сўзга кирди:

– Уфф, ҳовво бирам исиииб кетттиеейй! Яна карасин билан сасиииб кетиптию жаа ...

Аёлнинг гўзаллигига мафтун бўлиб, илҳомланиб турган одамларнинг бирдан кайфиятлари тушиб кетди ва кўнгиллари қолган ҳолда яна ўз ишлари билан машғул бўлдилар.

*М.Горький
(Муаллиф таржимаси)*

1. Қандай ўйлайсиз, ушбу матнда қандай мавзу кўтарилиган?
2. Сизнингча, тил экологияси нима?
3. Тилнинг соғлиги-чи? Муҳокама қилинг.
4. Матн таркибидаги сўзларнинг барчаси тил меъёрига жавоб берадими?
5. Матн таркибидан кемадагиларнинг кўнглини қолдирган жумлани топинг.
6. Ёзувчининг мақсади нима эди? Фикрингизни холосаланг.

7. Юқоридаги муҳокамалар асосида фикрларингизни жамлаб, «Гўзаллик нимада?» мавзусида баҳсга чорловчи эссе ёзинг.

8. Мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ тил услубларидан фойдаланинг. Эссе матнида бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланинг ва услубларнинг нутқимиздаги аҳамиятини тушунтиринг.

*Қалб гўзалиги хунук танага ҳам кўркамлик баҳи
этади, шунингдек, қалб бемаънилиги энг ажойиб қиёфага
ва танинг энг дилбар аъзоларига қандайдир алоҳида доз
туширадики, улар бизда чексиз ижирганиши уйготади.*

Матнда гаплар бир хил сўзни қайта тақорорлаш ёрдамида ҳам боғланиси мумкин. Масалан, тоғда – тоғларнинг, дарс – дарсда каби.

Гаплар бир-бири билан синоним сўзлар ёрдамида боғланади. Масалан, *катта, буюк, улуг, улкан* каби сўзлар гаплар таркибида кетма-кет учрайди.

Матнда синонимлардан фойдаланиш бир турдаги сўзларни ўринсиз тақорорланмаслик учун имкон яратади. Нутқ ифодаловчи шахс айнан шу сўзнинг маъносини берувчи синонимлардан фойдаланиб, ўз нутқини мазмунли бўлишига эришади.

Матн таркибидаги гаплар ўзаро антоним сўзлар воситасида ҳам боғланади.

Масалан: *Табиатнинг дўстлари кўп. Душманлари деярли оз*. Матндаги бундай боғланиш воситалари **лексик тақорорлаш** деб аталади.

23-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг.

Кейинги пайтларда рус-ўзбек икки тиллигининг жамиятда ривожланиши ўзининг маълум ижобий томонлари билан бирга, ўзбеклар нутқида варваризмларнинг кўпайиб боришига олиб келди. Кўпгина кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, маъқул сўз қидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шаклларини билмаслиги, айрим ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намойиш этишга интилиши орқасида варваризмлар нутққа кириб келди: «Эрталаб звонить қилдим», «Эртага экзамен сдавать киламан», «Ўша приемнийда ишлатган йигит жуда симпатичний экан», «Мана шу заявленияга подпись қўйиб бераркансиз»,

«Гўштни законний оформить қилиб обкелишди», «Обшигада турамиз» каби. Бундан нутқ тингловчига тўла етиб бормаганидан ташқари, унинг иззат нафсиға тегади, ранжитади, сўзловчига нисбатан масхарали кулги қўзгатади. Қуйидаги парчага диққат қилинг. Унда ёзувчи ўз қаҳрамонини ўз тили орқали фош этмоқда:

«Ўшанда Бўстон чўлоқ бир арбузни «ёр-ёр» билан кўтариб кепқолди. Гузарда бўғизлаб едик. Кечаси азобини тортгандан кейин билдимки, пўчоғидан уруғигача фирт дори экан. Мана сенга электрапикация плюс химизация! Ана шундан тажангланиб, передавуй гражданский рухда ўткир нарса ёздим:

Магазинга келибди арбуз, э маладес,
Сотибди уни Назар кўк кўз, э маладес...

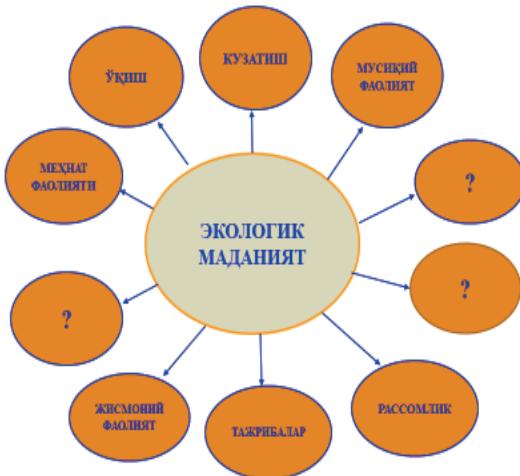
Ўзингга маълум, почерким анча бепардоз. Охири битта машқимни Бухалчанинг неварасига диктупка қилиб, «Ёш куч» га қараб ҳайдадим. Вот, асосий масала қаерда... Ижодкор айни моментда любой нарсани пайқайди».

T.Кудратов

1. Матн устида ишланг. Матннинг услуби, типи, тилини таҳлил қилинг. Матн таркибидаги кўчирма гапларга изоҳ беринг. Муаллиф томонидан қандай муаммо кўтарилилган ва у муаммонинг қалб экологиясига қандай алоқаси бор? Фикрингизни тақдимот қўринишида ифодаланг.

2. Қуйидаги тасвирни сўзлатинг. Бўш доирачаларда яна қандай сўзларни кўшган бўлар эдингиз? Тўлдиринг. Тасвир бўйича содда ёйик ва қўшма гапларнинг барча турларидан фойдаланиб, матн тузинг. Тиниш белгиларига риоя қилинг. Тузган матнга сарлавҳа қўйинг.

Тил экологияси – она тилини сақлаш, унинг сўз бойлиги, софлиги, саломатлиги, тилнинг яхлитлиги ҳақидаги фан; унинг миллат маданияти билан боғлиқлиги, сўз қудрати, унинг ижодий салоҳияти, биосфера билан муносабати, жонли табиат билан алоқаси ҳақидаги фан; бу, ниҳоят, сўзниң маънавий аҳамияти ҳақида тушунча, инсон шахси, одамларнинг табиати ва тақдирни, олий маънавий борлиқ билан чуқур муносабатидир.

Қуйидаги чизмага изоҳ бериб, фикрингизни ифодаланг, матн тузинг. Ҳулоса чиқаринг.

**ТИЛ СОФЛИГИ → ҚАЛЬ ПОКЛИГИ →
АТРОФ-МУҲИТ ТОЗАЛИГИ**

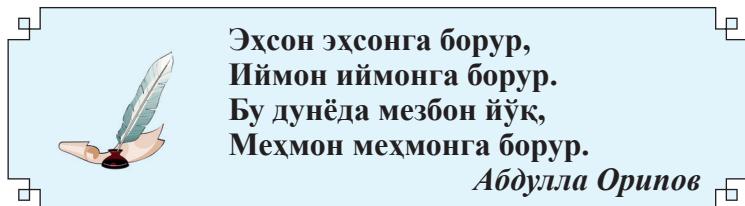

ХАЁТ СИМФОНИЯСИ

Матн мавзуси ва режаси, эпиграф.

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этиш, муаммоларни ҳал қилиш йўлларини излаймиз;
- ўқилган матн бўйича тадқикот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодалаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиши) матнларни яратамиз;
- синтактик меъёrlарга риоя қиласиз.

24-машқ. Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Матн сарлавҳасига изоҳ беринг.

Хаёт симфонияси

Хаёт симфония кабидир. Уни кечираётган ҳар бир онгли мавжудот эса ушбу гўзал асарда ўз ролини бажараётган мусиқа асбобига ўхшайди. Ҳеч бир асбоб ўзга бир асбоб учун ёзилган оҳангни куйлаб бера олмайди. Ҳар бири ўзига хос, тақрорланмас хусусиятга эга.

Агар биз мана шу мусиқий асар ижро этиладиган жараёнда ўз «рол»ини бажараётган асбоблар сингари ўз «оҳангларимиз»ни таратсак, шубҳасиз,

ҳамоҳангликини сақлаган бўламиз. Агар шу мусиқа асбоблари сингари бизга кўринмаётган, аммо барчамизни бошқариб турган буюк Дирижерга қулоқ солсаккина, Ер шари симфониясини муваффақиятли, айни дам юксак даражада бажарган бўламиз.

Тасаввур қилинг, асбоблардан бири ўзи чалаётган ноталардан бирини адаштириб юборса, мувозанатидан оғиб, кейинги ҳаракатини унутади ва оқибатда, бошқаларга халақит бера бошлайди. Бу энди такрорланмас гўзал мусиқий асар эмас, шунчаки ҳашаки, бўғик овоз бўлади-қолади. Бу асардан энди на бахт, на қувонч топа оласиз? У ҳамма учун мавхум, хира, мубҳам овозлар тўпламига айланади.

Агар мусиқий асбоб ўзга бир асбобнинг куйини «ўғирлаб», уни ўзиники қилиб олса ва шу оҳангни таратиша давом этаверса, унда симфонияда у ўз «йўлини» йўқотгани, бинобарин, энди бу «оламда» унинг керак эмаслиги маълум бўлади-қолади.

Сиз қайси йўлдан боряпсиз? Кўнглингиз буюрган ва орзу-умидларингиз ушалиши аниқ бўлган йўлданми ё бировлар босган изларданми? Сиз ҳаёт симфониясида ўз куйингиз ва овозингизга эгамисиз? Ўз ролингизни аниқ ва тўғри бажара оляпсизми? Унда сизни табриклайман. Сиз ҳақ йўлда экансиз!

(«Замонавий ривоятлар»дан)

1. Матн мазмунини аввал жуфтликда, сўнгра гурухда муҳокама қилинг. Асосий ахборотни ажратиб олинг ҳамда майдага тафсилотларни белгиланг.

2. Матннинг режасини тузинг. Матнга қандай эпиграф танлаган бўлар эдингиз? Эпиграф танлашда нималарга таяниш зарурлигини изоҳланг.

3. Сўнгги хатбошида берилган саволлар устида ишланг. Гурухда биргалашиб жавоб ёзинг.

4. Ушбу матнни ўрганиш давомида олган ахборотнинг сиз учун зарур эканлигини тасдиқловчи икки далил келтиринг.

5. Матнга тезис ёзинг.

6. Матн бўйича қўйидаги жадвални тўлдиринг. Бадий тасвир воситаларининг нутқдаги аҳамиятини изоҳланг.

Бадий тасвир воситалари	Мисоллар (матн таркибидан)	Матндағи роли

25-машқ.

Кўнгил ойнасини артиб туринг

Бир оила шахар марказидаги кўп қаватли уйларнинг бирига кўчиб келди. Янги хонадон бекаси эрталаб азонда уйғониб, ташқарига боқди. Қараса, қўшни аёл ювилган кирларини дорга ёйиш билан банд.

– Ё тавба, анави аёлнинг кирлари ҳечам «очилмабди», чала ювганми, дейман, – деди киноя оҳангига. Унинг бу гапларини эшитган эри лом-мим демади.

– Кўшнимнинг совуни сифатли эмасдир. Эҳтимол, кир ювишни билмас. Унга кир ювиш қанақа бўлишини бир ўргатиб қўйсам бўларкан. Шу тариқа ҳар сафар ҳалиги қўшни аёл дорга кир ёйганда, шу сухбат такрорланаверди, эр эса бепарво.

Ажиб ва мунаvvар кунлардан бирида аёл дераза оша ташқарига боқди-ю, беихтиёр қичқириб юборди:

– Вой, мана қаранг! Бугун у кирларини топ-тоза қилиб ювибди-ку. Бирорта губор кўринмайди-я! Нихоят қўшним кир ювишни ўрганиб олибди, қойил!

– Йўғе, – дея сокинлик билан жавоб берибди эри, – мен шунчаки барвактрок туриб, дераза ойнасини ювиб-тозалаб қўйдим, холос...

Ҳаётда ҳам худди шундай! Ҳаммаси атрофимиздаги воқеа-ҳодисаларни кўрсатиб турган ўша дераза ойнасига боғлиқ. Аввало, бирорларни таҳқирлаш ёки улардан бирор айб топишдан олдин ўзимизнинг кўнгил ойномизга боқайлик. Дилимизни ҳар қандай чанг ва ғуборлардан тозалайлик. Қачонки, қалб ойнамиз покиза экан, дунё бизлар учун шунчалик ҳикматли кўринаверади. Зоро, иллат излаганга иллатдур дунё.

(muslim.uz)

- Матнда қандай муаммо күтарилилган? Матндан ахборотнинг долзарблиги нуқтаи назаридан баҳоланг, ўз муносабатингизни билдиринг.
- Матндан ижобий муносабатни билдирган сўзларни аниқланг.
- Матндан салбий муносабатни ифодаловчи сўзларни топиб кўчиринг.
- Матн услубини аниқланг.

5. Ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодаланг. Ўзаро савол-жавоб учун Зтадан очиқ ва ёпик саволлар тузинг.

Саволлар	Фаразлар
Калит сўз ва сўз бирикмалари: қўшни аёл, ювилган кирлар, тоза ойна, кўнгил ойнаси	
1.	
2.	

26-машқ. Қуйидаги цитаталарни кўчиринг ҳамда мазмунини мухокама қилинг. Ҳар бирининг асосий моҳиятини ва муаллиф кўзқарашини изоҳланг.

I. 1. Қалб экологияси – бу ҳар бир одамнинг ўз иши. Сен – бу сенинг хатти-харакатинг, ундан ўзгаси йўқ... (А.Экзюпери). 2. Агар инсон аввал бошданоқ соғ қалбли бўлса, у тўғри йўлдан асло тоймайди. 3. Маълум бир мансаб, мавқега эришиш муваффақияти 85% сенинг шахсий фазилатларинг ва оқилона хатти-харакатларингга боғлиқ. Фақат 15 фоизигина профессионаллик билан белгиланади. Сен ўзингга ўзинг ёрдам беришинг мумкин! 6. Мен ўзимга севимли машғулот топиб олдим: табиатда инсон қалбининг гўзал томонларини излаш ва каşф этиш (М.Пришвин). 6. Инсон қалби унинг ўлимига қадар ривожланиб боради (Гиппократ). Рух буюклиги барча одамларга хос бўлиши керак (Сенека). 7. Шуни ёдда тутиш лозимки, инсон табиатнинг узвий бир қисми, демакки, унинг гултожи ҳамdir. 8. Инсон қалби унинг ишларига боғлиқ белгиланади (Г.Ибсен).

II. Мулки борлық ичра бир маңал

Күрксизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Оlam аро инсон яралган.
Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер түкар ҳамон.
Ерни гүзal қилгани сайин
Гүзal бўлар ўзи ҳам инсон.

Э.Воҳидов

Матн мавзуси, режаси ва эпиграф

Ҳар қандай матн бирор мавзу асосида тузилади. Матннинг мавзусуси – бу мазкур матнда ким ёки нима ҳақида фикр юритилаётганини ифодалайди.

Кўп ҳолларда матннинг мазмуни унинг мавзусидан англашилиб туради.

Матннинг номини ифодаловчи ҳар бир сўз ўзича бирор аҳамият касб этади.

Масалан: «Бахор», «Эрта баҳор», «Мени завқлантирган эрта баҳор» деган мавзулар бир-бирига яқин маънони англатгани билан воқеа-ходисани ифодалаш кўламига кўра ҳар хил.

Матнга мавзу танлашда фикрни шундай қуриш керакки, ундаги ҳар бир гап матннинг мавзусини ёрқин ифодаласин.

Мавзу (матн, иншо, оғзаки нутқ) кенг (умумий) ва тор (аниқ) бўлиши мумкин. Масалан: Табиатни қўриқлаш – кенг мавзу; Болалар дарёга чўкаётган қуённи кутқарди – тор мавзу.

Кенг мавзу ўз ичига тор мавзуларни қамраб олади. Тор мавзу эса кенг мавзунинг бир бўлаги сифатида ифодаланади.

Демак, тор мавзулар кенг мавзунинг режаси ҳисобланади.

Оғзаки ёки ёзма фикрни ифодалаш учун унинг режаси, яъни, унда зарур ҳисобланган бош масалалар аниқланади. Уни қандай ҳикоя қилиш, мазмуний боғланиш, бир бўлимдан иккинчисига ўтиш кабилалар режалаштирилади. Шунга кўра режа икки хил тузилади: содда режа ва мураккаб режа.

Мураккаб режа содда режадан ўзининг матннинг маълум бўлagini ифодалаб, бир неча бўлимчаларни бирлаштирган сарлавҳалардан иборат бўлишига кўра фарқ қиласи.

Мураккаб режа билан ишлаш материални гурухлаш, тўплаш ва изчиллаштиришга ўргатади. Мураккаб режа тузишда тиниш белгиларининг ишлатилишига ва бош ҳарфларнинг ёзилишига алоҳида эътибор бериш керак.

Матн мазмунини тўғри тушунтириш ҳамда асосий фикрни ифодалаш мақсадида эпиграфдан ҳам фойдаланиш мумкин. Эпиграф – бу муаллифнинг сарлавҳадан кейин келтирилган цитатаси, шеъри ёки мақоли.

Қуйидаги матннинг услуби, типини ўзгартириб, қайта ёзма баён этинг. Матн мазмуни юзасидан Зта очиқ ва Зта ёпиқ саволлар тузинг. Матн мазмуни бўйича хulosha чиқаринг, фикрингизни ёзма баён этинг.

ҚОКИ ЎТ

Бир одам уйи ёнида чиройли майсазор барпо қилибди. У ердаги майсалар қишин-ёзин ям-яшил бўлиб турар экан.

Бир йили баҳор келиши билан майсазордан қоқи ўтлар ўсиб чиқибди. Ўтлоқ сап-сариқ гулларга тўлибди. Бир кундан кейин эса майсазор оппоқ момоқаймоқларга бурканибди. Бу ўзгариш майсазор эгасига ёқмабди. У қоқигулларни юлиб ташлабди, лекин улар яна чиқиб келаверибди. Майсазор эгаси улардан кутулиш учун ўзи билган ҳамма усулларни қўллаб кўрибди, лекин фойдаси бўлмабди. Шунда у Қишлоқ хўжалиги бошқармасига хат ёзиб, унинг якунида: «Мен ҳамма усулларни қўллаб кўрдим, энди нима қилишим мумкинлиги ҳақида менга маслаҳат беринг», дебди. Бошқармадан унга жавоб хати келибди. Унда: «Энди сизга уларни севиб қолишни маслаҳат берамиз», деб ёзилган экан.

ИНСОН ҲАЁТГА МУҲАББАТ БИЛАН ЁНДАШСА, УНДАГИ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИ ТЕЗРОҚ ИЛҒАЙ БОШЛАЙДИ.

ИНСОН ЎЗ ҚАЛБИГА ЖАННАТНИ ЖО АЙЛАБ ЯШАСА,
ШУНДАГИНА БУТУН ЕР ЮЗИНИ ЖАННАТГА
АЙЛАНТИРИШИ МУМКИН.

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Қайси гапда имловий хатога йўл қўйилмаган?

А. Юртимизда йилдан-йилга истеъдодли ёшлар сафи кенгайиб бормоқда.

Б. Масъулиятли топшириқ кўпинча шу бўлинмага топширилар эди.

С. Ватан равнақи йўлида ғайрат билан меҳнат қилаётган юртдошларимизни олқишлийлик.

Д. Қозоғистон Республикасида 1-май Бирдамлик куни деб эълон қилинган.

2. Сўз имлосида содир бўладиган фонетик ўзгаришлар тўғри изоҳланган жавобни аниқланг.

А. «к» ва «қ» ундоши билан тугаган барча сўзларга эгалик шакллари қўшилганда товуш алмашиши кузатилади.

Б. Келишик қўшимчалари қўшилиши натижасида сўз асосида товуш алмашиши билан боғлиқ фонетик ўзгариш кузатилиши мумкин.

С. Айрим феълларга нисбат қўшимчаси қўшилиши натижасида товуш тушиши билан боғлиқ фонетик ўзгариш кузатилиши мумкин.

Д. Айрим феълларга ўтган замон сифатдош шакли қўшилганда феъл асосида фонетик ўзгариш кузатилади.

3. Қайси жавобда берилган гаплар жуфтлигига ўзаро маънодош сўзлар қатнашган?

А. Кечкурулари шаҳар яна ҳам чиройли бўлиб кетаркан.

Камтаринлик ҳам инсон ҳуснини яна-да оширап экан.

Б. Оҳ, гўзал Фарғонанинг ҳусни бугун қандоқ эмиш...

Фавворалар шаҳримиз кўз-кўз қилиб туриди.

С. Бу йигит жуда танти экан.

Кўшнимиз эрка ўғлини еру қўкка ишонмайди.

Д. Хонага бир норғул йигит кириб келди.

Салимжон болалигига жуда нимжон эди.

4. Ёшлигинг ғанимат, болам, ўсиб, ун,

Чиқарма бехуда садо ҳамда ун.

Кўр, қуёш тигида ва тегирмонда

Эзилиб сўнг азиз бўлди буғдой – ун.

**Ушбу парчада ажратиб кўрсатилган сўзлар ҳақида берилган
қайси фикр тўғри?**

А. 1- ва 2-мисрадаги сўзлар бир хил туркумга мансуб сўзлар
сифатида ўзаро омоним саналади.

Б. 2- ва 4-мисрадаги сўзлар ҳар хил туркумга мансуб сўзлар
сифатида ўзаро омоним саналади.

С. Улар бир хил ва ҳар хил туркумга мансуб сўзлар сифатида
ўзаро омоним саналади.

Д. Улар бир сўзнинг турли маъноларини ифодаловчи сўзлар
саналади.

**5. Эшик ғирч этиб очилди-да, рухсат сўраб Алишернинг
укаси Дарвешали кирди.**

Ушбу гапнинг турини аниқланг.

А. Қўшма гап

Б. Боғланган қўшма гап

С. Боғловчисиз қўшма гап

Д. Эргашган қўшма гап

6. Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар. Ушбу мақолдаги эга қайси жавобда кўрсатилган?

- А. Билаги, билими
- В. Зўр
- С. Бирни, мингни
- Д. Билаги зўр, билими зўр

7. Мақола қайси услубда ёзилади?

- А. Бадиий услубда
- В. Публицистик услубда
- С. Илмий услубда
- Д. Расмий услубда

8. Тире қўйилмайдиган жавобни топинг.

- А. Тил – юракнинг калитидир.
- В. Ватанимиз – онамиз, меҳнат – баҳт дурдонамиз.
- С. Бекорчилик – ҳар қандай номаъқулчиларнинг онаси.
- Д. Қўполлик – руҳий қашшоқлик.

9. Эга иштирок этган гапни аниқланг.

- А. Йўқ, Арслонбек aka, буни атайин қилган эмассиз.
- В. Арслонбек aka, иғвогарнинг гапига ишонманг.
- С. Бек aka, узоқ вақт танқид кўрмай нозик бўлиб қолибсиз.
- Д. У ишни шовқин солмасдан, қизишмасдан яхшиликча битирмоқчи эди.

10. Тиниш белгиларининг ишлатилиш қоидалари тилшуносликнинг қайси бўлимида ўрганилади?

- А. Услубшуносликда
- В. Пунктуацияда

С. Синтаксисда

Д. Фонетикада

11. Мажлис баённомаси қайси услубда ёзилади?

- А. Бадиий услубда
- В. Расмий услубда
- С. Сўзлашув услубида
- Д. Оммабоп услубда

12. Тор мавзулар ... ҳисобланади.

- А. Кенг мавзунинг режаси
- В. Эпиграф
- С. Мураккаб режа
- Д. Содда режа

III

ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ. ИНТЕЛЛЕКТ МИГРАЦИЯСИ

«Эмиграция – масъулият масаласи. Кимдир бу болалар олдида жавобгарликнинг бир шакли: кетсам, шунда болалар яхшироқ яшайдилар, деб ўйлади. Аммо менимча, масъулият – бу болаларимнинг шу ерда қолишига эришиш».

A. Навальний

МИГРАЦИЯ, ЭМИГРАЦИЯ, ИММИГРАЦИЯ

Нутқ типлари ҳақида умумий маълумот

Бугунги дарсда:

- ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий, ижтимоий-иқтисодий ва таълимий-илмий соҳалар доирасида оммавий чиқишилар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- коммуникатив масалаларга боғлиқ ўқишининг турли кўринишларидан фойдаланамиз;
- мақсад, мақсадли аудитория, мулоқот вазиятларини ҳисобга олган холда матнда бор камчилик, нуқсонларни тузатиб, таҳрир қиласиз.

27-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Қўйидаги тасвирини сўзлатинг. Мазмунини ёритиб, яхлит матн тузинг.
Қандай муаммо кўтарилилган? Хулоса чиқаринг.
2. Ушбу мавзуу доирасида оммавий чиқиши учун батафсил монолог тайёрланг. Синфга тақдим этинг.

Миграция

Миграция бу бир ёки бир гурух одамларнинг бир шаҳар, худуд ёки мамлакатдан бошқасига кўчиши. Миграция янги жойда доимий ёки вақтинча қолиш учун ички ёки ташқи чегаралар орқали ўтиш билан бирга бўлиши мумкин.

Ушбу тушунчани турига, типига, шаклига, сабабига ва босқичига қараб таснифлаш мавжуд.

Миграция ташқи ва ички бўлади.

Ўз навбатида, ташқи миграция *эмиграция* ва *иммиграцияга* бўлинган. Иккала тушунчанинг ҳам деярли бир хил сабаблари бор, чунки бир шахснинг ўзи ўша мамлакатдан чиқиб, эмигрант бўлиб қолади ва бошқа давлатга доимий яшаш учун кирган киши иммигрантга айланмайди.

«**Эмиграция**» атамаси лотинча «**кўчаман**» деган маънони англатади ва шахсий, сиёсий, иқтисодий, диний сабабларга кўра (кўчиб келган ўша мамлакатга боғлиқ сабаблар) бошқа жойга кўчишни англатади.

Одатда, бу унинг фуқаролиги мамлакатидан ташқарида бир марталик саёҳат эмас. Бундан ташқари, фуқаро ўз ватанидан ва фуқаролигидан воз кечиши шарт эмас.

Иммиграция – бу қарама-қарши тушунча бўлиб, лотинча «**кўчиб келиб, жойлашмайман**» деган маънони англатади. Бу чет эл фуқароларининг доимий ёки узоқ муддат қолиш учун мамлакатга кириш жараёни.

1. Матнни изланиб ўқинг. Матнда бор камчилик, нуқсонларни аниқланг, тузатинг ва таҳрир қилинг. Матнни кўчиринг.
2. Матн мазмунини ёритувчи саволлар тузинг.
3. Матн типини аниқланг. Унинг типини ўзгартириб, қайта баён этинг.

Нутқ типлари ҳақида умумий маълумот

Нутқ икки хил – оғзаки, ёзма шаклларда бўлади. Биз гапирганда ва эшитганда нутқнинг оғзаки шаклидан фойдаланамиз; ёзганда ва ўқигани-мизда нутқнинг ёзма шаклидан фойдаланамиз.

Нутқ баён қилишнинг, асосан, ҳикоялаш, тасвирлаш ва муҳокама типлари мавжуд. Ҳикоялаш типида одатда бирор воқеа-ҳодиса ҳақида (бошланишида нима бўлган эди, кейин, ундан кейин... ва охирида) гапирилади. Тасвирлаш типида одамлар, нарса-буюмлар, ҳайвонлар табиат кабилар тасвирланади. Муҳокама типида эса воқеа-ҳодисаларнинг сабаблари ва уларнинг ўзаро муносабатлари баён қилинади.

Нутқ типларини саволлар қўйиш орқали фарқлаш мумкин. Масалан: ҳикоялаш типи нима бўлди?; тасвирлаш типи – қандай?; муҳокама типи – нима учун? деган саволларга жавоб бўлади.

Ўзингиз яшаётган худудга тегишли миграция масалалари бўйича ахборот топиб, таҳлил қилиб, матн тузинг.

МИГРАЦИЯ (ХИЖРАТ) САБАЛЛАРИ НИМАДА? Хикоялаш типи.

Бугунги дарсда:

- тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- матндаги бадиий-тасвир воситалари ва бошқа усуллардан тушишиб фойдаланамиз;
- аннотация ёки оммавий чиқишига оид матнларни яратамиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

28-машқ. Матн мазмунини диққат билан ўзлаштиринг.

Ўтган дарсда айтиб ўтганимиздек, эмиграция – бу бошқа давлатга доимий яшаш учун кўчиб ўтиш жараёни.

Муҳожир (эмигрант ёки иммигрант) уни мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур қилган ҳолатлар туфайли шундай қарор қабул қиласди. Одамнинг ҳозирги шароитида яшашни истамаслиги ёки қобилиятсизлиги. Бу унинг ҳаётига таҳдид ҳам, иқтисодий сабаблар ҳам бўлиши мумкин.

Бу ҳолатларга қуйидагилар киради:

- яшаш жойидаги қийин сиёсий, иқтисодий ва экологик вазият;
- яшайдиган мамлакатда таълим олиш, даволаниш ва ўзини ҳаётга татбиқ этиш имконсизлиги.

Хижратнинг асосий сабаби – яшаш шароитларини яхшилаш. Бунга яхши маълумот олиш, яхши

маошли иш топиш, яшаш шароитларини яхшилаш киради. Мигрантларнинг аниқ статистикасини айтиш қийин...

Миграция масаласини миллий миқёсда кўриб чиқадиган бўлсак, одамлар табиий шароитда яшаш шароитлари ва ривожланиш учун кўпроқ имкониятлар мавжуд бўлган катта шаҳарларга жалб қилинади. Агар илгари муҳожир ўзи учун кичикроқ шаҳарни танлаган бўлса-ю, лекин озроқ унга яқинроқ бўлса, энди транспорт соҳаси ривожланиши билан бу тенденция пасаймоқда. Бирор киши иш ва ўқиш имконияти мавжуд бўлган метрополга борган тақдирда, минглаб километрларни босиб ўтишга тайёр. Натижада, бундай шаҳарларнинг аҳолиси муҳожирлар ҳисобига кўпая бошлади.

Миграциянинг бир неча турлари мавжуд:

- ҳудудий;
- вақтинча (ўз минтақангизга қайтганингизда);
- сабаб ва натижа;
- амалга ошириш усули бўйича.

Асосан, миграция ички, яъни кўчириш мамлакат ичидаги ёки битта ҳудудий бирлик ичидаги амалга оширилади. Масалан, қишлоқдан одамлар шаҳарга, кичик шаҳардан катта шаҳарга, бир вилоятдан бошқасига кўчиб кетишади ва ҳоказо.

Бошқа таснифлаш мезони – бу давомийлик. Унга кўра, миграция қуидагица бўлиши мумкин:

- вақтинча: бошқа жойга кўчиб ўтиш маълум вақтинчалик шартни талаб қиласи. Яшаш муддати тугаши билан, муҳожир ўз ватанига қайтиши шарт;
- мажбурий: бу вақтинчалик миграциянинг белгиланган доирасига риоя қилмаслик оқибатидир. Бундай ҳолларда таъсир қилиш воситаси депортация ҳисобланади;
- мавсумий: бирор киши бошқа шаҳар, вилоят, бир мавсум давомида ишлаётганда содир бўлади;
- маятники (кундалий): табиатдаги миграциянинг энг қисқа тури. Бу иш ёки ўқиш жойининг жойлашуви билан боғлиқ, сафарлари ойлик, ҳафталий ёки ҳатто кунлик бўлса;
- доимий: бу нафақат хоҳиш билан, балки муҳожирнинг ўзи танлаган жойда доимий қолиш имконияти билан ҳам оқланади.

Минтақанинг иқтисодий ривожланиши учун вақтинчалик миграция катта роль ўйнайди, аммо доимий равишда демографик ўсишга ёрдам беради.

Эмиграция

Хўш, эмиграция/ҳижрат нима? Бошқача қилиб айтганда, бирон бир сабабга кўра, одам ўз мамлакатини ташлаб, бошқа давлат чегарасини кесиб ўтади ва унга автоматик равища мухожир мақоми берилади. Кейин мантиқий савол туғилади: сайёҳ ҳам мухожирми? Мутлақо нотўғри. Эмигрантдан фарқли ўлароқ, сайёҳлик ёки хизмат сафари қисқа муддатли характерга эга, ўзига хос белгиланган муддати бор ва эмиграция бошқа мамлакатда узоқ вақт туришни англатади. Бундан ташқари, одамда мухожирликнинг бир ёки бир неча сабаби бўлиши мумкин. У мамлакатдан чиқиб кетиши мумкин, чунки:

- моддий жиҳатдан ўз ватанида ўзини таъминлай олмайди;
- руҳан амалга ошириб бўлмайди;
- чет элда маълумот олиш ёки узоқ муддатли тиббий ёрдам олишни истайди;
- ҳарбий операциялар бошқа давлат ҳудудида бўлиб ўтмоқда (асосан, ҳарбий хизматга мажбур бўлганлар тоифасига тегишли);
- ота-боболарининг ватанига қайтиш истаги бор;
- хорижий компанияда мартаба олиш имконияти мавжуд.

Кетиши сабабига қарамай, бу ҳар доим ҳам ватаннинг фуқаролигини йўқотиш ва бошқа давлат фуқаролигини автоматик равища олиш билан боғлиқ эмас.

Иммиграция

Таъриф эмиграция нуқтаи назаридан қарама-қарши. Хўш, иммиграция нима? Оддий қилиб айтганда, агар эмиграция чиқиш бўлса, унда иммиграция мамлакатга кириш ҳисобланади. Кўпинча бу таърифни «миграция» сўзи билан адаштиради. Миграция мамлакат ичкарисидаги қўзғалишни англатади, унга кириш эмас. Ушбу жараённинг сабаблари эмиграцион хусусиятлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, қуйидагилар бўлиши мумкин:

- мамлакатлар ўртасидаги турмуш даражасидаги тафовутлар;
- қўшимча иқтисодий имкониятларнинг мавжудлиги;
- яхши маълумот олиш ёки яхши иш таклифи олиш имконияти;
- ривожланган ижтимоий тузилма;
- ҳарбий ҳаракатлар, шунингдек, сиёсий таъқиблар.

Қайта иммиграция

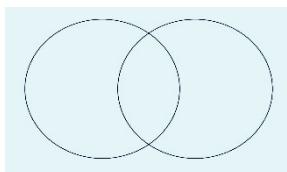
Одамлар учун ўз ватанларини тарк этиши истаги турли сабабларга кўра пайдо бўлиши мумкин. Аммо, улар айтганидек, биз бўлмаган жой ҳамиша яхши. Баъзилар муаммосиз янги жойга мослашадилар ва доимий яшаш жойларида қоладилар, баъзилари кўп вақт ўтгач, қайтиб келишга қарор қилишади. Бундай ҳолда улар қайта иммигрант (реэмигрант) мақомига айланади.

1. Матн типи, услубини аниқланг. Матннинг типи, услубига доир хусусиятларини изоҳланг. Олган маълумотларни жадвал, чизма кўринишида тасвирланг.

2. Мавзуни ўрганиб, унинг аннотациясини ёзинг.
3. Венн диаграммаси орқали эмигрант билан иммигрантнинг ўхшаш ва фарқли томонларини кўрсатинг.

4. Сиёсатчи сифатида «Миграция – глобализациянинг узвий бир қисми» мавзусида мухокама юритинг. Бунинг учун ушбу «Ҳар бир инсон ҳуқуқли...», «Муҳожирликнинг асосий сабабларидан бири...», «Глобализация деганимиз бу...» каби жумлалар атрофида фикр юритишингиз мумкин.

АННОТАЦИЯ – қисқача таъриф. Китоб, мақола, қўлёзма мундарижасини, мавзу йўналиши ва бошқа жиҳатларини очиб беришга қаратилган кичик ҳажмли матн. Аннотацияни китобнинг ўзида, библиографик кўрсаткичларда ва қутубхона каталогларида учратиш мумкин. Унинг вазифаси ўкувчиларда муайян китоб, мақола ёки қўлёзма тўғрисида умумий тасаввур туғдириш ва уларга адабиёт танлашда ёрдам кўрсатишидир.

Масалан, Алишер Навоийнинг 1991 йилда чоп этилган «Садди Искандарий» достонига нашриёт томонидан шундай аннотация берилган: «Хамса»нинг яқунловчи достони «Садди Искандарий» ҳам маълум ань-аналар заминида яратилган. Алишер Навоий Искандарнинг (Александр Македонский) саргузаштлари фонидаadolатпарварлик, марказлашган давлат тузиш, халқлар дўстлиги, инсонийлик борасидаги ўзининг қарашларини талқин этган. Достон насрий матни билан бирга чоп этилаётир».

ҲИКОЯЛАШ ТИПИ

Нутқ баён қилишнинг турли типлари мавжуд. Масалан, ҳикоя – нутқ баён қилишдаги ҳикоялаш типининг бир нечта кўринишларидан бири.

Ҳикоя – ҳикоялаш типига мансуб кичик бадиий асар. Ҳикояда одатда бир қаҳрамоннинг ҳаётидаги муҳим воқеалар хақида баён қилинади.

Ҳикоя воқеаларга (ҳодиса, кўриниш) асосланиб қурилади. Шунинг учун ҳам у маълум воқеанинг ривожланишига боғлиқ бўлган; **тугун, кульминация, ечим** каби бўлимлардан ташкил топади.

Тугун – воқеанинг ривожланиши учун сабаб бўлган бошланиш қисми.

Кульминация – воқеа ривожининг энг юқори нуқтага етган қисми.

Ечим – воқеа ривожининг натижаси, унинг сўнгги қисми.

Ҳикояда кириш ва хотима қисмлари ҳам бўлиши мумкин.

Кириш қисмida муаллиф одатда ҳикоя қилаётган воқеани ким билан, қаерда, қачон содир бўлганлиги тўғрисида баён қилади, хотима қисмida эса кўпинча баён қилинган воқеага муаллифнинг муносабати билдирилади, воқеа нимага ўргатганлиги, қандай таъсир этганлиги ҳақидаги фикрлари келтирилади.

Ҳикоя, одатда, кириш қисми билан бошланади. Чунки ўқувчини ҳикояни қабул қилиш учун тайёрлаш керак бўлади. Ўқувчига олдиндан ҳикояда қандай деталлар борлиги тўғрисида тушунча берилмаса, уни борлигича тушуниш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учраб туради.

Кириш қисмida эса муаллиф воқеа қаҳрамони бошидан кечирган ҳодисани қандай, қаерда ва нима учун содир бўлгани, буни муаллиф қаердан билгани ҳақида тушунча беради.

Нихоят, кириш қисми ўқувчидаги ҳикояга қизиқиш уйготади.

29-машқ.

Матнни овоз чиқариб, ифодали ўқинг.

Мен ватандан кетмаганман,
Айри тушганман холос.
Ажрагандек сув кечарда
Бир нафас тандин либос.

Юрт у ёнда, мен бу ёнда,
Ўртада ҳижрон сели,
Анга кўприк ташламакка
Байтларим бўлди асос.

Ўқсиб-ўқсиб йигладим мен,
Мисли тил билмас гўдак,
Онаизор кўкрагидан
Айрилиб қолган бехос.

Мен Ватанда Холмуҳаммад
Ўғли Зокиржон эдим,

Фурқатий деб ном қозондим.
Бунга ҳижрон иқтибос.

Сўнмаган ишқ ўлмаган қалб,
Бир уюм тупроқ бўлиб,
Сарзаминдан бош кўтарди,
Ушбуга қабрим қиёс.

Ким ватан деб ёна-ёна
Кул бўлиб битмиш магар
Ўт-оловни мендан олсин,
Ўт-олов мендан мерос.

Шоирингни ёд этарда ўзбегим,
Сендан ўтинч:
Бир-бирингга қил мурувват,
Бир-биринг бағрингга бос!

Абдулла Орипов

1. Матн неchanчи шахс томонидан баён қилинган? Муаллифнинг ғояси нимадан иборат? Матннинг-чи?
2. Матн типи, услубини аниқланг. Бошқа услублардан фарқини белгиланг.
3. Матндаги бадиий-тасвир воситаларини қуидаги жадвал бўйича таснифланг. Уларнинг нутқдаги ролини аниқланг.

Бадиий тасвир воситалари	Мисоллар	Изоҳлар
Ташбех (ўхшатиш)		

Талмех		
Муболага		
...		

4. Матн услуби, типини ўзгартириб, қайта баён қилинг.
5. Тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳоланг.

6. Ушбу шеърда берилган мавзунинг дарс мавзусига қандай алоқаси бор? Бор бўлса, у муҳожирликнинг қайси турига киради? Гурухда муҳокама қилиб, тақдимот сифатида синфга тақдим этинг.
7. Матнда келтирилган Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли нима учун Фурқатий деб ном олди? Ушбу мавзу сизга танишми?
8. Ўзбек адабиёти тарихида тақдири шунга ўхшаш яна қандай тарихий шахсларни биласиз? Фикрингизни далиллар билан асослаб, баён этинг.

«Миграция – глобаллашувнинг узвий бир қисми» мавзусида оммавий чиқиш учун нутқ ёзиб келинг.

 Сиз ўз ватанингиздан қочишингиз мумкин, лекин ўз-
ўзингиздан қочиб қутула олмайсиз.

Гораций

 Агар кимdir фитначи бўлмаган ҳолда, ўз китобларини
ватанинг ҳақиқий манбаатларига багишламоқчи бўлса,
унда бу китобларни унинг ташқарисида ёзмаслиги керак.

Жан Жак Руссо

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МИГРАЦИЯ

Тасвирлаш типи

Бугунги дарсда:

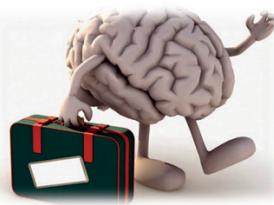
- тингланган материални ишончлилик нүқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- илмий ва публицистик услублар ва кичик усуллар (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиш)даги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- аннотация ёки оммавий чиқишга оид матнларни яратамиз;
- содда, содда ёйиқ ва қўшма гапларнинг барча турларида тиниш белгиларидан фойдаланамиз.

30-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Қуйидаги тасвирларни кузатинг. Қандай ғоя берилганд? Мазмун-моҳиятини аниқланг. Ушбу вазият нима учун келиб чиқди, деб ўйлайсиз?
2. Фикр-мулоҳазаларингизни хуласалаб, синфга тақдим этинг.

31-машқ.

Мия оқими – бу мутахассислар, олимлар ва малакали ишчилар сиёсий ёки иқтисодий, диний ёхуд бошқа сабабларга кўра мамлакат ёки минтақадан кўчиб кетадиган жараён.

Ушбу атама «Британника» энциклопедияси томонидан «маош ёки яшаш шароитини яхшилаш учун олий маълумотли ёки профессионал ходимларнинг бир мамлакатдан, иқтисодиёт секторидан ёки минтақадан бошқасига кўчиши» деб таърифланади. «Мия оқими» (Брайн Драйн) ибораси 1950-йилларнинг бошларида пайдо бўлган – Буюк Британияда инглиз олимларининг Америка Кўшма Штатларига оммавий равишда кўчиши жараёни тасвирланган.

«Мия оқими»ининг асосий сабаблари:

- иш ҳақининг паст даражаси;
- моддий-техник ва асбоб-ускуналар базасининг суслиги;
- мамлакатда олим макомининг паст обрўси.

Чет элга «мия оқими» жараёни 1990-йилларнинг бошларида КСРИ (СССР) парчаланганидан кейин, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи кескин ёмонлашганда бошланди. Бундан ташқари, КСРИ парчаланиб кетганидан кейин мамлакатни тарк этган кўплаб рус олимлари илмий доирада етакчи ўринларни эгаллашган.

Баъзи тадқиқотчилар Россиянинг 1990-йилларда «мия оқими»дан 50 миллиард долларга тушадиган йиллик йўқотишларини баҳоладилар ва бу мамлакатнинг интеллектуал салоҳиятига тузатиб бўлмайдиган зарар етказди, деб таъкидлашди.

«Мия оқими» Европа ҳамжамиятини жуда ташвишга соладиган масаладир. Европада «мия оқими», биринчи навбатда, илмий элитанинг – La Creme de La Creme, яъни ёрқин истеъдоди улар ишлаётган мамлакатга катта фойда келтириши мумкин бўлган «ilm юлдузлари»нинг йўқолиш хавфи сифатида

қабул қилинади. Бутун Европа Иттифоқи миқёсида илм-фанга сарфланадиган харажатларни кўпайтириш режалаштирилмоқда, бу эса чет элдан келган маҳаллий университетларнинг иқтидорли битирувчиларини иш билан таъминлашга ёрдам беради. Гап шундаки, ЕИ тадқиқотларга АҚШ ва Японияга қараганда кам маблағ сарфлайди (2005 йилда ЯИМнинг 1.9% ва 2.8% ва 3%). Молиялаштиришнинг кўпайиши юз минглаб янги иш ўринларини яратади ва бу «мия»ларни жалб қиласиди. Ҳозирги кунда АҚШ ва Японияга қараганда кўпроқ талabalар бирлашган Европадаги университетларда таҳсил олмоқдалар. Бироқ Европа Иттифоқида олимлар камроқ – 2005 йилда 1000 нафар ишчиларнинг 5,4, АҚШда - 8,7, Японияда - 9,7% изини ҳосил қиласиди.

(Интернет тармоқларидан)

1. Матн типи, услубини унинг ўзига хос белгиларига кўра далиллаб изоҳланг.
2. Матннинг асосий ахборотини аниқланг. Тезис сифатида баён этинг. Муаллиф қандай муаммо кўтарган?
3. Муаллифнинг ўз кўзқараши ифодаланган майдада тафсилотларни аниқланг.

4. Муаллиф кўзқарашига ўз муносабатингизни билдиринг, баҳоланг.
5. Дарс мавзусидан келиб чиқсан ҳолда таъсирили нутқ яратиш учун унга ёрқин бўёқ сифатида мурожаатномаларни қўшиб, тасвирлаш типидаги 3-5 жумладан иборат матн тузинг ва ёзма баён этинг.

М., «Тақдир шамоли учирганлар», «эркин ҳодиса», «куллар мамлакати», мухожиirlар сиёсатини қўлловчилар», «тақдиридан безганлар», «яхши ҳаёт ортидан».

Тасвирлаш типи

Тасвирлаш – бу нутқ типи. Тасвирлашнинг асоси – нарса-буюм ва ҳодисаларнинг бир пайтдаги ёки доимий белгилари хақида маълумот бериш. Масалан, *Қишида ўрмон ажойиб ва гўзал. Даражатларнинг тагида чуқур ва тоза қор уюmlари. Ўрмон сўқмоқлари тепасида ёши даражатларнинг эзилган таналари салом бериб турибди.*

Тасвирлаш типидаги бадиий асарда ёки бадиий асардаги тасвирлаш ўринларида нарса-буюмларнинг номлари, сифати, характеристики, тасвирлаш-наётган жойга муносабати кабилар эътиборга олинади. Нарса-буюм но-

мини тилга олиш жойлашган ўрнини тасвирлаш билан биргаликда олиб борилиши ҳам мумкин. Шунингдек, нарса-буом номи фақат аталибина қолмай, балки тасвирланади ҳам.

Жойни тасвирлашда, одатда қўйидагиларга эътибор берилади:

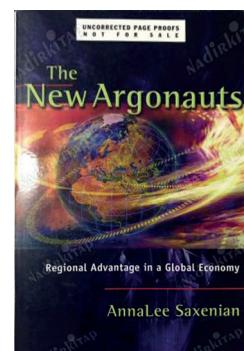
- 1) олиб борилаётган кузатиш ҳақида қаерда гапирилаётган қисм;
- 2) маълум сабабларга кўра номи тилга олинадиган ёки тасвирланиб, мазкур нарсанинг характерини очишига ёрдам бериладиган қисм.

Жойни тасвирлашда феъллар одатда замонига кўра бир хил шаклда (кўпинча ҳозирги ёки ўтган замон) қўлланилади.

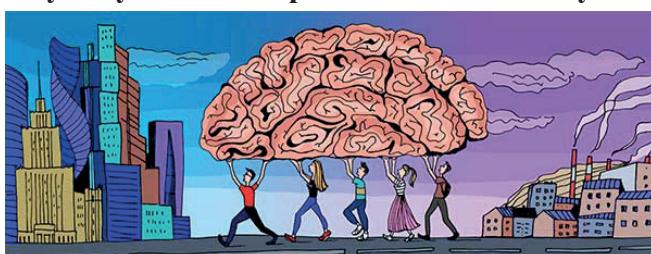

32-машқ. Анна-Ли (Анно) Саксенианнинг «Янги аргонавтлар: глобал иқтисодиётнинг минтақавий устунликлари» китоби муковаси ва аннотацияси билан танишинг. Сизнингча, муаллиф қандай масалаларга урғу беради? Муаллиф кўзқарашини аниқланг. Ўз муносабатингизни билдиринг.

Анна-Ли (Анно) Саксениан – Калифорниядаги Беркли университетининг Ахборот мактаби ҳамда шаҳар ва минтақавий режалаштириш факультетининг декани ва профессори. Унинг энг сўнгти – «Янги аргонавтлар: глобал иқтисодиётнинг минтақавий устунликлари» номли китоби Хиндистон, Тайван ва Истроилдан келган малакали муҳожир-муҳандисларнинг тарихий ватанларида технологик тадбиркорлик муҳитини шакллантиришга қандай таъсир кўрсатишига бағишлиган. Ушбу монография иммигрантлар иштироқида маҳаллий ва глобал тармоқларни ўрганиш, Силикон водийсидаги рақобат ва тадбиркорликнинг маданий асослари устида ишлашни давом эттираётганлиги ҳақида сўз юритади.

Дарс мавзуси бўйича тасвирлаш типида матн тузиб келинг.

ҚОЗОГИСТОНДАГИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МИГРАЦИЯ Мұхокама типи

Бугунги дарсда:

- ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иктисодий ва таълимий-илмий соҳалар доирасида оммавий чиқишилар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- китобхон ўз олдига кўядиган коммуникатив масалаларга боғлиқ ўқишининг турли кўринишларидан фойдаланамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиши) матнларни мақсад, мақсадга йўналтирилган аудитория ва мулоқот вазиятларини ҳисобга олган ҳолда яратамиз.
- синтактик меъёрларга риоя қиласиз.

33-машқ.

АҚЛИЙ ҲУЖУМ:

1. Интеллектуал миграция мавзуси бизнинг давлатимиз учун дол зарбми?
2. Қандай ўйлайсиз, сабаби нимада?
3. «Нима учун ёшлар мамлакатдан чиқиб кетяпти?» саволи устида мұхокама юритинг.
4. Юқоридаги саволлар устида ишлаб, фикр-мулоҳазаларингизни жамлаб, синфга тақдим этинг.

Муҳокама типи

Нутқнинг муҳокама типи уч бўлимдан иборат бўлади. Булар:

- 1) тезис (исботланаётган ёки тушунтирилаётган нарса ҳақида);
- 2) далил (ёки асослар, тушунтиришлар, сабаблар);
- 3) хулоса.

Айрим муҳокама типидаги матнларда тезис ёки хулоса бўлмаслиги мумкин.

Муҳокама типидаги матннинг қисмлари маҳсус сўзларсиз боғланиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда матн мазмунан ва оҳанг ёрдамида боғланади.

34-машқ. «Жигсо» усули орқали синчиклаб ўқиб, матнни ўзлаштиринг, гурухда муҳокама қилинг. Яхлит матнни нояхлит матн тарзида ифодаланг.

1. Бугунги кунда интеллектуал миграция муаммоси дунёning барча мамлакатлари учун жуда муҳимдир. Глобал жараённинг субъекти сифатида Қозогистон бу муаммодан четда қолиши мумкин эмас. Айни пайтда, мамлакатда билимли ёшлиарнинг чет элга чиқиб кетиш жараёни кучаймоқда. Шу муносабат билан мустақилликнинг дастлабки йилларида ва бугунги кунда мамлакатни тарқ этган билимли мутахассислар касбининг хусусиятларини сифатли ва миқдорий равиша сиёсий таҳлил қилиш, шунингдек битирувчиларнинг, яъни ёш иқтидорлиларнинг чет элга чиқиши сабабларини аниклаш, ички фикр марказларини ташкил этиш ва такомиллаштириш муҳимдир.

Ҳозирги глобаллашув даври юқори миграция фаоллиги билан ажralиб туради. Тадқиқотчилар ушбу жараёнга катта эътибор беришмоқда. Иккинчи Жаҳон урушидан олдин илмий ишларнинг кўп қисми халқаро миграцияга бағишланган эди, аммо бугунги кунда интеллектуал миграциянинг омиллари ва механизmlарини ўрганишга эҳтиёж мавжуд.

«Мия оқими» (инглизчадан: brain drain) – сиёсий, иқтисодий, диний ёки бошқа сабабларга кўра, яъни муҳожирот жараёнига мутахассислар, олимлар ва малакали ишчиларнинг оммавий чиқиб кетиш, яъни эмиграция жараёнини тавсифлайди. Албатта, агар баъзи эксперtlар мамлакатни тарқ этган мамлакатларга катта иқтисодий, маданий ва баъзан сиёсий зарар етказса, аксинча, қабул қилувчи давлатлар

кatta va arzon интеллектуал капиталга эга бўлишади. Ақлли ёшлари va мутахасисларини йўқотган мамлакат эса зиён кўради.

2. Бизнинг мамлакатимиз учун ўқимишли мутахассислар, чет элларга ўқишига кетаётган зиёлиларнинг қайтиб келмай қолиш хавфи катта ташвиш туғдирмоқда. Шунинг учун, биринчи навбатда, интеллектуал миграциянинг улкан оқимини – юқори маълумотли мутахассисларнинг чиқиб кетиши ва чет элда олий маълумот олишни орзу қилган ва мамлакатга қайтмаган ёшларнинг аҳволини таҳлил қилиш керак.

Мамлакат мустақилликка эришган пайтга, яъни 90-йилларнинг бошидан 2000-йилларигача, тафаккур оқими чет элга чиқиб кетган пайтга тушунарли назар билан қараш мумкин. Зоро, Қозоғистонда истиқомат қилувчи кўп миллат вакиллари тарихий ватанларига қайтишди. Давлат статистика маълумотларига кўра, 1994-2004 йиллар оралиғида Қозоғистондан 245.390 нафар олий маълумотли, 82.974 нафар тўлиқсиз маълумотли ва 463.323 нафар ўрта маҳсус маълумотга эга кишилар чиқиб кетишган. Кетгандар ва келганлар ўртасидаги фарқ: 152 949 нафар олий маълумотли, 36 947 нафар ўрта маҳсус маълумотли 383,705 кишидир. Ушбу харажатлар 2004 йилгача юқори эмиграцион фаолликни ва бошқа этник гурӯхларнинг миграцияси даражаси пасайланлиги сабабли 2004 йилдан бери нисбатан паст фаолликни акс эттиради. Мамлакатни доимий равишда тарқ этган олий маълумотли мутахассисларнинг таркибини таҳлил қилсак, 1996-2004 йилларда мамлакатни тарқ этган 184 632 кишининг 47,563 нафари техник, 37990 нафари педагогик, 19266 нафари тиббий, 18380 нафари – иқтисодий, 12 061 – архитектура ва курилиш, 9595 – кишлоқ хўжалиги, 4500 – хуқуқ, 35 277 – бошқа мутахассисликлар.

3. Энди келинг, мамлакатимиздан чет элга «мия оқими»нинг сабаблари нима деган саволга жавоб излайлик. Бугунги кунда бунинг асосий сабабларидан бири – бу маълумотли мутахассисларнинг, айниқса, ёш онгларнинг қадрланмаслиги ва кўпинча ёшларни иш билан таъминлашга тўсқинлик қиласидиган кенг тарқалган коррупция. Улар интеллектуал меҳнат юқори ҳақ тўланадиган жойларда яхши даромад олиш имкониятларини излашга мажбур бўлади.

Йигирманчи асрнинг 90-йилларида ақлий миграция Кенгаш Иттифоқи қулаганидан кейин Қозоғистонда истиқомат қилаётган ўзга миллат вакилларининг ўз тарихий ватанларига қайтиб кетиши билан тавсифланса, бугунги кунда эса мамлакатимиздаги энг билимли ва ақлли ёшларнинг тарқ этиши мөҳияти мутлақо бошқача. 2000-йиллардан кейин «мия оқими» миллий сифатда эмас, балки ижтимоий, иқтисодий, илмий тадқиқот масалаларига боғлик ҳолда ҳам ўзгара бошлади.

Мамлакатимиз олий маълумотли фуқароларининг бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши «мия оқими»ни кучайтириб, жамиятимизга салбий таъсир кўрсатди.

2009 ва 2010 йиллардаги глобал инқизор мамлакатдаги «мия оқим»ларга ҳам таъсир кўрсатмай қўймади. Яъни, кўчиш жараёни барқарорлашди. 2017 йилда, яъни сўнгги йилларда иқтисодчиларнинг чет элга оқими бошқа мутахассисларга қараганда кучлироқ бўлди. Улар – 2805 нафар бўлса, 1633таси ўқитувчи, 5293 нафари техник мутахассислар, 578 нафари тиббиёт ходимлари ва 453 нафари архитекторлар. Кўриб турганимиздек, иқтисодиёт соҳасида мутахассислар учун кенг иш ўринлари мавжуд: савдо, хизмат кўрсатиш, бизнес ва бошқа тармоқлар.

Маълум бўлишича, Қозоғистонда интеллектуал миграция жараёни турли омиллар: ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, этник, экологик ва бошқа таъсирлар билан боғлиқ. Мустақилликнинг дастлабки йилидан бери миграция жараёнларини тартибга солиш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири бўлган бўлса-да, у ҳалигача ҳал қилинмаган.

2000 йилда техник соҳани 13998 киши тарк этган бўлса, ҳозир 5293 киши бу соҳани тарк этди. Шу сабабли, интеллектуал миграция жараёнида технология соҳасидаги мутахассислар оқими ҳали ҳам кучли.

Мамлакатимиз келажаги – бу илм-фан ва таълимни ривожлантиришга бевосита ҳисса қўшадиган бугунги ёшларнинг онги. Умуман олганда, зиёлиларнинг кетиши мамлакатимиз учун катта ўқотишидир ва мамлакатни бирга ушлаб турадиган ёшларимизнинг чет элга ўқишга кетиб, қайтиб келмаслик хавфи ҳали ҳам мавжуд.

4. Чет эл университетлари тафаккурли онгни жалб қилиш учун кўплаб самарали чораларни кўрмоқдалар. Улар қозоғистонлик битирувчиларини турли хил бепул грантлар билан жалб қилмоқдалар. 1996 йилдан бери Германия немис тилида сўзлашадиган мактаб ўқувчиларини тил билиш даражаларига қараб ҳар қандай университетда бепул таълим олиш учун номзод сифатида қабул қилмоқда. Болтиқбўйи давлатлари ҳам талабалар учун стипендиялар ва бепул ўй-жойларни таклиф қилиш орқали жалб қилишни бошладилар.

Россия ҳам қозоғистонлик мактаб битирувчиларини ўзига жалб қилмоқда. Кўпинча олимпиада ўтказиш орқали бизнинг ўқувчиларимиз танлаб олинади ва бепул таълим олиш учун таклиф қилинади. У бизнинг энг истиқболли талабаларимизни бирлаштириб, стипендиялар, ётоқхоналарда бепул яшаш ва бошқа иш имкониятларини таклиф этади. Шунингдек, Россия университетлари Қозоғистонда кўчма имтиҳонларини ўтказадилар. Бу, ўз навбатида, имтиҳон топшириш учун бошқа давлатга боришдан кўра самаралироқ. Шунингдек,

масофадан туриб синов ҳам мавжуд. Бу шуни англатадики, университетта кириш осонроқ.

Ёшларимиз чет элга чиқиб кетишининг яна бир сабаби шундаки, аксарият битирувчилар ЯМТдан қўрқишида, меъёрий чеклов балидан ўтмаган талабалар кўпинча чет давлатни, айниқса Россияни танлайдилар. 18 ёшдан ошган ёшлар – бу давлатнинг энг бебаҳо бойлиги. Бепул мактаб таълимига, бакалавр ва магистр даражаларига давлат катта пул сарфлайди. Бизнинг кадрларимизни бошқа давлатга ўтиб кетиши жуда ачинарли.

Қозоғистоннинг тафаккурли онги АҚШ, Канада, Россия, Германия, Истроил, Гонконг, Сингапур ва Хитойга тарқалмокда. Ўз мутахассисларимиздан фойдаланиш чет элдан мутахассисларни жалб қилишдан кўра фойдалироқ. Қайтариб бўлмайдиган интеллектуал муҳожиротнинг оқибатларини енгиш қийин, чунки бутун дунёда оқилона рақобат кучаймоқда ва Қозоғистон ўз билимлари ва истеъдодлари учун ҳозирча маҳсус таклиф билан чиқмаган. Яъни, ривожланган давлатлар билан таққослагандা иш ҳақи даражаси, ижтимоий пакет ва бошқа кўплаб параметрлар бўйича ҳеч қандай афзалликлар йўқ.

Биз инсон ва интеллектуал капитални йўқотиш натижасида етказилган зарарни баҳолаш ва таҳлил қилишимиз керак. Акс ҳолда, мамлакатнинг соҳалари ва ҳудудларидаги ишчи кучининг истиқболли эҳтиёжларини баҳолаш қийин.

Таълим ва фан вазирлигининг маълумотларига кўра, Қозоғистонда 20 мингга яқин чет эллик талаба таҳсил олади. Хорижда таҳсил олаётган талабаларимиз сони 120 мингга яқин. Россия Таълим вазирлиги веб-сайтига кўра, қозоғистонлик 100 мингга яқин талаба Россиянда таҳсил олади.

Сиз нима дейсиз, азиз ўқувчи?

*Карғаш Жанпеисова,
сиёсий фанлар номзоди,
Гулназ Калиаскарова,
Докторант*

1. Матнданғи муаллиф күзқарашини аниқланғ, ўз муносабатингизни билдириңг: «күшиламан»/«күшилмайман». Фикрингизни асосланғ. Қуидаги жадвалга муаллиф томонидан күтарилған муаммоларни ёзиб, ечимларини тавсия қилинг.

Муаммо	Ечими

2. Матннинг мазмунини аннотация кўринишида баён этинг. Бунинг учун қуидаги таянч жумлалардан фойдаланишингиз мумкин: «*Уибу мақолада шундай муаммо кўриладики...*», «*Илмий мақолада шундай тушунчалар борки, улар...*», «*Мақоланинг мақсади ... таҳлил қилиб ўрганиши бўлиб...*», «*Муаллиф ўз дикқатини ... қаратади, чунки...*», «*Уибу мавзуда ... масала баҳс-мунозарали бўлиб қолмоқда...*», «*Шундай хуносага келиш мумкинки, ...*».

3. Матн мазмунини долзарблиги нуқтаи назаридан баҳоланг.

4. Миграция масаласи мамлакатингиз тараққиёти учун салбий таъсир кўрсатадими?

5. Бўлим мавзусига якуний хулоса чиқариб, уч асосий ҳолатни ифодалаб, фикрингизни баён этинг.

Миграция сўзини «Синквейн» усули орқали ифодаланг.

Талаблари	Миграция
1. Сўзнинг морфологик шаклларини яратинг.	
2. Сўз билан боғлиқ 2 та сифатни топинг.	
3. Сўз билан грамматик жиҳатдан боғлиқ бўлган ва унинг семантик маъносини очиб беришга хизмат қилувчи 3 феълни топинг.	
4. Объектни тавсифловчи 4 сўздан иборат жумлаларни тузинг (юқоридаги сўзлар жумлада бўлмаслиги керак).	
5. Ушбу сўзнинг маънодошини топинг.	

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1 . Тил қандай ҳодиса ҳисобланади?

- А. Табиий
- В. Ижтимоий
- С. Оддий
- Д. Иқтисодий

2. Уч бүгинли сўзни аниқланг.

- А. Бутун
- В. Шовулламоқ
- С. Супурмоқ
- Д. Қизик.

3. Қайси сўз нотўғри ёзилган?

- А. Ҳушёр
- В. Сахий
- С. Ҳаёл
- Д. Тахт

4. Қайси қаторда гап берилган?

- А. Маънавият, қалб, қуёш.
- В. Ватанимизнинг эртаси.
- С. Куч-Адолатда.
- Д. Юксак келажак.

5. Расмий услубнинг ёзма шакллари берилган қаторини аниқланг.

- А. Роман, ҳикоя
- В. Мақола, репортаж
- С. Газета, жумла
- Д. Ариза, тилхат

6. Образлилик ва эстетик таъсир этиш қайси услугга хос мухим белги ҳисобланади?

- А. Илмий услуг
- В. Бадиий услуг

- С. Расмий услуг
- Д. Публицистик услуг

7. Берилган нутқ үслубларидан қайси бири оғзаки нуткқа хос хисобланади?

- А. Публицистик услуг
- В. Илмий услуг
- С. Сұзлашув услуби.
- Д. Бадиий услуг

8. Нутқ жараёнида күчирма гаплардан нима учун фойдаланилади?

- А. Ўз фикрини далиллаш учун.
- В. Эшитган фикрни билдириш учун.
- С. Баён этиш учун.
- Д. Фикрни үзгартыриш учун.

9. Ҳам эркин, киноя, пичинг, қочирмаларга бой бўлган нутқ услуби турини аниқланг.

- А. Сұзлашув услуби
- В. Расмий услуг
- С. Илмий услуг
- Д. Публицистик услуг

10. Ахборот бериш ва таъсир қилиш асосий хусусияти бўлган нутқ услубини аниқланг.

- А. Расмий
- В. Бадиий
- С. Публицистик
- Д. Илмий

11. Нутқ типларидан ҳикоялаш типи саволи...

- А. Нима бўлди?
- В. Қандай?
- С. Нима учун?
- Д. Қай ҳолда?

12. «Эмиграция» атамаси лотинча

- А. «Кўчаман» деган маънони англатади
- В. «Кўчираман» деган маънони англатади
- С. «Қайтиб келаман» деган маънони англатади
- Д. «Кетаман» деган маънони англатади

13. Нутқнинг муҳокама типи уч бўлимдан иборат бўлади.

- А. Асосий ғоя, далил, хулоса
- В. Режа, далил, тезис
- С. Кириш, асосий қисм, хулоса
- Д. Тезис, далил, хулоса

14. Интеллектуал миграция нима?

- А. Ақлли инсонлар
- В. Мия оқими
- С. Иқтидорли инсонларнинг йўқ бўлиши
- Д. Иммиграция

15. Тугун...

- А. Ҳикоянинг кириш қисми
- Б. Воқеа ривожининг энг юқори нуқтага етган қисми
- С. Воқеанинг ривожланиши учун сабаб бўлган бошланиш қисми
- Д. Воқеа ривожининг натижаси, унинг сўнгги қисми

IV

ОЛАМНИ ЎЗГАРТИРГАН КАШФИЁТЛАР

Илм мартабаси мартабаларнинг зўридир, деган гап, шубҳасиз, тўғри. Қайси ерда илму маърифат кучли бўлса, ўша ер баҳт маскани ҳисобланади. Қайси ерда нодонлик мавжуд бўлса, у ер қуруқ ёки тошлоқ жой кабидир.

Гўзал хулқ билан пайваста бўлган илм одамларни баҳтиёр қиласди, мартабасини баландлатади. Илмдан мақсад кўркам ва эзгу ишларни амалга оширишдир.

Фахрулбанот Сулаймоний

ОЛАМНИ ЎЗГАРТИРГАН КАШФИЁТЛАР

Нутқ ўстириш

Бугунги дарсда:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини тушунган ҳолда муаллифнинг кўзқарашига нисбатан танқидий муносабат билдирамиз;
- ўқилган матн бўйича тадқиқот ва фараз қилиш учун саволларни аниқ ифодалаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида, жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз.

Матнолди топшириқлар:

Қуйидаги саволлар устида гуруҳларда мухокама қилинг.

1. Кашфиёт деганда нимани тушунасиз?
2. Нима учун кашфиётлар оламни ўзгартира олади?
3. Сиз учун энг катта кашфиёт нима?

35-машқ. Матнни диққат билан ўқиб ўрганинг. Кўчиринг.

Фан – қайиққа ҳам, кемага ҳам баб-баравар очиқ денгиз кабидир. Бири унда олтин ёмби ташиса, бошқаси қармоқ ташлаб балиқ овлайди. Фаннинг ибтидоси – ақл, ақлнинг ибтидоси эса сабр-тоқатдир. Улуғ ишлар учун толмас сабот керак. Кишини қобилияти учун эмас, балки ўша қобилиятидан қандай фойдалана олишни билишига қараб қадрлашади. Қобилият ўз-ўзича шуурсиздир, у ишга солинган тақдирдагина жилоланади.

Toxır Malik

1. Матн мазмуни бўйича ўз муносабатингизни билдириб, фикр-мулоҳазала-рингизни жамлаб, нутқ тайёрланг ҳамда ўртоқлашинг.

2. Суҳбатдошингизга 2та очиқ ва 2та ёпиқ савол тайёрланг. Савол-жавоб ўтказинг.

36-машқ. Матнни диққат билан ўқиб ўрганинг.

Мусулмонлар оламга инъом этган беш ихтиро

Ислом тарихи, жамиятга кўп нарса берган, қатор кашфиёт ва ихтиrolарга тўла, уларсиз ҳозирги кундаги ҳаётни тасаввур қилиш қийин бўларди.

1. Халқ кутубхоналари.

Исломнинг дастлабки пайтларида бутун мусулмон оламидаги масжидлар интеллектуал баҳс-мунозаралар маркази вазифасини бажарган. Бу масжидлар фақатгина сажда қилинадиган жой бўлибгина қолмай, балки у ерларда дин, фалсафа ва илм ҳақидаги кўплаб китоблар жойлаштирилган эди. Бу кутубхоналар бутун омма учун очиқ бўлган.

2. Жарроҳлик асбоблари.

Жарроҳликнинг отаси деб тан олинган X асрнинг машҳур мусулмон жарроҳи Қосим ал-Захравий, ҳозирги кунда ҳам фойдаланилаётган, кўплаб жарроҳлик асбобларини ихтиро қилган. Бу асбоблар ичида: скальпел, жарроҳлик қайчилари ва жарроҳлик игнасини мисол келтириш мумкин. Шунингдек, у кетгут – ўз-ўзидан тарқалиб кетувчи тикиш материалини ихтиро қилган.

3. Алгебра.

Алгебра фани исломнинг олтин асли давомида гуллаб яшнаган. Алгебранинг пайдо бўлиши буюк ватандошимиз ал-Хоразмий номи билан боғлиқ.

Ал-Хоразмий биринчи бўлиб алгебрани, чизиқли ва квадрат тенгламаларни ечишни умумий усуллари мисолида, мустақил фан сифатида кўрсатиб берди. 800-йилларни ўзида, унда алгебраик тенгламалар ҳақидаги янги тушунча таклиф қилинган, трактат (бирор муаммога бағишиланган илмий асар)ни ёзди.

4. Оптика.

XI асрда олим Ибн Ҳайсам инсон кўзи қандай кўришига оид нуқтаи назарни бутунлай ўзгартириб юборди. Ўша даврда инсон кўзи ўзидан нур сочиш натижасида кўради деб хисобланар эди. Ҳайсам, аслида кўзлар бошқа жисмлар ва юзалар таратган нурни қабул қилишини исботлаб, илмий ҳақиқатни тиклади.

5. Кофе.

Кофе донлари дастлаб Ҳабашистонда ўсар эди, лекин XV асрда Ямандаги ҳабашлар билан савдо қиласиган мусулмон-араблар, ҳозирги кунда хаммага кофе номи билан машҳур бўлган ичимлик тайёрлашни ўрганиб олдилар. Сўфийлар кечаси билан тетик туриш ва ибодат қилиш учун кофе ичишган.

1. Матн мазмунини аввал жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг: матннинг услуби, жанрини аниқланг. Матннинг асосий гояси нимадан иборат?

2. Ушбу матнни келтиришдан мақсад нима деб ўйлайсиз? Қандай фойдали маълумот олдингиз ва ўзингизга хулоса чиқардингиз?

3. Гурухда бажарилган ишлар билан ўртоқлашинг. Матн юзасидан бир-брингизга 5та ёпиқ ва 5та очиқ саволлар тузинг. Гурухларда савол-жавоб ўтказинг.

37-машқ. Матнни ўқинг, фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Нобель мукофоти эгалари амалга оширган энг мухим кашфиётлар

Ҳар йили октябрь ойининг дастлабки ҳафтасида бутун дунё илмий жамоатчилиги нигоҳи Стокгольм томон юзланади. Чунки октябрнинг илк кунларида Швеция Фанлар Академияси томонидан, дунёдаги энг нуфузли илмий мукофот – Нобель мукофотининг жорий йилги лауреатларини эълон қиласиди. Хабарингиз бор, Нобель мукофоти Физиология ва Тиббиёт,

Физика, Кимё илмлари бўйича ҳамда адабиёт, иқтисодиёт ва тинчлик соҳаларида берилади. Албатта, қайсиdir олим ёки шахсга ушбу олий илмий мукофот берилгани ҳақида хабар тарқалиши ҳамоноқ, унинг айнан қайси «кўрсатган каромати» учун мукофотга лойиқ кўрилгани ҳам маълум қилинади. Табиийки, оддий халқ, энг аввало, ўша илмий ишнинг амалий аҳамияти билан қизиқади. Яъни, «хўш, бундан одамларга нима наф?» – қабилидаги савол албатта ўртага ташланади.

Ҳақли савол. Бу саволга ҳар доим ҳам жўяли жавоб топиб бериш қийин. Масалан, ушбу 2017 йилги физика бўйича Нобель мукофотига лойиқ кўрилган илмий иш – гравитацион тўлқинларни қайд этилишидан яқин орада қандайдир бир амалий наф чиқиши гумон. Башарти, бу тўлқинларни қайд этилганлиги ўзи катта илмий ютуқ ҳисобланса-да, лекин ушбу гравитация тўлқинларидан майший турмуш у ёқда турсин, шунчаки илмий лабораториялар учун бўлса ҳам, фойдаси тегадиган бирор амалий иш чиқариш мушкул масаладир. Лекин, гап шундаки, бу каби фундаментал тадқиқотлар олиб бораётган олимлар, умуман, аксарият илм кишилари, тадқиқот ва илмий ишларидан қандайдир амалий

наф чиқаришни мақсад құлмайдылар. Одатда, Нобель мұкофотига лойиқ күриладын илмий ишларда олам сирларини билиш, табиат асортарининг тагига етиш ва биз яшаётган Коинотнинг қонуниятларининг моҳиятини очиб бериш бириңчи галдаги масала бўлади. Одатда, бундай фундаментал илмий ишлар ва улардан олинган муҳим қашфиётлардан келиб чиқадын иккиламчи хulosалар орқалигина у ёки бу даражада одамлар учун хизмат қиладын амалий наф чиқарилади. Лўнда қилиб айтганда, аслида илмий қашфиётлар сиз билан бизга ошхонада картошканинг пўстини арчишда ёрдам бериш учун қилинмайди. Аксинча, илмий қашфиётлардан келиб чиқувчи иккиламчи хulosалардан картошканинг пўстини арчишни осонлаштириш учун фойдаланиш мумкин бўлади. Шу маънода, Нобель мұкофотига лойиқ кўрилган илмий ишдан дарҳол амалий наф кутиш ўзи тўғри эмас. Мұкофотга лойиқ кўрилган баъзи ишлар орадан фақат бир неча ўн йиллар ўтибигина инсониятга амалий хизмат қила бошлиши мумкин. Баъзиларидан эса, юз йилдан кейин ҳам амалда фойдаси бўлмаслиги, лекин у, одамзотнинг оламни англаш йўлидаги билим ва тафаккурини тубдан ўзгартирганлиги билан қадрли бўлиши мумкин...

Музаффар Қосимов

1. Матн мазмуни билан танишиб чиққач, таянч сўз ва фикрларни аниклаб, матннинг тезисини тайёрланг.

2. Матнда қандай долзарб масала кўтарилилган?

3. Ўқилган матн бўйича тадқиқот учун ғояларни аник ифодаловчи саволлар тузинг, гурухлараро алмашинг, савол-жавоб ўтказинг.

4. Нобель мұкофотига илм-фан, санъат ва бошқа соҳалар бўйича сазовор бўлган вакиллардан кимларни биласиз?

Сизнингча, ушбу мұкофотга эга бўлиш учун қандай қашфиётлар яратиш лозим?

«Оламшумул ихтиrolар» мавзусида матн ёзиб келинг.

Биз юқорида нутқнинг тузилиши, қўлланиши, шакли, тури, типлари, услублари жиҳатидан бир қанча бўлаклардан иборат эканлигини кўриб ўтдик. Биз кўриб ўтган ана шу нутқ турларидан ҳар бир мукаммал тарбияга ва маданиятга эга бўлган инсон, шу жумладан, ўрта мактаб курсини тўлиқ битириб чиқаётган ўқувчи тўғри, ўринли ва моҳирона фойдалана олиши керак. Бунинг учун биз аввалги синфларда кўриб ўтган иш қоғозларини тўғри тўлдиришдан ташқари илмий, публицистик, бадиий услубларда сўзлаш ёки ёзма ижод қилиш каби бир қанча нутқимизни камолотга етказувчи омиллар борки, уларсиз киши ўз фикр-мулоҳазаларини, ички ҳис-туйғуларини оғзаки ҳамда ёзма равища иккинчи бир шахсга ёки ўзгаларга етказишда маълум тўсиқларга дуч келиши муқаррар. Нутқ ўстиришнинг бу воситалари матн билан ишлашдир.

Матнни услугбига, унинг таркибидаги мантиқий ургу, мақсади, гояси кабиларни тўғри фаҳмлаб, тингловчига ёки ёзма матн бўлса ўқувчига етказиш учун унинг бош мавзусини аниқлаш, режалаштириш, илгаридан хомаки тайёргарлик кўриш каби бир қатор тайёргарлик ишлари ўтказилиши керак.

Қаерда буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу иккиси танланган бандасини улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклиқ олади.
Юсуф Хос Ҳожиб

БИЗ ҲЕЧ ҚАЧОН ҚАЙТИБ КҮРМАЙДИГАН БҮЮК КАШФИЁТЛАР

Матн режасини тузиш

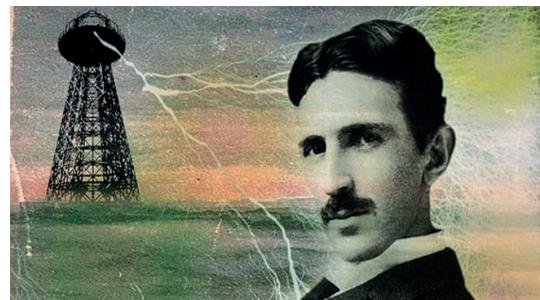
Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиласиз;
- турли манбалардан ахборотни ўзаро алоқа ўрнатган ҳолда асосланган хуносалар чиқариб, ажратиб оламиз;
- турли хил эsselар, шу билан бирга баҳсга чорловчи эsselар ёзамиз, илмий, публицистик адабиётда кўтарилиган муаммони муҳокама қиласиз ва таҳлил этамиз, шахсий тавсиялар тақдим этамиз ва асослаймиз.

38-машқ. Матн мазмунини «Жигсо» усулида ўзлаштиринг, сарлавҳа танланг ва матн ғояси билан гурухларда ўртоқлашинг.

Сайёрамизда ихтирочилар ва кашфиётчилар ҳамма асрда ҳам бўлган. Ҳув неча минг йиллар аввал кимдир оловдан қандай фойдаланишни тушуниб етганидан бошлаб кашфиётлар ҳаётимизни жўнроқ ва қулайроқ қилишга хизмат қилиб келмоқда. Масалан, инсон Ер куррасининг исталган нуқтасига ўзи билан олиб бориши мумкин бўлган ўша телефонни олинг. Лекин бутун оламни остин-устун қилиб юборувчи барча ихтиrolар ҳам оммага ошкор этилмаган. Hi-news.ru биз эҳтимол ҳеч қачон қайтиб кўрмайдиган, ҳаётимизни тубдан ўзгартириб юбориши мумкин бўлган ўн ихтирони санаб чиқди.

1. Ёмғир чақи्रувчи қурилма. Исталган пайтда буйруқ беріб, ёмғир чақириш имканийти нақадар зўр, тўғрими? Мэн штатида черника ҳосилига таҳдид солган қурғоқчиликни олдиндан кўра билган олим Вилгельм Рейх Cloudbuster деб аталган ихтиросини тақдим этган. Уни бемалол «ёмғир чақирувчи» қурилма, деб таржима қилиш мумкин.

Бу машинанинг иш услубини ilk марта ёритган Bangor Daily News нашрининг хабарига кўра, уни ишга тушириш олдидан об-ҳаво маълумотида ёмғирдан дарак бўлмаган. Рейз машинани ишга туширганидан бир неча соат ўтиб, осмонни қалин булатлар қоплаган ва 0,64 миллиметр ёмғир ёғган.

Рейхнинг технологияси ҳукуматнинг баъзи бир ташкилотларига таҳдид туғдиргандирки, шу сабабли унинг ишларига якун ясалган, машинаси тортиб олинган. Машинанинг иккинчи синови ўтказилмасдан қолган. Лекин «ёмғир чақирувчи» ускуна охиригача ишлаб чиқилганида, дунё бўйлаб маҳсулот етишмовчилиги кузатилмасмиди...

2. Хонаки ядро энергияси. Ядро энергияси бутун дунё бўйлаб узоқ вақт уйхўжалиги учун зарур катта ҳажмдаги энергия ишлаб чиқарувчи усул сифатида танишириб келинган. Ядро энергиясидан оз-оздан фойдаланиш услубини кўллаб, бутун бир маҳаллалар узоқ вақт ундан туганмас энергия манбаи сифатида фойдаланишлари мумкин эди.

Бу технология ишлаб чиқаришнинг бозор фазасига олиб чиқилгач, инвесторлар кутилмагандан унга қизиқмай қўйишган, унинг чизмалари эса аллақайси оғисдаги шкафларда йўқолиб кетган. Бундай қурилма учун шаҳар марказида қурилган кичикроқ омборхона бошпана бўлиб хизмат қилиши мумкин эди.

У бутун бир туманинг энергетик маркази бўлиши, бир неча кварталларни бир вақтнинг ўзида энергия билан таъминлаши мумкин эди. Бундай қурилма инсонларга туганмас электр энергияси тақдим этиб, бу борада катта иқтисод қилишлари учун замин яратарди.

3. Слоотнинг рақамли коди. Бу ихтиро, ҳақиқатдан ҳам, 1999 йилдан бери «бедарак йўқолган» ҳисобланади. Замонавий технология ютуқлари шарофати билан кодлаштиришнинг бу усули замонавий компьютерлар ва мобил қурилмаларнинг фазовий ва тўпловчи хусусиятларини остин-устун қилиб юборган бўларди.

Нидерландиялик ихтирочини Ромке Яна Бенҳард Слоот деб аташарди. Унинг технологияси ёрдамида маълумотларни янада зичлаштириш мумкин эди. Унинг ихтироси тестдан ўтказилгани тасвирланган иллюстрацияга кўра, тўлақонли бир бадиий фильм бор-йўғи 8 килобайт ўлчамга эга бўлган.

Шифрлаш жараёни алгоритмининг ўзи 370 мегабайтга тенг бўлган. Слоот ўз лойихасининг муваффақиятини намойиш этиш асносида 64 килобайтлик чипдан 16 та тўлиқ метражли фильмни қўйиб берган. Харидорлар ва инвесторлар унинг ихтиросини қўлга киритиш учун навбат ҳосил қилиб турган бир пайтда, кодни топшириш маросимидан бир неча кун аввал Слоот шубҳали ҳолатда ўлим топади.

4. Тўлиқ электр автомобиль (гибрид эмас). 1990-йиллар сўнгига General Motors тўлиқ электр автомобилни бозорга тақдим этган. Ҳозир гибрид автомобилларнинг минг хил тури ишлаб чиқарилаётган бир пайтда бу нарса оддийдек туюлса-да, бу транспорт шу турдагилари ичра биринчиси бўлган.

Айни пайтдаги, газли двигателларнинг электрлиги билан бирлаштиришнинг нисбатан либералча ёндашувла-

рида ҳам умуман бензин талаб этмайдиган оммабоп автомобиль яратилганича йўқ. GM EV1 ҳам муваффақиятли лойиҳа бўлишга интилмаган; GM бошламасига 800та шундай машина ясаган. Бироқ ўша вақтларнинг хабарларига кўра, GM батарея энергиясидан харидорлар норози бўлади дея, бу машиналарни

ишлаб чиқаришдан олиб ташлаб, бор эътиборини мукаммал бензинли автомо- билларга қаратган. Баъзи бир фикрларга кўра, GM кўплаб электр автомобиль ишлаб чиқарib сотишни режалаштирган, бироқ нефть компанияларининг бо- симига дучор бўлган.

5. Юрак-қонтомир қасалликла- рини даволаш. Юрак-қонтомир қасалликлари дунё бўйлаб аёллар (эр-какларнинг ҳам, албатта) ўлимига энг катта сабаб экан, куни келиб сама- рали даволаш воситаси топилишини ўйлашнинг ўзи ваҳимали. Бу тақиққа учраган ихтиrolардан бири ҳисобла- нади, чунки ўша вақтнинг жорий да- волаш усуllibарига мутлақо зид эди.

Америка медицина ассоциациясининг маълумотларига кўра, бу ихтиро на- факат жорий даволаш усулини, бу усули қўллаётган врачларни ҳам обўрўзиз- лантиради. Уларнинг баёноти «инсоннинг юрак-қонтомир қасалликлари ягона назарияси» усули билан шифо топган инсонлар ҳақидаги фактни очиқдан-очиқ инкор этади. Боз устига, юрак етишмовчилиги дардига мубтало бўлган айрим bemорлар бу усульдан кейин ахволлари оғирлашганини ҳам баён этишган.

6. Огл карбюратори. Тўлдирилган бак би- лан имкон қадар кўпроқ километр босишни ким истамайди, дейсиз! Замонавий гибрид автомобилларда ҳозир ушбу усульдан фойда- ланилмоқда. Афсуски, ҳаттоқи улар ҳам ме- ханик Том Оглнинг ҳужжатлаштирилган их- тирорси олдида ип эшолмай қолади.

1970-йилларда бу ихтирочи биз ҳалигача муқобилини учратмаган карбюраторни ихти- ро қиласди. Худди бугунгидек, газ ва нефть компаниялари ўшанда ҳам бозорда монополия ўрнатиб олишган эди. Гарчи Огл карбюратори 1 литр бензинда 48 километр йўл босиш мумкинлигини кўрсатиб берган бўлса-да, у яратган қу- рилма тижорий миқёсда ишлаб чиқарилмаган.

Инқилобий таркибий қисм бензинни босим остида буғга аралаштириб, ички ёнув камерасига пуркаш ҳисобига ишларди. Лицензиялаштириш билан боғлиқ

муаммолар ихтиронинг ғилдирагига чўп тиқди ва карбюратор ҳеч қачон оммавий ишлаб чиқаришга татбиқ этилмади, Оглнинг ўзи эса қурилмаси ҳақидаги маълумотларни ўзи билан қабрига олиб кетди.

7. Райф қурилмаси. 1934 йили Роял Райф саратон касаллигига қарши курашувчи машина яратади. Ўша вақтларда саратон вирусга турдош касаллик ҳисобланарди. Шу сабабли Райф маълум бир заарланган хужайраларга ҳужум қилиб, уни йўқотувчи лазер нури яратади.

Үйдирмага ўхшаб кўриняптими?

Бу даволаш усули билан саратоннинг терминал босқичида бўлган 14 нафар бемор даволангани ҳужжатлаштирилган. Бироқ Райф Америка медицина ассоциацияси билан ҳамкорлик қилишдан бош тортгач, ташкилот унинг ёндашуви обрўсизлантириш учун қўлидан келган барча ишни қиласди.

Энди эса АМА даволашнинг бу усулига қарши бевосита курашганини исботловчи бирорта далил қолмаган. Райф АМАни бошқа тиббиёт ташкилотлари билан тил бириттирганликда айблаған. Бироқ унинг даволаш усули тўлиқ смарали бўлганини ҳам тасдиқловчи бирорта далил бизгача етиб келмаган.

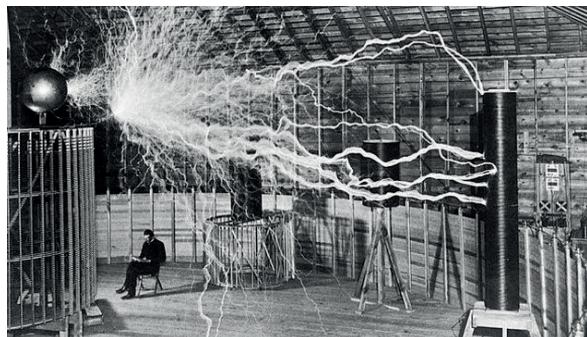

8. Сувда юрувчи транспорт. Нақадар ҳайратланарли кўринмасин, сувда ҳаракат қилувчи бу транспортнинг ишлаб турган ўнлаб нусхаси мавжуд. Қайси бир автоишлаб чиқарувчи бу билан албатта, ҳеч қачон жиддий қизиқмайди.

Бундай турдаги энг машҳур автомобиллардан бири Стэн Мейер томонидан яратилган багги типидаги машинадир. Бу ихтиро 1 литр сувда 43 километр йўл босиши мумкин бўлган. Мейерга яқин ҳамкасларининг айтишича, унга патентни сотиши ва бу борадаги тадқиқотларига нуқта қўйиши учун жуда катта босим уюштиришган.

Бироқ у рад жавобини берган. Гарчи кейинчалик дўстлари ва ҳамкаслари унинг йирик нефть компаниялари таклифига кўнмагани учун заҳарлашганини айтишса да, Мейер кутилмагандан мия аневризмаси туфайли ҳаётдан кўз юмгани маълум.

9. Текин энергия (Никола Тесла). Никола Тесла жаҳондаги энг машҳур ихтирочилардан бири бўлган. Гарчи унинг идроки билан яратилган бирор нарса инқилобий ўзгаришлар олиб келмаган бўлса-да, текин электр энергияси бир неча бор фитна назариясига қизиқувчиларнинг бош мавзусига айланган.

Электр энергиясини симсиз узатишнинг муваффакиятли (ва ҳужжатлаштирилган) синовидан сўнг Тесла бу ходисани кучайтириб, битта минора билан улкан худудларни энергия билан таъминлаш устида иш олиб бораётганига шама қиласди.

Ўша пайтлар қўпчилик Тесла бунинг уддасидан чиқишига ишонарди. Бироқ, лойиҳани молиялаштириш бирор натижага олиб келмайди, Тесланинг лабораторияси эса чизмаларию режалари билан сирли равишда куйиб кул бўлади. Бу ходиса бостирилган ва бўғилган ихтиrolар ичida энг сирлиси ва яхшилаб ҳужжатлаштирилгани саналади.

Юқоридаги ихтиrolарнинг ҳар бирини яқин келажакда қайта кўришимиз душвор, фитна назарияси ишқибозлари эса бу мавзуларга ҳали бот-бот мурожаат қилиб туришади.

(Кунуз)

1. Матннинг (аналитик мақола, танқидий мақола, эссе, пресс-релиз) тили, белгиларнинг ва турларининг ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда услугуб ва жанрини аниқланг.

2. Матн асосида оддий режа тузинг.

3. Гуруҳда бажарилган ишлар билан ўртоқлашинг. Матн юзасидан бир-бирингизга 5та ёпиқ ва 5та очиқ саволлар тузинг. Гуруҳлараро савол-жавоб ўтказинг.

4. Берилган материалдаги ахборотни ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, долзарбилигі бүйича шахсий күзқарашларингизни ФСМУ усулида баён.

5. Берилган мавзуулардан бирини танлаб, интернет манбаларидан фойдаланған ҳолда режали матн тузинг.

1. Виртуал ҳаёт.
2. Робот-одамлар.

Оғзаки ёки ёзма матнга режа тузиш учун ундаги баён этилиши зарур деб ҳисобланған масалаларни қандай усул билан ифодалаш кераклиги аниқланиб, муайян бир шаклга келтирилади. Уларнинг изчил ҳикоя қилиниши, мазмунан боғланиши ва бир воқеадан иккинчисига ўтиши йўллари қўйидагича амалга оширилади:

1. Матн ўқиб, тушунарсиз бўлган сўзларни маъносини аниқлаш.
2. Матннинг мавзусини ва ғоясини аниқлаш.
3. Матнни мазмуний бўллакларга ажратиб, уларга сарлавҳа қўйиш.
4. Режанинг хомаки қўринишини тайёрлаш ва уни матн билан солишириб чиқиши. Режада айтилиши керак бўлган ҳамма материаллар акс эттирилганлигига аҳамият бериш; улар режа қисмларида ўз ифодасини топганлигига; улар мавзууни ҳамда матннинг асосий ғоясини акс эттирилганлигига эътироф бериш.
5. Тузилган режа асосида матн мазмунини баён қилиш мумкин эканлигини текшириб кўриш.
6. Такомиллаштирилган режани қайта қўчириш.

Матнни ифодали ўқиши

Бир хил матнни турлича – овоз чиқарыб ёки овоз чиқармай ўқиши мумкин. Овоз чиқарыб ўқишида ҳам ҳар хил овоз тони, яъни, оҳанг билан ўқиши мумкин.

Матнни оғзаки ифодалаш ёки оҳанг билан ўқиши гапираётган шахснинг нутқ обьектига ва тингловчиларини нутққа қандай муносабатда бўлишларига даъват этмоқчи эканлигига боғлиқ бўлади.

Нутқ ифодалаш: тантанали қувончли, ғамгин, кулгили, ишончли, гумонли, чақириқли ва оддий оҳангларда бўлиши мумкин.

Матнни мазмунига кўра оҳанг билан ўқиши ёки ифодалаш ифодали ўқиши деб аталади.

Ифодали ўқиши учун аввал матн билан танишиб чиқилади. Унда акс эттирилган воқеа-ҳодисалар, фикр-мулоҳазалар ҳақида тасаввур ҳосил қилинади. Шундан сўнг матннинг мавзуси, унда ифодаланган фикр аниқланади. Матнда келтирилган тасвир элементлари ўрганилиб чиқилади.

Матн қаҳрамонининг бу воқеа-ҳодисаларга муносабати аниқланади.

Агар инсон илм нури билан ўз йўлини ёритмаса, зулмат ва нодонлик кўчасида қолади. Киши қалбининг нури илм ва маърифат билан бақувват бўлади. Инсониятнинг қадри илм билан ҳосил бўлади. Илмни эгаллаб олиш эса бир санъатdir.

Дунёда қандай ёвузлик содир бўлган бўлса, уларнинг ҳаммаси нодонлик орқали келиб чиқсан. Энг зўр ҳалокат нодонлик, инсонийликни битирувчи ҳам нодонликдур.

Яхши таҳсил кўрган ва илм нури билан хулқини яхшилаган аёл ҳар ерда иззат топади. Илм — аёл учун зийнат. Ақлини нодонликдан қутқарган ҳар бир аёл номус, иззат, аёллик қадрини тушуниб етади. Бундай аёл ҳеч бир ишда адашмайди. Илмсиз аёл эса бола тарбиялашда турли хатоларга йўл қўяди.

Абдибек Шерозий

ДУНЁНИ ЎЗГАРТИРИШИ КУТИЛАЁТГАН КЕЛАЖАК ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

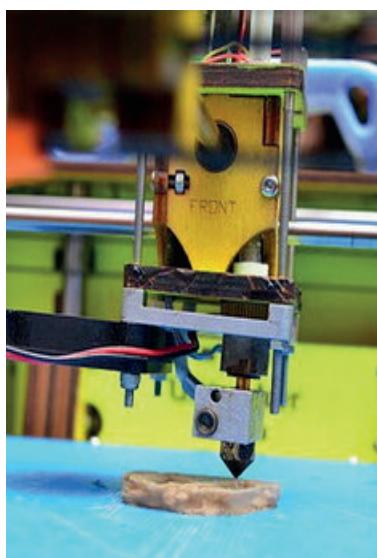
Матн мазмунига яқин баён қилиш

Бугунги дарсда:

- иш юзасидан бўлган музокараларда иштирок этамиз, муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қиласиз;
- матн парчасининг мазмунини талқин этамиз /шарҳлаймиз, уни мавзу, асосий ғоя, муаллиф кўзқараши билан боғлаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида, жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз.

39-машқ. Матнни групкаларда синчиклаб ўқиб чиқинг. Мазмунини ўзлаштиринг. Муҳокама қилинг.

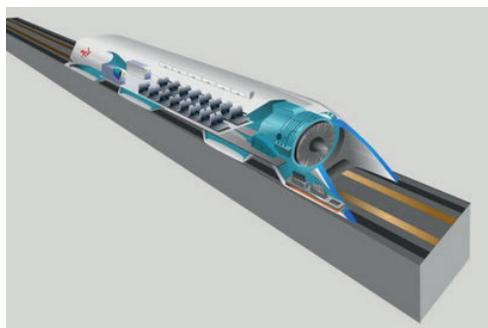

3D – принтер

Мазкур технология бир неча йилдан бери биз билан биргалигига қарамасдан, 3D – принтер тобора такомиллашиб бормоқда. Технологиянинг борган сари арzonлашиши ва оммага кенг тарқалиши сабабли 3D – принтер борган сари кенг омманинг ажратиб бўлмас қисмига айланмоқда.

Мутахассислар ҳаёт учун зарур тана қисмларини 3D принтерида босиб чиқариш устида изланишлар олиб бормоқда, улар операция вақтида донор аъзо сифатида фойдаланиш имконини беради. Изланишлар якунига етгач, инсонлар донорларга навбат кутишдан хавотирланмасалар

хам бўлади. Бундан ташқари, кўп вақт ўтмасдан одамлар ўзларига уй, велосипед ва ҳатто автомобиль босиб чиқариш имкониятига эга бўладилар.

Hyperloop вакуумли поезд

Бундай технологияни яратиш фикри Илон Маск бу орзуни ҳаётга татбиқ этишига жазм қилгунига қадар бир неча ўн йилдан бери мутахассислар ақлини банд этиб келмоқда эди. Hyperloop – бу катта транспорт тизими бўлиб, унда вакуумли вагонларда маҳсус вакуумли йўлаклар орқали соатига 1300 км (товуш тезлигидан юқори) тезликда йўловчиларни ташиш имконияти туғилади.

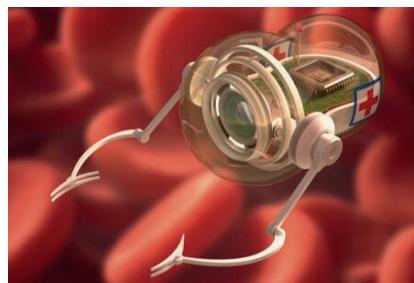
Рақамли мониторлар орқали қўрсатиладиган турли хил қўнгилочар дастурлар мазкур тезкор саёҳатни нафақат мамнуниятли, балки завқли ўтишига ваъда бермоқда. Hyperloop мутахассислари мазкур система ҳозирги кунда қўлланилаётган ҳар қандай транспорт системасидан самаралироқ ва арzonроқ бўлишини эътироф этишмоқда.

Ўзини ўзи бошқарадиган автомобиллар

Дунёдаги энг кўп кутилаётган технология. Автоҳалокатлар оқибатида миллионлаб инсонлар ҳалок бўлишмоқда, буларнинг барчасига инсон омили сабаб, хусусан, маст ҳолда автомобилни бошқариш, чарчаш, эътиборсизлик ва масъулиятсизлик. Ҳайдовчисиз автомобиллар буларнинг барчасидан халос бўлиш имкониятини беради.

Нанотехнология

Сувни заарли моддалардан тозалашдан бошлаб инсон организмини таҳлил қилиш ва заарли, моддалардан тозалашгача – нанотехнологиялар яқин келажақда биз тасаввур қила олмайдиган даражадаги оламни ваъда

қилишмоқда. Бор – йўғи бир қанча нанометр ҳажмдаги зарра машиналар яқин келажакда инсон ДНКсини ўрганишни бошлишади ва бизга жисмларнинг бошлангич таркибини ўзгартириш имконини беришади.

Мазкур машиналар шунчалик кичик бўлишадики, улар ишлаши учун қувватни юрак уришимиз ритми ёки ҳужайраларимиздаги кимёвий моддаларнинг ўзи етарли бўлади. Нанотехнологиялар ёрдамида биз Альцгеймер, саратон, ОИТС ва бошқа касалликлар устидан мутлақ ғолиб бўламиз.

Вақт ўтиб, инсоният нанотехникасиз ўтган даврга тош аспи даврига қарагандек қарайди, бироқ ҳозирча бу технология бизга нималар ҳадя эта олиши ҳақида фақатгина фараз ва орзу қила оламиз.

Аугментация – Жисмонан ва ақлан кучайиш

Бионика инсон юз тузилишини ўзгартиради. Тўғри маънода. Биз техникага қанчалик яқинлашганимиз сари, бизнинг имкониятларимиз ҳозиргига нисбатан бир неча баробар ошадиган даврга яқинлашиб бормоқдамиз.

Кўз нурини бир неча баробар кучайтира оладиган линзалар, кўзи ожиз инсонларга қўриш имконини берадиган видеокамералар, баландроқ сакраш, тезроқ югуриш, кўпроқ юк кўтариш ва ҳатто электрон ускуналарни идрок орқали бошқариш – инсон ва машина ўртасидаги чегара секин асталик билан йўқолиб бормоқда. Янги имкониятлар туфайли биз катта эҳтимолга кўра, бизларга номаълум янгидан янги ҳис-туйуларни бошдан ўтказамиз. Балки биз рангларни «эшитишими» ёки электрон майдонларни «ҳис қилишими» ёки бўлмаса «Матрица» фильмидаги каби янги маълумотни шунчаки миямизга юклаб олишимиз мумкин бўлади.

Роботлар ва дронлар

Робототехниканинг ривожланиши оқибатида биз дўста роботлар ҳақида кўпроқ эшитадиган бўлдик. Ҳозирги

кунда кузатилаётган дронлар оммалашуви – бу фақат бошланиши. Тез орада бозорда янада ақлли ва янада фойдали машиналар пайдо бўлади.

Булар инсонларга ёрдам беришга ёки сухбат қуришга мўлжалланган бўлишадими ёки инсонларни айрим соҳаларда (официант, бармен, оқ соч) ўрнини эгаллайдиган роботлар бўлишадими бунинг аҳамияти йўқ, бир нарса аниқ: Робототехника ривожланиши тўхтамайди. Ҳеч қанча вақт ўтмай, телевизор, компьютер, кирювиш машинаси ва микротўлқинли печь билан бир қаторда, робот – ёрдамчилар хам сайёранинг деярли барча хонадонининг ажралмас қисмига айланади.

Устма-уст экадиган фермер хўжаликлари

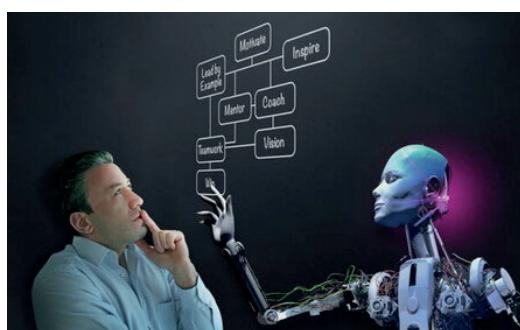
Хисоб-китобларга кўра, 2050 йилга келиб сайёранинг 80 фоиз ахолиси шаҳар марказлари ичида яшашади, шу сабабли қўпчилик давлатларнинг асосий муаммоси озиқ-овқат етиштириш муаммосини ҳал қилиш бўлади. Устма-уст экадиган фермер хўжаликлари қўпчилик оролли ҳудудларнинг муаммосига ҳозирги куннинг ўзида ечим бўляпти.

Озиқ-овқат маҳсулотларини устма-уст етиштириш тизимининг қўлланилиши бўш ҳудуд муаммосини ҳал қилишда жуда самарали ечим бўлади. Айниқса, ҳозирги кунда ер майдонларини бутун дунёда йилдан йилга қимматлаб бораётганлиги ҳисобга олинса. Бундан ташқари, бундай фермаларни қурилиш тизими сувни тежашга имкон беради. Бундай фермалар ҳакиқатдан ҳам, тоза ва янги маҳсулот етиштиришда муаммонинг тоза ва тежамли ечими ҳисобланмоқда.

Ҳақиқий сунъий идрок

Кўп йиллардан бери ОАВ биз билан сухбатлаша оладиган, бизнинг буйруқларимизни ва туйғу, ҳатто ҳазилларимизни ҳам тушуна оладиган кибернетик шерик ваъда қилишмоқда. Бироқ айни дамда ушбу орзу орзулигича қолмоқда.

Шу билан бирга, кўп ўтмай, ҳаммаси ўзгариши мумкин, чунки муҳандислар туну кун тинмасдан инсон туйғу ва ифодасини тушуна оладиган дастур устида изланишлар олиб боришишоқда. Илғор технологиялар ютуқлари сабабли, юз тузилишни аниқлаш технологиясидаги айрим СИ дастурлари бизни жаҳлимиз чиққанини, хафа бўлганимизни ёки хурсандлигимизни тушуниш имкониятига эга. Уларнинг айримлари ҳатто «кўриб турган» воқеа-ҳодисани таърифлаш имкониятига эга.

Буларнинг барчаси атроф-муҳитни ўрганишга ва ўзларининг тажрибалари билан бўлишишга қодир роботлар яратилишидаги илк қадамлардир. Айнан шу фикрни мақсад қилиб, мутахассислар бир кун келиб, етук ва кенг фикрловчи машиналар яратишга умид қилишмоқда.

Бонус: 1000 йил умр кўриш

Кембридж геронтолог олими Обри де Грей фикрига кўра, агар технология шу зайлда ривожланишда давом этса, жуда яқин келажакда 1000 йил умр кўра оладиган инсонлар пайдо бўлади.

Тадқиқотчи, бўлиниш имкониятини йўқотган хужайраларни йўқ қиласидиган ва унинг ўрнига соғлом хужайраларни кўпайишига ва тикланишига имкон берадиган терапия устида иш олиб бормоқда. Терапия 60 ёшли инсонга, у 90 ёшга тўлмагунча, 30 ёшдагидек қолиш имконини беради. Жараён 120 ёки 150 йилгача ва ундан ҳам кейин такрорланаверади.

Мистер Грей фикрига кўра, мазкур усул яқин келажакда ҳаётга татбиқ этилиши мумкин. Шундай қилиб, эҳтимол яқин келажакда инсоният мангу ёшлик шарбатини топиши мумкин.

Бекзод Мусурмонов

1. Матнда кўрсатилган ахборотларни бирлаштирувчи ғоя нимада?

2. Берилган матннинг долзарблиги нимада? Тадқиқот юритинг. Фикрмuloҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

3. Матндан асосий ва майда тафсилотли ахборотларни ажратиб олинг ва умумлаштиринг, турли кўзқарашларни солиштиринг, бир неча кўзқарашларни таққосланг. Ўз фикрингизни билдиринг.

4. «Т-жадвали» усули асосида матнда келтирилган маълумотларни ёритинг.

Ўрганилаётган масала (ғоя, омил)	
Афзаллиги	Камчилиги
1.	1
2.	2
...	...

Ўрганилган маълумотлар асосида шахсий таассурот, тасаввурларингизни «эссе» усулида ифодаланг.

Матн мазмунига яқинлаштириб баён қилишнинг икки хил: оғзаки ва ёзма шакллари мавжуд. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бир хил иш олиб борилади. Бу қуйидагилардан иборат:

1. Матнни диққат билан ўқиб, қийин туюлган сўзларнинг мазмунини аниқлаш.
2. Ўқитувчи томонидан ёки қўлланмада кўрсатилган саволларга жавоб топиш, қийинчилик туғилган пайтда матннинг маълум қисмини қайта ўқиб ўрганиш.
3. Матннинг мавзуси ва айтилмоқчи бўлган асосий фикрини тўплаш.
4. Матннинг қайси нутқ типига хослигини аниқлаш.
5. Матнни берилган режага кўра композицион ва мазмуний қисмларга ажратиш ёки мустақил ҳолда режалаштириш.
6. Матннинг услубини аниқлаш. Берилган асаддаги услубий тилнинг айрим ўзига хос белгиларини эслаб қолиш ва улардан оғзаки ёки ёзма баёнда ўринли фойдаланиш.
7. Матнни қайта ўқиб чиқиб, мазмуний қисмлар оралиғида қилинадиган тўхталишларни (пауза) белгилаш.
8. Китобга қарамай баённинг хомаки кўринишини ёзиш ва текшириб, қайта ёзиш.

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

Баён ёки иншонинг хомаки қўриниши
 билан ишлаш
 Иншо устида ишлаш

Бугунги дарсда:

- турли жанрдаги матннинг асосий ва майда тафсилотли ахборотни тушунамиз, муаллифнинг кўзқарашига (кириш йўриқно-малар, атамашунослик) нисбатан танқидий муносабат билдирамиз, мақсадга йўналтирилган аудиторияни аниқлаймиз;
- ахборотни тақдимот қўринишида: жадвал, чизма, диаграмма, аудиофайллар, фотосуратлардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик ва илмий услублардан фойдаланамиз.

40-машқ. Матн билан танишиб чиқинг. Мулоҳаза юритинг ва топширикларни бажаринг.

Дунё вакт ўтгани сайин ўзгармоқда ва ҳар кун такомиллашмоқда, ҳар кун қандайдир қашфиётлар қилинмоқда. Бу ютуқларсиз биз ҳозирги кунда бу даражада ривожланмаган бўлар эдик. Бутун дунё тадқиқотчилари, ишлаб чиқарувчилари ва дизайннерлари ҳаётимизни енгиллаштиришга ва қизиқарли қилишга интилиб янгиликлар яратишмоқда.

Вилгельм Рентген ва унинг рентген нурлари.

Биз деярли ҳаммамиз, умримизда бир марта бўлса ҳам, рентген аппаратга тушганмиз ва танамизнинг у ёки бу қисмининг рентген тасвирини кўрганмиз. Ҳозирги кунда травматик жарроҳлик ва бошқа турдаги ташхис-диагностика

ишларида беназир воситага айланган рентген нурларини 1895 йилда немис физиги Вилгельм Рентген кашф қилган эди. Ушбу кашфиёти учун Рентген физика бўйича 1901 йилдаги, яъни, энг дастлабки Нобель мукофотига сазовор бўлган. Унинг ўзи ўша пайтларда бу нурларни «икс-нурлар», яъни, «номаълум нурлар» деб атаган эди. Кейинчалик, врачлар ва илмий жамоатчилик нутқида «икс-нурлар» атамаси ўрнига «рентген нурлари» атамаси оммалашиб кетди. Рентген нурларининг амалий аҳамиятини олимлар деярли дарҳол англашган. Мана, кашф этилганига бир асрдан ошибдики, рентген нурлари шу пайтгача миллионлаб инсонларни майиб-мажрух бўлиб қолишдан ва ҳаттоки ўлимдан хизматини муносиб баҳолашнинг ўзи ҳам мушкул. Ўрни келганда шуни айтиб ўтиш жоизки, нурларнинг ўзи ҳам ва уни кашф қилган олим фамилияси ҳам, аслида, соф немисча талаффузда «Рёнтген» деб ёзилади ва ўқилади. «Е» ўрнига «Ё» ишлатилса тўғрироқ бўлади. Лекин, оммалашиб, нутқ ва матнга сингиб бўлган «рентген» сўзини энди ёппасига «рёнтген»га алмаштиришни иложи бўлмаса керак...

Энрико Ферми ва физика бўйича 1938-йилги Нобель мукофоти.

1938 йилги Нобель мукофоти «секин ҳаракатланувчи нейтронлар орқали юзага келтириладиган ядро реакцияларини кашф этганлиги учун» берилган. Мукофот эгаси – Италиялик физик Энрико Ферми. Ферми атига 53 йил умр кўрган. Лекин шу кисқа умри давомида 6 ёки 8 марта Нобель мукофоти олишга лойиқ муҳим илмий кашфиётларни амалга оширган. Улар ичida энг муҳим кашфиёти эса, бошқариладиган ядро реакцияларини олиб бориш учун мўлжалланган ядрорий реактор эди. Ядрорий реакторнинг ишлаш тамойилини ва моҳиятини айнан Ферми ишлаб чиқкан. Унинг назарияси асосида барпо қилинган илк тажриба реактори 1942 йилнинг 2 декабрида ишга тушган ва тахминан 0,5 ватт энергия чиқарган. Ўн кундан кейин, ўша қўлбола реактор энди 200 ватт энергия бера оладиган даражага чиқарилган. Фермининг ушбу кашфиёти туфайли дунё ўта арzon ва жуда самарадор (лекин хавфли) энергия манбаига эга бўлди. Ўшандан бўён ядро энергетикаси жаҳон саноати ва иқтисодиётининг ажралмас қисмига айланган. Ядро энергетикасиз замонавий дунёни тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки саноатлашган дунёнинг энергияга бўлган талаб-эҳтиёжларини ядро энергетикаси билангина қондириш мумкин.

1. Матнинг асосий ва майда тафсилотли ахборотини аниқланг, далил ва фикрни ажратинг.
2. Матн жанри ва услубини аниқланг.

3. Матн асосида оддий режа тузинг ва хомаки баёнингизни солиштириng.
4. Камчиликсиз тайёр ҳолга келтирилган баённи тенгдошларингизга тақдим этинг.

41-машқ. Матнни ўқинг, мазмуни билан танишинг ва услубини аниқланг.

Ровийлар насиҳат килишадиларким: йўлда қароқчилар мавжудлигини билган тадбирли сайёҳ ёлғиз юрмайди. У сипоҳилар ҳимоясида бирон карvon ўтишини кутади ва унга қўшилиб ўзининг хавфсизлигини таъминлади.

Хаёт йўлида ҳам идрокли одам таваккал қилмайди, бирон ақлли одамни учратиб, унинг изидан юрмоқликни маъқул кўради. У ўзига ўзи айтадики: дунё хавотирга тўла, фалокат оёқ остида. Қайси йўлдан юрмоқ маъқул? Хавф-хатардан ҳоли юрмоқлик учун қандай ҳамроҳни танламоқ жоиз? Бой одамнинг этағидан тутсамми ё эътиборли мансабдорнингми? Чуқурроқ мулоҳаза қилинса, униси ҳам, буниси ҳам вақти келганда оғатдан қутқариб қололмайди. Чунки уларни ҳам тўнайдилар, ҳам ўлдирадилар ёки хорлайдилар. Улар ҳам йиғлайдилар ... балки уларнинг ўзлари ҳаёт йўлининг маълум бир йўналишида хужум қилиб қолишар?

– Наҳотки ҳаёт йўлида эргаштириб борувчи ишончли ҳамроҳ йўқ бўлса?

Ақлли одам шундай саволга дуч келганда тўғри жавоб топа олади:

– Ҳаёт йўлида адашмаслик учун Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ керак.

– Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ надир?

- Бу Оллоҳ хоҳлаган нарсани сен хоҳладинг, истамаганини истамадинг, деган гап.
- Бунга қандай эришмоқ мумкин?
- Илм эгалла. Барча қулфларнинг калити шундадир.

Тоҳир Малик

1. Матннинг асосий ва майдада тафсилотли ахборотини аниқланг, далил ва фикрни ажратинг. Тадқиқот учун саволлар тузинг ва ғояларни аниқ ифодаланг.

2. Матн асосида режа тузинг ва тузилган режа бўйича хомаки иншо ёзиб, уни текширинг ва «оқ»ка кўчиринг.

Қуйидаги вазифани бажаринг.

«Оламни ўзгартирган кашфиётлар» бўлимида ўрганилган матнлар мазмуни асосида режа тузинг.

**Шахски, илм нурин топти зоти,
Анинг то ҳашр қолди яхши оти.
Сикандар чун топти илму ҳунарни,
Не янглик олди, кўргил, баҳру барни.**

A.Навоий

 Ҳар қандай ёзма иш каби баён ва иншонинг ҳам аввал хомаки кўриниши (варианти) тайёрланади. Баён ёки иншонинг хомаки кўриниши тайёрланиб бўлингач, улар устида ишлаш қуйидаги тартибда олиб борилади:

1. Хомаки иш бир қатор ўқиб чиқилади ва унда мавзуу, асосий фикрнинг очилиши, тартиб билан жойлашиши, режага мувофиқлиги тек-

ширилади. Хомаки ишни ўқиб чиқиши давомида ҳошияга зарур белгилар, киритилиши зарур ҳисобланган сўз ва гаплар каби тузатишлар ёзиб борилади.

2. Хомаки ишдаги нутқ камчиликларини бартараф қилиш мақсадида у овоз чиқариб ўқиб кўрилади ва мавжуд камчиликлар тузатилади.

3. Имло ва тиниш белгиларининг қўйилиши текширилади ва тузатилади.

4. Камчиликсиз тайёр ҳолга келтирилган баён ёки иншо «оқ»қа кўчирилади.

Иншо устида ишлаш энг мураккаб жараёнлардан бири ҳисобланади. Иншо мавзусини танлаш, уни қандай, қайси услубда, қайси шахс номидан баён этиш, ўз мулоҳаза ва фикрларини иншо таркибига қандай сингдириш кабилар ўқувчилар учун доимий муаммо бўлиб келган.

Иншо устида ишлашнинг ҳам ўз тартиб-қоидалари мавжуд бўлиб, улар қуидагилардан иборат:

1. Иншонинг асосий мазмунини аниқлаш. Агар зарур бўлса, мавзуни ойдинлаштириш.

2. Ёзган иншонгиз орқали кимни, нима ҳақида ва қандай қилиб ўз маслагингизга тортиш ҳақида фикр юритиш.

3. Зарур материалларни тўплаш ва саралаш.

4. Иншонинг қайси нутқ типида (ҳикоялаш, тасвирлаш, муҳокама) ёзилишини аниқлаш.

5. Иншонинг асосан қайси услубда (масалан, бадиий, публицистик) ёзилиши ҳақида бир қарорга келиш.

6. Режа тузиш.

Иншонинг хомаки кўринишини ёзиб, уни текшириш ва кўчириш.

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Матн мазмунига яқинлаштириб баён қилишнинг икки хил усули...

- А. Тинглаш ва сўзлаш
- В. Оғзаки ва ёзма
- С. Ҳикоялаш ва ёзиш
- Д. Режа тузиш ва кўчириш

2. Қайси қўйилган тиниш белгилари нотўғри?

- А. Юрган дарё – ўтирган бўйра.
- В. Истиқлол даври болалари ғайратли, шиҷоатли; кўзида чақини, кўксисда ёлқини бор.
- С. Ойим энди ўрнидан туроётган эди: эшик шаҳд билан очилди.
- Д. Бизнинг қароримиз шу: ҳашарда барчамиз фаол иштирок этамиз.

3. Қайси қаторда ўзлаштирма гап берилмаган?

- А. У мени илгари кўрмаганини, қаердан эканлигимни сўради.
- В. Бир мўйсафид олча жуда сероблигини, аввал татиб кўришимизни, кейин теришимизни айтди.
- С. Қизим умринг узоқ бўлсин, -деб дуо қилди йўловчи.
- Д. Мен унга энди дафтаримни бер- маслигимни айтдим.

4. Қўйидаги нутқ үслубларининг қайси бири оғзаки нутқа хос?

- А. Сўзлашув услуби
- В. Публицистик услугуб
- С. Бадиий услугуб
- Д. Илмий услугуб

5. Кириш сўзлар, асосан, қайси сўз туркумлари билан ифодаланади?

- А. Мустақил сўзлар
- В. Ёрдамчи сўзлар
- С. Модал сўзлар
- Д. Тақлид сўзлар

6. Таркибида эга ҳам қатнашган ундалмали гапни топинг.

- А. Дилга озор берманг, одамлар.
- В. Хайр энди, мен севган баҳор.
- С. Лолаҳон, бу қизимизга хонасини кўрсатинг.
- Д. Ватан, сен бунчалар суюксан!

7. Сой бўйидаги соя-салқин чойхонада, кекса чинор остида, Анвар мени кутиб ўтирап эди.

- Ушбу мисолда ганнинг қайси бўлаги ажратилган?
- А. Тўлдирувчи.
- В. Аниқловчи.
- С. Ҳол.
- Д. Эга

8. Кимнинг билагида кучи бўлса, ким ишнинг ҳавосини олса, ким қилаётган ишидан бир нима чиқишига ишонса, ўша зарбдор бўлади. — Мазкур мураккаб қўшма гап турини аниқланг.

А. Бир неча эргаш гапли мураккаб қўшма гап.

Б. Бир неча бош гапли мураккаб қўшма гап.

С. Аралаш мураккаб қўшма гап.

Д. Қисмлари уюшган мураккаб қўшма гап.

9. Ҳам эркин, киноя, пичинг, қочирмаларга бой бўлган нутқ услуби турини аниқланг.

А. Сўзлашув услуби.

Б. Расмий услуг

С. Илмий услуг

Д. Публицистик услуг

10. Фикрни аниқ ва мантиқий изчил шаклда баён қилувчи услубни аниқланг.

А. Бадиий

Б. Илмий

С. Расмий

Д. Публицистик

11. Маълумот-ахборот хужжатла-ри қайси жавобда тўғри берилган?

А. Таклифнома, хат.

Б. Буйруқ, фармойиш.

С. Низом, шартнома

Д. Ариза, тушунтириш хати

12. Образлилик ва эстетик таъсир этиш қайси услугга хос мухим белги ҳисобланади?

А. Илмий услуг

В. Бадиий услуг

С. Расмий услуг

Д. Публицистик услуг

13. Берилган тиллардан қайси бири туркий тиллар оиласи таркибига кирмайди?

А. Болқор

В. Уйғур

С. Қараим

Д. Тожик

14. Бошқарувли сўз бирикмаси қайси қаторда берилган?

А. Заҳмат чекмоқ. В. Касб-хунар ўрганмоқ.

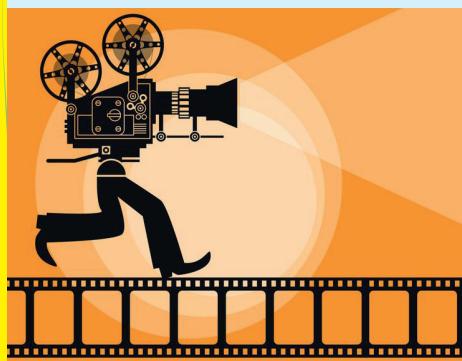
С. Улуғликнинг охири. Д. Билимсиз киши.

V

ЯНГИ ОЛАМДАГИ ТЕАТР ВА КИНЕМАТОГРАФИЯ

Театр – ойнадир, театр –
ибратхонадир, театр – түг-
ри сўзлагувчи ва ҳақиқатни
очиқ билдиргувчидир!

Махмудхўжаса Бекбудий

«Санъат ҳақида қайғурмайдиган
инсон кино билан шуғулланмайди.
Кинода олдин амалга ошириб бўл-
майдиган нарсаларни ҳақиқатга ай-
лантириш мумкин. Уддабуронлик
билин қўлланилган турли хил трюк-
лар хаёлот дунёсини тасмага туши-
риш имконини беради. Бундан фой-
даланиб, чинакам бадиий томоша
яратиш мумкин ва бу барча санъат
турлари бирлашиб кино санъатини
яратишга хизмат қилишини тушун-
ганд инсонлар учун улкан завқ ба-
фишлади».

Жорж Мельес

ТЕАТР – МАЊНАВИЙ ТАРБИЯ МАСКАНИ

Эркин баён устида ишлаш.
Оғзаки ҳикоялашга тайёргарлик.

Бугунги дарсда:

- ижтимоий-маданий соҳа доирасида оммавий чиқишилар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тури, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- турли тип ва услубдаги тезислар, репортаж, оммавий чиқиши матнларини яратамиз, мақсад, мулоқот вазиятларини ҳисобга оламиз;
- имловий меъёрларга риоя қиласиз.

Матнолди топширикклар.

I. Театрга бориб турасизми? Сизга қайси кўринишдаги спектакллар (драма, комедия, трагедия) ёқади? Сизнингча, нима учун театр мањнавий тарбия маскани саналади?

II. Қўйидаги саволлар устида ишланг. Жуфтликда муҳокама қилинг.

1. Сизни санъатнинг қайси тури кўпроқ қизиқтиради?
2. Санъат турлари бўйича театр санъати нечанчи ўринда туради?
Биринчи –
Иккинчи –
Учинчи –
Тўртинчи –
Бешинчи –
(Қўйидаги ўринларга ўзингизга маъқул бўлган санъат турларини жойлаштиринг. Масалан,
1) хореография

- 2) адабиёт
 - 3) театр
 - 4) рассомлик
 - 5) мусиқа)
3. Сиз сўнгги маротаба қачон театрга бордингиз?
- 1) ўтган ойда
 - 2) икки ой муқаддам
 - 3) бир йил муқаддам
 - 4) ярим йил муқаддам
 - 5) эсимда йўқ
 - 6) театрга боришга вақтим йўқ
4. Театр санъатининг ҳозирги ҳолати бугунги кун талабларига жавоб берадими?

5. Сизнингча, театр бугунги кун муаммоларини қайси жанрларда ифодалаши керак?

- 1) драма жанри орқали
- 2) комедия жанри орқали
- 3) мелодрама жанри орқали
- 4) трагедия жанри орқали
- 5) опера жанри орқали
- 6) балет жанри орқали
- 7) ҳамма жанрлар орқали

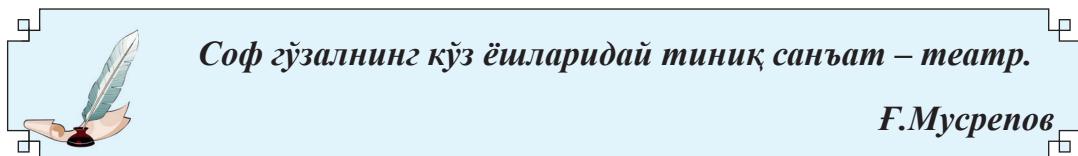
III. Юқоридаги саволлар устида ишлаш жараёнида берган маълумотларингиз асосида мавзу ҳақида оғзаки ҳикояланг. Бунинг учун қуидаги келтирилган қоидага асосланишингиз мумкин.

Оғзаки ҳикоялашга тайёргарлик

Нутқ ўстиришнинг асосий турларидан бири – оғзаки ҳикоялаш. Оғзаки нутқ чиройли, ихчам ва жозибадор бўлса, у тингловчига кучли таъсир кўрсатади. Оғзаки ҳикоялашнинг қуидаги тартиблари мавжуд:

1. Ҳикоя нима мақсадда айтилишини аниқлаб олиш.
2. Ҳикоянинг мавзуси, асосий фойси ва ҳикоялаш оҳангини (тантанали, мулоим, ғазабли, танқидий) белгилаб олиш.

3. Зарур материалларни түплаш ва танлаш.
4. Ҳикояда нутқ типларидан қайсинаси (ҳикоялаш, тасвирлаш, мұхоказа-ма) етакчилик қилишини белгилаб олиш.
5. Ҳикоя қилишда қайси услугб (оғзаки, бадий, публицистик, илмий, рас-мий-идоравий) қулай бўлишини аниқлаш.
6. Режа тузиш.
7. Ҳикояни ойнага қараб тақрорлаш ва бунда ҳикоя қилиш оҳангига, ман-тикий ургуга, нутқ тезлигига, овознинг паст-баландлигига ва имо-ишора-ларга эътибор бериш.

42-машқ.

Театр – юононча «театрон» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «томошагоҳ» маъно-сини англатади. Актёрларнинг саҳнавий ҳаракатлари орқали ҳаётни, ҳаётий хо-дисаларни бадий равища акс эттирувчи санъат тури, шу санъатга асосланган томошалар ҳам театр деб аталади. Ёки шундай санъат намойиш қилинадиган, то-мошалар кўрсатиладиган бино тушунилади. Умумий маънода эса актёрларнинг саҳна орқали кўрсатиладиган томоша, спектакль назарда тутилади. Айни пайтда, мустақил санъат тури бўлиб, унинг ўзига хос ифода воситаси, актёрнинг омма ол-дидағи ўйини жараённида юзага келадиган саҳнавий воқеалардан таркиб топади. Бошқа санъатларда бўлганидек, театр санъатида ҳам халқ ҳаёти, тарихи, дунёқа-раши акс этиб, жамият тараққиёти, маънавияти, маданияти билан боғлиқ ҳолда ўзгариб, такомиллашиб боради. Театр асосида ёки оғзаки драматургия ётади.

Театр санъати синтетик санъат бўлиб, жамият ҳаётида томошабинларнинг маъ-навий ва эстетик тарбиясида мухим ўрин тутади. Унда драматургия, мусика, тас-вирий санъат, рақс, меъморлик ажralмас бирликни ташкил этади.

Театр санъатининг муҳим воситаларидан бири – саҳна нутқидир. Актёр қаҳрамоннинг пьесадаги сўзларини ўзлаштириб олар экан, қаҳрамон қиёфасида, ҳолатларда туриб унинг нутқий тавсифини яратади, бошқа персонажлар билан мулоқотга киришади. Саҳна нутқи ҳаракатларнинг очилишида, асар мазмуни, конфликтининг ёритилишида муҳим ўрин тутади.

Саҳна асарларининг яратилишида театр рассомлари (сценографияси) нинг ҳиссаси катта. Рассом асар мазмуни, гояси ва режиссёрга ечимидан келиб чиқиб, ўзига хос ва саҳна кўринишларига мос декорацияни эмас яратади. Бу эса маълум маънода саҳна асарининг муваффақиятини таъминлайли. Театр санъатида мусиканинг хеч қандай ўрни алоҳида ўрни бор. Томоша тури ва жанрига боғлиқ ҳолда у турли вазифани бажаради: драматик санъаткорларда ёрдамчи восита бўлса, оперетта, мусиқали драмада сўз билан баробар ҳуқуқка эга. Опера ва балетда эса ҳал килувчи аҳамият касб этади.

Театр санъати фани юртимизда ва бутун дунёда театр санъатининг келиб чиқиши, тарихий тараққиёт босқичлари, ҳозирги долзарб муаммолари ва бадиий жарайёнларини ўрганадиган, таҳлил қиласидаги мустакил фанлардан биридир.

(Ўзбекистон миллий энциклопедиясидан)

1. Матн мазмунини аввал жуфтликда, сўнгра гуруҳда муҳокама қилинг.
2. Матн таркибидаги ғализ жумлаларни аниқланг, тузатинг.
3. Матнга сарлавҳа қўйинг. Танлаган сарлавҳангизга тегишли манбаларни аниқланг.

4. Гуруҳда бажарилган ишлар билан ўртоқлашинг. Қуйидаги жадвалда берилган эркин баён ёзиш қоидаларига суюнган ҳолда матн мазмунини ёритинг.

5. Синфга тақдим этинг.

Эркин баён устида ишлаш

Эркин баён ёзишда ўкувчи баён матнини ихтиёрий танлаб олади ва уни ёритишида қуидаги қоидаларга амал қилиш баённинг мукаммал ёзилишига ёрдам беради:

1. Матн ўқилиб, ундаги маъноси қийин сўзлар аниқланиб, унинг ҳажми ва чегараси белгиланади.
2. Танланган иншонинг мавзуси аниқланиб, унинг ҳажми ва чегараси белгиланади.
3. Матн дикқат билан ўқилиб, мавзуга тегишли манбалар танланади, зарур кўчирмалар олинади ва китобдаги шу ўринлар белгилаб қўйилади.
4. Баённинг етакчи ғояси аниқланади.
5. Баённинг асосан қайси нутқ типида (хикоялаш, тасвирлаш, муҳокама) ёзилишини аниқлаш.
6. Қайси услуб (сўзлашув, бадиий, публицистик, илмий, расмий-идоравий) турларидан фойдаланишни белгилаб олиш.
7. Режа тузиш. Бунда матндан баён этилган масалалар тартиби баёнда бир хил акс этмаслиги мумкин эканлигини инобатга олиш.
8. Эркин баённинг бўлимларини қандай боғлаш, қайси сўз ва гаплардан фойдаланиш ҳақида ўйлаб қўриш.
9. Тузатиш ва таҳрирдан сўнг эркин иншонинг хомаки қўринишини тайёрлаш ва «оқ»ка кўчириш.

«Театр маънавий тарбия масканими?» мавзусида репортаж тайёрланг.

РЕПОРТАЖ

Лотин тилидан «reportare» сўзи – «узатиш», «алоқа» деган маънони англатади. XIX асрда суд маҳкамалари, турли жамиятларнинг йиғилишлари ва ҳқ. ҳақидаги материаллар газета саҳифаларида пайдо бўла бошлади ва уларни репортаж деб атай бошладилар.

РЕПОРТЕР ХИСЛАТЛАРИ:

- ✓ равон адабий нутққа эга бўлиши; одамлар билан мулоқот қила олиши;
- ✓ у ёритаётган масалага доир саволларни билиши;
- ✓ воқеаларни ишончли ва аниқ тасвирлаши;

✓ кучли, жасур, жасоратли бўлиши лозим, чунки у турли қийинчиликларга дуч келиши мумкин.

«РЕПОРТАЖ – бу ўқувчининг кўзлари ва қулоқлари» (Г.Я.Солганик). Репортаж – бу воқеа хроникаси, муаллифнинг гувоҳлиги билан содир бўлаётган воқеаларни батафсил ва ранг-баранг тасвирлаш. Ушбу жанр учун асосий талаблар динамиклик, кўргазмалилик кўринишга эга бўлади.

РЕПОРТАЖ ТУРЛАРИ:

- ✓ Матнли репортаж.
- ✓ Фоторепортаж.
- ✓ Газета репортажи.
- ✓ Радио репортажи.
- ✓ Телерепортаж

РЕПОРТАЖ МЕЗОНЛАРИ:

✓ репортаж учун ҳодисалар: долзарблик, ижтимоий муҳимлиги.
✓ репортажнинг мавзу бўйича турлари: илмий, спорт соҳасига оид ижтимоий мавзу.

РЕПОРТАЖ ХУСУСИЯТЛАРИ:

✓ воқеа-ҳодиса ўрни, вақти, иштирокчиларини аниқ кўрсатиш;
✓ муаллиф иштироки шартли – «мавжудлик эффицити»;
✓ муаллифнинг ўз таассуротлари, баҳоси, ҳиссиётли сўзлардан фойдаланиши;
✓ воқеа тафсилотлари қўпинча ҳозирги(келаси) замон шаклида (репортаж ҳозирги) бўлиши.

РЕПОРТАЖ КОМПОЗИЦИЯСИ:

бошламаси – репортаж боши;
марказий қисми – воқеа ҳақида сухбат;
хотима – воқеага баҳо бериш, муаллиф холосаси.

РЕПОРТАЖ УСЛУБИ: ҳиссий, ғайратли, ўқтам. Воқеликни мажозий акс эттириш воситалари – бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш: ёрқин ташбеҳлар, таққослашлар, метафоралар ва бошқалар. Агар керак бўлса, сатирик воситалардан фойдаланиш. Тўлиқсиз гаплар, бир бош бўлакли гаплар, сўз-гаплар, ҳозирги ва келаси замон феълларидан фойдаланиш.

КИНО САНЬАТИ

Ҳикоя устида ишлаш. Расм асосида ҳикоя тузиш.

Бугунги дарсда:

- ижтимоий-маданий соҳа доирасида оммавий чиқишилар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- илмий ва публицистик услублардаги матн тuri, белгилари ва нутқий хусусиятларини аниқлаймиз;
- мулоқот вазиятларини ҳисобга олган ҳолда матнда бор камчилик, нуқсонларни тузатамиз ва таҳрир қиласиз;
- синтактик меъёрларга риоя қиласиз.

Матнолди топшириқлар:

1. Кино санъати ҳақида қандай маълумотларга эгасиз? Ушбу соҳада қандай машҳур актёrlарни биласиз?
2. Қуйидаги суратларда кимлар тасвирланған? Қайси киноасар қаҳрамонлари?
3. Берилған матнлардаги бўш жойларни тўлдириңг. Тасвирдаги қаҳрамонлар қиёфасига тавсиф беринг.

Актриса кинодаги фаолиятини 1962 йилдан бошлаган. У халқимизга ўша машҳур «_____» фильмидаги _____ роли орқали танилган. Айни шу роли унга омад ва машҳурлик олиб келган. Яна шунингдек, уни кўпчилик мухлислари «Алибобо ва қирқ қароқчи» фильмидаги роли орқали ҳам яхши билишади.

_____ бугунгача 60 дан ортиқ театр саҳнасидаги спектакл-

ларда ва 20 дан ошиқ фильмларда суратга тушган. Шунингдек, у кўплаб фильмлар дубляжида ҳам иштирок этган. Ушбу актриса 1992 йилда «Ўзбекистонда халқ артисти» унвони билан тақдирланган ҳамда кўплаб нуфузли мукофотларни қўлга киритган.

2.

бахти қулган актёрлардан, у жуда эрта, талабалик давридаёқ кинофильмларда роллар ўйнашга таклиф этилган ва 1962 йилда «Абдулла Набиев» бадиий фильмида Абдулла Набиев образини яратган. Бу ёш ва келажаги порлоқ актёрнинг кинодаги биринчи роли ва биринчи мувваффақияти эди. Ёқуб Аҳмедов «Фурқат» бадиий фильмида Фурқат образи орқали кенг маданий жамоатчиликка қандай тез танилган бўлса, ҳам Абдулла Набиев образи орқали барчанинг назарига тушди. Шундан бери кинода фаол қатнашиб, «Ўзбекфильм», «Ўзбектелефильм», «Тожикфильм» киностудияларида суратга олинган ўттиздан ортиқ бадиий ва телевизион фильмларда роллар ижро этди. нинг тарихий ва замонавий мавзудаги бадиий фильmlар: «Улуғбек юлдози»даги Али Қушчи, «Ўтган кунлар»даги Отабек, «Шиддат»даги Ёдгор Ҳамидович, «Оловли йўллар»даги Ҳамза, «Тожикфильм» киностудиясида суратга олинган «Тинчлик даврида»ги Гулом Аҳмедов каби қатор образлари актёрнинг кўп йиллик изчил ва самарали меҳнатининг маҳсулидир.

деганда мухлислар энг аввал «_____» бадиий фильмидаги _____ ни ҳам тасаввур этишади. Мухлислар назарида бу образлар _____ га атаб ёзилгандек, фақат ижро этиши керакдек туюлади. Актёрнинг истеъодидига бундан ортиқ меҳр ва баҳо бўлиши мумкинми? Айни шу роли билан актёр ўзбек кино тарихида ўчмас юлдуз бўлиб қолди.

(*arboblar.uz*)

43-машқ. Матн таркибидаги камчиликларни топиб, тузатинг.

Кино яратилиш тарихига мурожат этадиган бўлсак, 1895 йил 28 декабрда оламшумул воқеа юз берганлигининг гувоҳи бўламиз. Шу куни Франциянинг Париж шаҳрида «Гран кафе» томоша залида ака-ука Огюст ва Луи Люмьерлар томонидан илк киносеанс ўтказилади. Унда 50 сониялик роликлар намойиш этилади. Улардан бирида ишчиларнинг фабрикадан чиқиб келиши, бирида поезднинг келиши тасвирнинг олинган эди. Аммо илк киносеанс охирига етмай муваффақиятсизликка учрайди. Чунки залдаги томошабинлар улар томон ҳаракатланиб келаётган поезддан ваҳимага тушиб, зални қочиб чиқиб кета бошлайдилар. Шунга қарамай, кино одамлар орасида катта қизикиш уйғотади. 1896-1897 йиллар давомида дунёнинг турли мамлакатларида кино намойишлари бўлиб ўтади.

Илк яратилган фильмлар қисқа метражли бўлиб, 15-20 метр, яъни бир ярим дақиқа давом этади. Бу даврда суратга олинган фильмларнинг кўпчилиги хужжатли фильмлар бўлиб, ҳаётий воқелик асл ҳолича репортаж усулида тасвирга олинган. Бу жараён ижодкорлар учун эскилик бўлгани туфайли фильмларда сценарий ва актёрлар ижросидан фойдаланишмаган.

Француз театрни режиссёри, актёри, продюсери Жорж Мельес кинода театрда амалга ошириб бўлмайдиган орзуларини рўёбга чиқариш мумкинлигини тушуниб, бадиий қисқа метражли фильмлар тасвирга олишни бошламайди. 1898 йилда Париж яқинидаги Монтрела биринчи киноателье ташкил топади. Унда кинотехника билан жиҳозланган театр саҳнаси билан ёнма-ён фотолаборатория жойлашган эди. Бу илк студияда Жорж Мельес ўзининг 450-500 та фильмларини суратга олган. Улар орасида «Ойга саёҳат»(1902), «Гаройибот аро саёҳат» (1904), «Кутбнинг эгалланиши» (1912) каби фильмлар машҳур бўлган.

Ака-ука Люмьерларнинг «ҳаёт қандай бўлса, шундай» репортаж усулда тас-

вирга олиш принципига қарама-қарши ўлароқ Мельес сценарий асосида актёрларнинг олдиндан келишиб олинган сюжетда роль ижро этишини олға суради ва шу билан «кинотомоша» принципига асос солади. У фильмдаги баязи кадрларни қўлда бўяб чиқмагани учун фильмларида рангдан фойдаланиш ҳолларини кўришимиз мумкин.

Кино ватани бўлмиш Франциядан бошқа мамлакатларда ҳам тараққий эта бошлади. Тез орада дунё мамлакатларида кинотомошагоҳлар очилиб, ҳар бир давлатда ўз кино маҳсулотларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилади.

Нодира Касимова

1. Матнни қисмларга ажратинг, ҳар бирига сарлавҳа қўйинг, асосий ғоясини аниқланг.

2. Матн типи, услубини уларнинг нутқий хусусиятларига кўра фикрингизни далиллаб, изоҳланг.

3. Матндан қандай янги маълумотлар олдингиз? Қайси маълумотлар сизга таниш эди? Суратдаги қиёфаларни танидингизми? Ўқитувчингиз ёрдамида аниқланг.

4. Кинонинг қандай жанрларини биласиз? Атанг. Қуйидаги жадвалда кўрсатинг.

«Билар эдим»	«Билиб олдим»	«Билишни истайман»

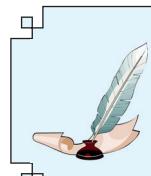
Ҳикоя тузиш ёки уни бадиий ифодалаб ёзиш анча мушкул иш. Ҳикоя ёзишнинг ҳам ўзига хос тартиб-қоидалари мавжуд бўлиб, улар қўйидагилардан иборат:

1. Қандай воқеа ҳақида ҳикоя қилиш кераклигини билиб олиш. Унинг ўқувчига ёки тингловчига манзур бўлиш-бўлмаслигини аниқлаш.

2. Ҳикоянинг мавзусини ва асосий ғоясини хаёлан шакллантириш ва унга сарлавҳа танлаш.

3. Ўзингизнинг хотираларингиздан ёки бошқа манбалардан муҳим материалларни тўплаш.

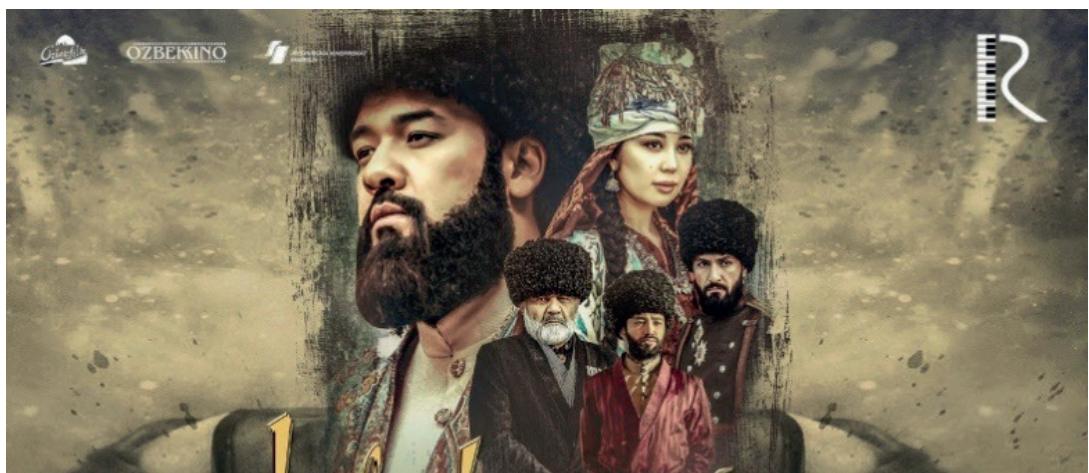
4. Ёзилажак ҳикоянинг композицион тузилишини ишлаб чиқиш.
 5. Ҳикоя композициясини аниқлаштира туриб, унинг режасини тузиш. Ҳикоянинг муқаддима, тугун, кульминация, ечим, хулоса қисмларини аниқлаш.
 6. Ҳикоя қисмларининг ўзаро ҳажм боғланишига эътибор бериш, асосий воқеага кўп ўрин бериш кераклигини унутмаслик.
 7. Ҳикояда диалог ёки алоҳида реплика, муҳокама каби тасвирлаш воситаларидан фойдаланиш, уларнинг асосий воқеадан ортиб кетмаслиги, аксинча, унинг тасаввур ҳосил қилишга, кишилар характеристини очишга ёрдам бериши керак.
- Ҳикоянинг хомаки кўринишини ёзиш ва тузатишлар киритиб қўчириш.

Санъатлардан ҳеч бири вактни кинодан ташқари акс эттириб беролмайди. Аслида фильм нима ўзи? Бу – вакт мозаикаси.

Андрей Тарковский

44-машқ. Қуйидаги қоидага суюнган ҳолда расм асосида ҳикоя тузинг. Ушбу фильм, фильм ижодкорлари сизга танишми?

Рассомлар томонидан чизилган расмлар услуг жиҳатидан турли-туман бўлиб, уларда ҳам бирор воқеа, тушунча, кўзқараш, фалсафий мушоҳада кабилар акс эттирилади. Расм асосида ҳикоя тузиш учун қуйидаги тартиб-қоидаларга амал қилинса, тузилган ҳикоя мазмунли ва қи-зиқарли чиқади:

1. Рассом ҳақида маълумот тўплаш. Унинг қандай жанрларда ижод қилганини билиш.
 2. Ҳикоя қилмоқчи бўлган расмни диққат билан кузатиш. Расмлар кўпинчча рассомнинг ички туйғуларини ифодалайди, шунинг учун муаллиф ўз аса-рида нимани муҳим деб ҳисоблаганини аниқлаш.
 3. Расмни диққат билан кўриш ва унинг мазмунини фикрлаш. Қандай во-қеа содир бўлгани, нима учун содир бўлганини аниқлаш.
 4. Рассом расмни чизгунга қадар ва ундан кейин содир бўлган воқеаларни тасаввур қилиш.
 5. Ҳикоя орқали кимга нима ҳақида фикр уқтириш ҳақида ўйлаш.
 6. Ҳикоянинг мавзуси ва асосий ғоясини фикран шакллантириш ҳамда унга сарлавҳа топиш
 7. Ҳикоянинг композициясини тузиш.
 8. Ҳикоянинг режасини тузиш.
 9. Ҳикояда диалог, тасвирлаш воситаларидан ҳикоя қаҳрамонларининг ха-рактерини очишда фойдаланиш.
- Ҳикоянинг хомаки кўринишини тайёрлаб, тузатишлар киритиш ва кўчи-риш.

1. Ўзбек киноси оламида ўзига хос бетакрор ўринга эга бўлган ак-тер: Гулчехра Жамилова ёки Ўлмас Алихўжаевнинг ижро этган рол-лари рўйхатини тушиб келинг.
2. «Театрда ўтган бир куним» мавзусида юқори саҳифада берилган қоидага асосланиб, ҳикоя ёзиб келинг.

ҚОЗОГИСТОНДА КИНО САНЬЯТИ

Интервью жанри устида ишлаш

Бугунги дарсда:

- берилган материални ишончлилик нуқтаи назаридан танқидий баҳолаймиз;
- матн парчасининг мазмунини талқин этамиз/шарҳлаймиз, уни мавзу, асосий ғоя, муаллиф кўзқараши билан боғлаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, оммавий чиқиш) матнларни яратамиз;
- интервью олиш тартиб қоидаларини ўрганамиз.

45-машқ. Матнни танишиб ўқиб чиқинг.

Хар бир халқнинг санъати шу миллат билан яшайдиган ходисадир. Агар биз мусика, театр, меъморчилик, адабиётни киритадиган бўлсак, улар халқ тарихининг турли босқичларида ривожланган. Халқ билан бирга равнақ топиб келаётган қадимий санъат турларидан бири бу – қўшиқ санъати.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, қўшиқ ибтидоий жамоа давридан бери маълум бўлган. Кейинги босқич – бу муаллифлик қўшиқларидан кенг фойдаланиш. Бугунги кунда муаллифлик қўшиқлари бугунги маданиятнинг муҳим қисмига айланди. Қозоқ қўшиқларига келсақ, Биржан, Акан, Абай, Мади, Иманжусипнинг қўшиқлари биринчи миллий муаллифлик қўшиқларидир. Бугунги кунда қўшиқчилик санъати мавзу ва жанр жиҳатидан анча ривожланди. Мусиқадан ташқари, халқимиз тарихида қўшиқ санъати билан куй санъати ҳам алоҳида ўрин тутади. Куй санъати Қўрқит ота даврига бориб тақалади. Куй – қозоқ халқининг ўзига хос санъати. Қурманғази, Даулеткерей, Таттимбет куйлари – мумтоз санъат на-муналари. Классик куй ва қўшиқлар миллий операнинг туғилишига асос бўлди. Шундай қилиб, Европа операси Қозогистонда миллий мусика орқали ривожланди. Халқ қўшиқлари ва куйлари кино санъатида ҳам кенг қўлланилди.

Қозоқ киноси XX асрнинг ўттизинчи йилларида дунёга келган. Илк қозоқ фильми «Аманкелди» бадиий фильми эди. Фильмни Беймбет Майлин ва Фабит Мусрепов ёзган. Сўнгги йилларда таниқли режиссёр ва актёр Шакен Аймановнинг «Бизнинг севимли табибимиз», «Атаман интиҳоси», «Отамакон», «Алдар кўса», «Дўппили фаришта», Абдулла Карсакбаевнинг «Менинг исмим – Хўжа» фильми, Султон Кожиковнинг «Қиз Жибек» фильми каби машҳур асарлар ёруғ кўрди. Ушбу фильмларда 6 та миллий санъатимиз, миллий ўзига хослигимиз тасвири мукаммал тасвирланган. Ушбу фильмлар ҳали ҳам ўз бадиий кўркамлиги билан томошибинларни ўзига жалб қилиб келмоқда.

Ҳозирда қозоқ киноси, умуман, қозоқ санъати каби изланишлар устида. Мустақиллик йилларида таниқли фильмларга «Кўчманчилар», «Фаралар», «Аккордеонистнинг болалиги» ва бошқалар киради. Шу билан бирга, замонавий қозоқ киносининг ўзига хос хусусияти сифатида хорижий режиссёrlар ва киностудиялар билан ҳамкорликда яратилган фильмларни ҳам атаб ўтиш жоиздир.

Миллий санъат – бу бутун аҳолининг маънавий ривожланиши ва юксалишининг кўринишидир. Шунинг учун ҳар бир босқичда у янги шаклда кўринади ва ривожланади.

1. Матн таркибидаги 3-4-абзац мазмунини кўчиринг, шарҳланг, уни мавзу, асосий фоя, муаллиф кўзқараши билан боғланг.

2. Берилган материални ишончлилик нуқтаи назаридан танқидий баҳоланг. Муаллиф кўзқараши билан келишасизми? Қандай қўшимча маълумотлар берган бўлар эдингиз?

3. Ўзингиз қўрган қозоқ фильмни ҳақида қуйидаги жумлаларни тўлдириб ёзинг.

- A) тасвирга олинган йили -----
Б) бош режиссёри -----
В) бош ролни ижро этганлар -----

- Г) асосий қаҳрамонлар -----
Д) ижобий қаҳрамонлар -----
Е) салбий қаҳрамонлар -----
Ё) фильм ҳақида сизнинг фикрингиз -----

4. Қүйидаги суратларни күзатинг. Ушбу тасвирлар қайси киноасарлардан олинган? Фильм ҳақида түлиқроқ маълумот беришга ҳаракат қилинг.

Интервью жанри

Мұхбирлик ва журналистика соқасининг асосий машғулотларидан бири маълум кишиларнинг иш соҳаси, турмуш тарзи ва ҳоказолар түғрисида сухбатини олиш ёки интервью олиб, уни газета ва журнал саҳифаларида ўқувчилар оммасига етказишдан иборат. Қуидаги тартиб-коидалар интервью олиш устида ишлаш босқичлари ҳақида маълумот беради:

1. Кимдан ва нима мақсадда интервью олиш ҳақида ўйлаб олиш.
2. а) сухбат мавсусини аниқлаш ва шунга кўра саволлар тизимини тайёрлаш ҳамда уларнинг тартибини белгилаб олиш;
б) сухбат ўтказиб, унинг асосий мазмунини ёзиб олиш;
в) ёзилган материални ўқиб, асосий ғояни аниқлаш ва сарлавҳа қўйиш.
3. Интервьюнинг кириш ва хотимасини ёзиш.
4. Тайёр бўлган материални овоз чиқариб ўқиб кўриш ва таҳрир қилиш.
5. Хомаки ишни текшириш. Диалоглардаги тиниш белгиларнинг ишлатилишига алоҳида эътибор бериш.
6. Материални кўчириш.

46-машқ. «Жигсо» усули асосида матн билан танишинг, мазмунини ўзлаштириш. Матн типи, услубини аниқланг. Фикрингизни далилланг.

Ҳозирги давр кинематографияси ҳақида мулоҳазалар

Савол: – Ҳозирги кун кинематографиясига қандай баҳо берган бўлар эдингиз?

Г.Курманғалиқизи: – Ҳозирги даврда тобора кучайиб бораётган компьютер кинематографиясининг имкониятлари янги бадиий оқимларнинг пайдо бўлишига, баъзи ҳолларда эса экран санъатининг янги турининг дунёга келишига олиб келди. Янги технологияларнинг ривожланиш босқичлари ижодий изланишларнинг турли хил натижаларини ҳам кўрсатмоқда. Электроника, кибернетика ютуқлари ва компьютерни қайта ишлашнинг энг илғор техникаларидан кенг фойдаланишни таъминлайдиган замонавий экран асари мазмуни компьютер эф-

фектлари билан тўлдирилади. Маълумки, санъат ва технология ўртасидаги яқин алоқанинг ҳар бир янги босқичида бадиий ифода этишнинг янги усулларини ижодий ёндашган ҳолда ўзлашириш учун жавобгарлик кучайиши маълум.

Савол: – Замонавий томошабин диди ҳақида нима дея оласиз?

Г.Курманғалиқизи: – Жамиятдаги турли хил ижтимоий, иқтисодий ва ҳатто турли сиёсий шароитлар туфайли экран ижодий маҳсулотининг бадиий сифатига бўлган талаблар ҳам ўзгариб бормоқда. Бу борада бугунги томошабинларнинг дидига суюнадиган бўлсақ, қисқа вақт ичида кино ижодининг баъзи жанрлари катта талабга эга бўлиб, баъзилари эса, аксинча, кенг омма олдида ўз йўлинни топа олмаяпти. Қандай бўлмасин, бугунги кунда «яхши ва ёмон» катта ҳодисага айланаб бораётган маҳаллий кино саноатидаги улкан ўзгаришларни узлуксиз экранга узатилаётган фильмлар оқимини сони ва сифати жиҳатидан саралаш орқали изоҳлаш зарурати туғилди.

Замон ўзгарди, томошабинларнинг талаблари ҳам ўзгарди. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар шароитида экран маҳсулотларини томошабинлар, айниқса, ёш томошабинлар онгига таъсирини ҳисобга олсақ, маҳаллий фильмларни ишлаб чиқариш миқдори ва сифати ўртасидаги тафовут хавотирга солмоқда. Шу нуқтаи назардан, бир қатор долзарб масалаларни кўриб чиқиш керак. Ёдда тутиш керакки, санъат асари ва унинг бевосита истеъмолчиси ўртасидаги муносабатлар ўзаро хурмат маданияти асосида бунёдга келади.

Бугунги кунда кино ижодкорларининг асосий томошабинлари ёшлар ва ўсмирлардир. Замон талабига мос жиҳозланган кинотеатрларнинг томошабинга хизмат кўрсатиш сифати ҳам юқори. Шунинг учун бўлса керак, ёшлар кинозалларга келиб, бўш вақт ва ўйин-кулгининг муҳим қисми сифатида янги фильмларни томоша қилишади. Аксарият томошабинлар фильмни қаерда ва қандай шароитда суратга олгани ҳақида ташвишланиб ўтирамайди ҳам.

Савол: – Сўнгги йилларда олинган замонавий қозоқ киносига муносабатингиз қандай?

Г.Курманғалиқизи: – Кўп маблағ сарфланиб, кинотехнологиянинг илғор тажрибалари намуналари асосида туширилган «таъсирчан» саҳналари ва ўйин-кулги услубидаги сюжетдан парчалар, шунингдек тез-тез тақдим этиладиган реклама босқичи ўзининг ёлғон жозибаси билан томошабинни ўзига жалб қиласиди. Бугунги маҳаллий экран кўпинча бундай усулларни ишлатадиган комедияларга тўла. Нуртас Адамбай, Нурлан Кўянбаев, Аскар Узабаевнинг фильмлари бунга яққол далил бўла олади...

Мамлакатимиз шоу-бизнесида, юқорида таъкидлаганимиздек, кино ишлаб чиқаришга қизиқувчилар сони кундан-кунга ўсиб бормоқда. Эҳтимол, молиявий даромад манбаи бўлгани учунми, сўнгги йилларда кино туширмаган хонанда қолмади десак, муболага бўлмайди. Катта экранда паст сифатли фильмларнинг бемалол намойиш қилиниши томошабинларнинг дидини яхшиламаслиги аниқ. Янги технологик имкониятларнинг мавжудлиги кино санъатида ҳаваскорлик фильмларни ривожлантириш ва Интернет орқали томошабинларга бепул тарқатиш учун йўл очмоқда. Шундай ҳолда, экран асарларининг ғоявий мавзуси, бадиий сифати онги ҳали ҳам шаклланиш даражасидаги ёш томошабинларнинг кейинги ривожланишига қўшадиган ҳиссаси ажойиб тарғибот воситаси айланганлигини рад этолмаймиз. Шунинг учун турли жанрдаги фильмларнинг, хусусан, экранни забт этган, айниқса, маҳаллий фильмларнинг ривожланиш ҳолати, йўналиши, бадиий сифати ҳакидаги масала бизни энг долзарб саволларга жавоб излашга мажбур қиласди.

Бир аср давомида кино тилидаги бадиий ифода услублари ўзгаргани, телевизион жанрнинг мураккаблиги, мультимедия маконининг пайдо бўлиши экран асарларининг эстетикасига шундай таъсир кўрсатди. Ушбу ўзгаришлар нафакат жамиятдаги, ижтимоий ҳодисалардаги маданий ўзгаришларнинг натижаси, балки бошқа муҳим муаммолар қаторида ижодий изланишларнинг янги технологиялар ютуқлари билан уйғунлигини таъкидласа бўлади. Экран маданияти, айниқса, бугунги томошабинлар учун атроф-муҳитда кинотеатр, телевидение ва Интернет орқали кўп жиҳатдан шаклланишда. Шунинг учун экран асарларининг эстетик табиатига эътибор бериш долзарб масалага айланди...

Савол: – Жаҳон кино оламида қозоқ киносининг ўзига хос муносиб ўрни бўлган. Бу борада қозоқ киносининг ҳозирги изланишлари қай даражада деб ўйлайсиз?

Г.Курманғалиқизи: – Жаҳон кино оламига кириб келган қозоқ киносининг бугунги изланишлари ҳам хилма-хил. Бугунги кунда қозоқ кинематографияси ишлаб чиқариш суръати билан ҳам, кинорежиссерлик соҳасидаги янги номлар билан ҳам ажralиб туради. Экран санъатининг бадиий даражасини юқори баҳолайдиган халқаро кинофестивалларда ғолиб чиқсан кўплаб маҳаллий фильмлар ҳам мавжуд. Янги босқични ривожлантириш жараёнида кинематография асарларининг сифати, миқдори ва тарқатиш сиёсатига катта эътибор берилади. Агар миллий киномизнинг ҳозирги ривожланишидаги бадиий сифат ҳақида гапирадиган бўлсак, унда бундай асарлар мавжудлигини тан оладиган

ёш профессионал кинематографларнинг фильмлари улуши катта эканлиги шубҳа туғдирмайди.

Миллий санъатимизнинг ўзига хослигини сақлаб қолиш, ривожлантириш ва юксалтириш йўналишида кино санъатига ҳам эътибор қаратиш лозим. Ижтимоий долзарб мавзуларга бағищланган муаллифлик киноси, арт-хаус/санъат уйи жанрида кўплаб фильмларни суратга олиш керак. Агар кино санъати фақат маблағ тўплашнинг тижорат йўналишида ривожланса, биз профессионалларни хоррор(даҳшатли), блокбастер ёки бошқа «лойиҳаларни ютиб олиш» нуқтаи назаридан жалб қиласидиган телевизион лойиҳаларга мурожаат қилишга мажбур қиласиз. Бу бугунги куннинг аччиқ ҳақиқати. Гарчи экспериментал фильмлар, ҳужжатли фильмлар ва арт-хаус пул топишнинг қалити бўлмаса ҳам, миллий кино санъатининг ўзига хос хусусиятини белгилайдиган ҳақиқий санъат асарлари ҳисобланади...

Қизиқарли ва мелодрама жанридаги фильмлар билан бирга томошибинлар учун таниқли фэнтези ва саргузаштларга бой блокбастер элементларини қўшган ҳолда янги тарихий теле-кино асарларининг жанрларини иложи борича кенгайтириш зарурат туғилди.

Миллий қаҳрамонларни ибрат қилиб қўрсатишни шакллантиришга йўл очадиган сифатли болалар фильмлари ва мультиликацион сериалларни талаб қиласидиган ёш авлоднинг дунёқарашига ҳам алоҳида эътибор қаратиш керак.

Бизнинг машҳур баҳодирларимиз, донишмандларимиз билан элни бошқарган шахсларимиз фақат Қозогистонга эмас, балки бутун дунёга ибрат қилиб қўрсатишга лойикdir.

(Сұхбат Гулжсан Курманғалиқизи, киношунос, Т. Жургенов номидаги Қозоқ Миллий санъат академиясининг профессори билан олиб борилган сұхбатдан, қисқартириб олинди)

1. Матн бўйича олинган маълумотларни гуруҳларда мухокама қилинг, бошқа гуруҳлар билан ўртоқлашинг. Муаллиф кўзқарашини аниқланг. Ҳар бир абзацга тезис ёзинг. Хулоса чикаринг.

2. Куйидаги саволлар устида гуруҳларда мулоҳаза юритинг, мухокама қилинг, жавобларингизни далиллар билан асосланг:

- а) жаҳон кинематографиясига улкан ҳисса қўшган қандай қозоқ кино ижодкорларини биласиз?
- б) Қозогистоннинг илк кинофильмлари ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?
- в) мустақиллик даври кинофильмларини атанг ва уларни баҳоланг.
3. Матн муаллифидан кино санъати ҳақида берган маълумотлардан ташқари яна қандай маълумотлар олишни хоҳлар эдингиз? Жуфтликда муҳокама қилинг. Саволлар тузинг.

Қуйидаги вазифани бажаринг.

Замонавий киносанъат ҳақида юқорида берилган қоидага асосланган холда мактабдаги устозларингиздан интервью олиш учун саволлар тузиб келинг. Бунинг учун қуйидаги тасвиirlарни асос қилиб олишингиз мумкин.

*Кино томошабинни кинода ўтирганини
унутиб қўйишга мажбур қилиши керак.*

Роман Полански

ҚОЗОГИСТОНДА ТЕАТР САНЬАТИ

Лексикология ва фразеология

Бугунги дарсда:

- ижтимоий-маданий соҳалар доирасида оммавий чиқишлиар учун кенг батафсил монолог тайёрлаймиз;
- мавзу, асосий фикр, муаммо, муаллиф кўзқараши ва китобхонга кўрсатган таъсирни ҳисобга олган холда матнларнинг услубий хусусиятларини(композицияли, нутқий ва жанрли) таққослаймиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация, тезислар, оммавий чиқиш, интервью ва ҳ.к.) матнларни яратамиз;
- мақсад ва муроҷӯат вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик ва илмий услублардан фойдаланамиз.

47-машқ. Қўйидаги суратларни кузатинг. Жуфтликда мухокама қилинг. Ўзаро савол-жавоб ўтказинг.

1. Юқоридаги тасвирлар бүйича қандай маълумотларга эга бўлдингиз?
2. Олинган маълумотлар, тузган саволларингиз асосида жуфтликда интервью сұхбатини ташкил этинг. Интервью сұхбати матнини ёзинг. Матн таркибида фразеологик бирликлар иштироқ этсин.
3. Ишингизни синфга тақдим этинг.
4. Матн тузишингиз учун қуйидаги таянч сўзларга мурожаат қилишингиз мумкин: *Жұмат Шанин номидаги Шымкент академик қозоқ драма театри*, 1934 йил, бадиий жамоа, режиссер, аъзолар, санъат мактаби, иштиёқ, театр репертуари, «Замона қонуны», «Малқанбой», «Қызыл лочин», «Енглик-Кебек», ҳаваскор санъаткорлар, Козогистон театр санъати, қўшиған ҳиссаси.

48-машқ.

Матнолди топшириқлар:

1. Қүйида театр ҳақида берилған маълумотлар билан танишинг.
2. Юқоридаги машқ бўйича ўзингиз тузган матн билан таққосланг.
3. Услубий хусусиятларини аниқланг.
4. Кино ва театр ҳақида берилған қўйидаги ҳукмларнинг бирини танлаб кўчиринг ҳамда ўз муносабатингизни билдириб, оммавий чиқиш учун монолог тайёрланг, синфга тақдим этинг.
 1. Театрнинг пайдо бўлганига икки ярим минг йилдан ошади. Унинг ифодали воситалари, охир-оқибат, чексиз эмас – саҳна майдони ва актёрлар, сўзлар, характеристлар ва паузалар, ёруғлик, мусика ва ритм.
 2. Театрнинг қадимий ва ҳамиша навқирон санъатида чексиз сўз ва характеристлар, одамлар, характеристлар, ҳис-туйғу ва фикрлар уйғунлиги мужассам! Аммо театр ҳаёти битта шартга боғлиқ – ҳеч қачон тўхтаманг, ҳар доим атрофдаги ҳаётда янги фикрлар, янги ифода усуулларини изланг.
 3. Кино бизни бошқача фикрлашга унлади.
 4. Билим чексиз тасаввур қилиш қобилиятини оширди. Тасаввурнинг чеки йўқ бойлиги замонавий томошабинни ўтган аср томошабинларидан ажратиб туради. Замонавий томошабин «кинематографик равища» фикрлайди. Замонавий театр муаллифлари, режиссёrlар ва актёрлардан ҳам кинематографик фикр юритиш талаб этилади, аммо улар ўзларининг фикрларини маҳсус театр воситаларидан фойдаланиб ифода этишлари керак.
 5. Спектакль ёки фильмнинг саҳналаштирилиши – адабиёт тилидан саҳна ёки экран тилига кўчишининг ўзига хос тури. Биз жуда зўр кўчирмалар ва кўплаб ёмон, заиф, саводсиз кўчирмаларни биламиз. Аммо кимдир буни суст бажараётганлиги сабабли кўчириш ишини тўхтатиши мумкинми?
 6. Ф.М.Достоевский – энг театрмонанд ёзувчилардан бири. Унинг романлари ҳайратланарли даражада драматикдир. Бироқ муаллиф ўз романларини саҳналаштириш борасидаги уринишларга қарши. Унинг фикрига қўра, сюжет, композиция ёки қаҳрамонларнинг характеристлари қатъий равища ўзгартирилсагина роман спектаклга айланиши мумкин.

(studopedia.su)

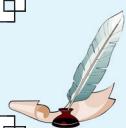
Күйидаги тасвиirlарда қандай ва қаердаги театр бинолари тасвиirlанған? Сизге танишми? Улар ҳақида қисқача маълумот түпленг ҳамда ушбу расмлар ёрдамида театр турлари ҳақида маълумотларни түплаб, матн тузинг.

Театр санъати

Театр онгни маърифатли қилиши керак. Бу бизнинг миямизни ёруғлик билан тұлдериши керак ...

Ромен Роллан

ТЕАТР САНЬЯТИ ҚОИДАЛАРИ

Услубшунослик

Бугунги дарсда:

- тингланган материални ишончлилик нүқтаи назаридан баҳолаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграммалардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиши) матнларни яратамиз;
- мақсад ва муроҷӯат вазиятига мувофиқ расмий-иш лексикаси, публицистик услублардан фойдаланамиз.

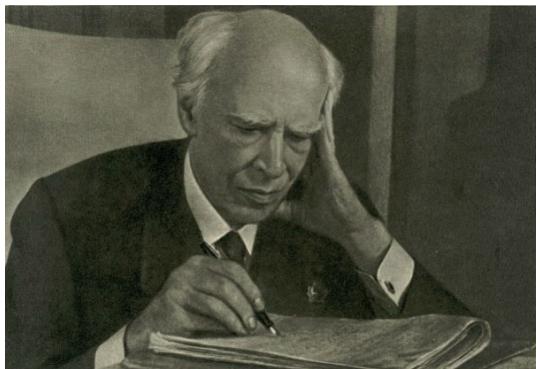
49-машқ. Матнни ўзлаштиринг.

Театр санъати қоидалари

Жаҳоншумул ихтиоролар буюкларга насиб қиласди. Пушкин таъкидлаганидек, даҳолар янги қонунларни кашф қиласди, қобилиятлилар улардан тўғри ва унумли фойдаланади, қобилиятсизлар эса ҳар иккаласини ҳам инкор қилиб, фақат ўзларинигина доно деб ҳисоблайдилар.

Турли соҳаларда ихтиро қилган шахсларнинг номи, миллати, ирқи ва эътиқодидан қатъий назар, эҳтиром билан тилга олинади. Масалан, алгоритм ихтироочиси Ал-Хоразмий, бутун олам тортишиш қонунини кашф қилган Ньютон, ер ости ва устидаги нарсаларнинг таркибини аниқловчи Менделеев даврий системаси дунёга маълум ва машҳурдир.

Жаҳон ижод аҳли орасида Аристотелнинг «Поэтика» асари трагедиянинг яратилиш қоидалари билан машҳур бўлса, «Станиславский системаси» театр санъати намояндалари учун илмий-амалий дастур бўлиб келмоқда.

Театрни маънавий, маърифий, ахлоқий ва ғоявий тарбия мактаби, инсонни руҳан покловчи муқаддас даргоҳ деб билган Станиславскийнинг асл исми шарифи Константин Сергеевич Алексеев бўлиб, у 1863 йилнинг 5 январида, Москва шаҳрида туғилган. Алексеевлар авлоди йирик саноатчи зодагонлар доирасига мансуб бўлиб, бу сулоладан кўплаб машҳур маданият ва санъат на-мояндалари етишиб чиқкан. Алексеевлар оиласининг «Большой» ва «Малый» театрларда ўз муҳим ўриндиқлари бўлиб, улар барча янги саҳналаштирилган ва гастролга келган театрларнинг спектаклларини томоша қилишган.

Константин 14 ёшга тўлганида унинг илтимосига биноан Алексеевлар хонадонида «уй театри» ташкил қилинди. 1877 йилнинг 5 сентябринда онасининг туғилган кунига бағишлаб, «уй театри»да саҳналаштирилган спектаклда Константин илк маротаба ҳаваскор актёр сифатида роль ўйнайди. У шу кундан бошлаб барча таассуротларини кундалик дафтарига муҳрлаб боради. Бу «уй театри» 1881 йилдан бошлаб «Алексеевлар тўгараги»га айланди. Машҳур тўгарак асосида 1888 йили «Москва санъат ва адабиёт жамияти» ва унинг қошида «Мусиқали ва драматик театр» мактаби ташкил топди. Жамият фаолияти тобора ривожланиб, 1898 йили Константин Алексеев-Станиславский ва Владимир Немирович-Данченко ҳамкорлигига «Москва Бадиий театр» ташкил қилинди. Бу оммабоп театр «кечинма санъати мактаби»нинг назарий ва амалий бешигига айланди.

Театр санъатига бўлган ихлос ва синчковлик Станиславскийни – «актёр саҳнанинг ижодкори ҳамда соҳибидир» деган фалсафий-гоявий хulosага олиб келди. Бу ғоя унга 1877 йилдан бошлаб то умрининг охиригача тинчлик бермади. Станиславский 1935 йилнинг 7 августида Москва шаҳрида оламдан ўтди.

«Станиславский системаси» – театр санъатининг актёрлик маҳорати, режиссёрик ва педагогика билан боғлиқ жараёнларни юксак бадиий савияда ифодалаган «кечинма санъати» тизимининг назарий асосларидир. Бу назарий асослар театр санъатига бағищланган барча системаларнинг, илмий-амалий тадқиқотларнинг диалектик ривожи эди. Натижада унгача бўлган театр санъати билан боғлиқ барча назарий ва амалий қарашларни яхлит бир тизимга солиши масаласи илмий ҳал қилинди.

Станиславский актёрлик мақомига эришганларни эволюцион ривожланиб борувчи уч даражага ажратади. Биринчиси – актёрлик түйғусига таянган ижро. Иккинчиси – ижодкорлик түйғусига асосланган ижро. Учинчиси – санъаткорлик түйғусига эга бўлган, юқори бадий савиядаги ижро. Бу уч даража орасидаги фарқни англаш фақат Станиславскийга насиб қилди ва «кечинма санъати» тизмини яратишига асос бўлди. У актёрлик санъати диалектик ривожланишдан иборат жараён эканлигини назарий исботлади.

Маъмур Умаров

1. Матн тили, услугини аниқланг.

2. Жадвални тўлдиринг.

№	Даъво қилиш (Матндан тайёр жумлалар олинади)	Асосий ахборот	Майда тафсилотлар	Яширин ахборот
1.				
2.				
3.				
4...				

3. Матн мазмунини тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграмма кўринишларидан бирида намойиш этинг.

4. Матн мазмунига аннотация ёзинг.

Қўйидаги сухбат юритиш тартибидан фойдаланиб, долзарб мавзууда сухбатдошингиз билан мулоқот қилиш учун тайёргарлик кўринг ҳамда сухбат матнини синфга тақдим этинг.

Ишчанлик сұхбати тузилиши

1. Ишчанлик сұхбатига тайёргарлик күриш.
2. Учрашув вақти ва жойини аниқлаш.
3. Сұхбат боши.
4. Муаммонинг қўйилиши ва ахборот алмашиш.
5. Фикрни далиллаш.
6. Сұхбатдошининг фикрига қарши туриш.
7. Қарор қабуллаш вә шартномани тасдиқлаш.
8. Иш юзасидан сұхбатни якунлаш.
9. Иш юзасидан сұхбат натижасини таҳлил қилиш.

Театр санъати орқали томошибинни маънавий, маърифий, бадиий, ахлоқий тарбиялаш ҳамда руҳан поклаш – фаол ва ҳалол хизматни талаб қиласидиган муқаддас бурчdir.

Станиславский

50-машқ. Матн ўрганиб ўқинг.

Станиславскийнинг назарий қарашларига асосланган «Санъатдаги ҳаётим» китоби 1934 йилда Парижда француз тилида нашрдан чиқди. 1936 йилда эса Нью-Йоркда «Актёрнинг ўз устида ишлаши» асари инглиз тилида «Актёр тайёрланмоқда» номи билан нашрдан чиқди.

«Система»нинг дунё бўйлаб тан олинганилигига гувоҳ Станиславский ўз шогирдларига «кечинма санъати» асосларини сақлаб қолинг ва уни юзакилиқдан химоя қилинг, деб мурожаат қилди. «Система»ни химоя қилиш учун янги йўналишда тарбияланган актёрларнинг этикаси, яъни тарбияланганлик даражаси «кечинма санъати»нинг навбатдаги бош масаласига айланди. Сабабини Станиславский қуйидагича изохлади: «...динга, ватангча ва театрга хизмат қиласидилар. Театрдек муқаддас даргоҳга ишга келинмайди. Театрда хизмат қиласидилар ва бу

хизмат актёрларнинг инсонийлик ва фуқаролик бурчидир. Театр санъати орқали томошабинни маънавий, маърифий, бадиий, ахлоқий тарбиялаш ҳамда руҳан поклаш – фаол ва ҳалол хизматни талаб қиласидаган муқаддас бурч.

Арасту таъкидлаганидек, ахлоқ бу сиёсатдир. Ҳакиқатдан ҳам, спектакль яратиш жараёнида жамоага манзур бўлиш, у билан ҳамкорликда ғалаба учун хизмат қилиш, соғлом ижодий муҳитни сақлаш учун фаоллашиш актёр этикаси билан боғлиқ бўлган театр санъатининг сиёсий масаласидир. Шунинг учун Станиславский «артист этикаси системанинг қалбидир» деган таълимотни илгари суради.

Станиславский «кечинма санъати» назариётчиси, амалиётчиси ва педагоги сифатида ўзигача ҳеч ким эътибор бермаган саҳна сирлари билан боғлиқ комплекс масалаларни илмий ёритади, асослайди, исботлайди. «Роль устида ишлаш» масалаларини бешинчи ва олтинчи томлардан жой олган сұхбатлар ва маърузларидан янада чуқурроқ изоҳлай олди. Еттинчи ва саккизинчи томлардан жой олган ҳатларида ўз ихтиrolарини замонасининг энг етук ижодкорлари, актёrlари, режиссёrlари, драматурглари, композиторлари, физиологлари, рассомлари билан ёзишувларидаги баҳс-мунозараларда изоҳлаган.

Жаҳонни забт этган «Станиславский системаси» 8 жилдлик «К.С.Станиславский», 4 жилдлик «К.С.Станиславскийнинг ҳаёти ва ижоди, 6 жилдлик «Станиславскийнинг режиссёrlик маҳорати, «Станиславский ва жаҳон театри», «Станиславский этикаси» номли китобларда ва унинг ихтиrolари билан боғлиқ қатор диссертацияларда изоҳланган.

«Система»дан тўғри ва унумли фойдаланган ўзбек театр санъати арбоблари Маннон Уйғур, Етим Бобоҷонов, Музаффар Муҳамедов, Тошхўжа Хўжаев, Раззок Ҳамроев каби режиссёrlар миллий саҳна санъатимизни, Г.Товstonогов, А.Эфрос, А.Гончаров, О.Ефремовлар рус театрини жаҳонга машҳур қилдилар.

Ўзбек театрлари амалиётига асосланган саҳна санъати педагогикаси 1964 йилдан бошлаб ҳар икки йилда ўтказиладиган театр санъати институтларининг «Диплом спектакллари фестивали»да тан олинди. 1982 йили академик Мамажон Раҳмонов раҳбарлигига ташкил қилинган «Станиславский системаси ва қардош халқлар театри» номли халқаро Конференциянинг Тошкентда ўтказилиши «система»ни Ўзбекистонда тўғри ўқитилаётганлиги, жаҳон театр арбблари томонидан тан олганлигидан далолат эди.

2013 йил 17-19 январь кунлари Москва шаҳрида Станиславский таваллудининг 150 йиллигига бағишиланган «Станиславский ва жаҳон театрлари» номли халқаро Конференция бўлиб ўтди. Унда Англия, Франция, АҚШ ва Россиянинг

жаҳонга машҳур режиссёrlари, санъат арбоблари ҳамда театршунослари Станиславский таълимотининг қудрати ва бугунги ахволи тўғрисида ўз фикрлари билан ўртоқлашиши.

Конференция иштирокчилари 2013 йилни «Станиславский йили» деб эълон қилиш ҳамда Москва Бадиий театри рўпарасида Станиславский ва Немирович-Данченколарга ҳайкал ўрнатиш мақсадга мувофиқ, деган қарорга келди.

Станиславский: «Мен биронта янги қонун яратмадим, фақат табиат ҳамда инсон рухи билан боғлиқ қоидаларни актёрлар ўз ижодида тўғри фойдалансин, деб тизимга солдим ва улар миллати, ирқи ҳамда эътиқодидан қатъий назар, барча халқларга бирдек хизмат қиласди» деб таъкидлади.

Демак, бу тизимни тушунмасдан инкор қилиш, хаёт ва табиат қоидаларини тан олмаслик билан баробар эътиборсизлик, дилетантлик бўлади. У «системани» тўғри тушунганлар ва ундан тўғри ҳамда унумли фойдаланган ижодкорлар, келажакда ўzlари кўплаб янги тизимлар яратади, деб умид қиласди. Биз ҳам шундай бўлишига ишонамиз!

*Маъмур Умаров.
(zyouz.uz)*

Қуйидаги саволлар устида ишланг.

1. Станиславский нимани тизимга солди?

- A. Ижодкорларни, иштирокчиларни, актерларни
- B. Инсон рухи билан боғлиқ қоидаларни
- C. Театр билан боғлиқ янги қонунларни
- D. Ҳеч ким эътибор бермаган саҳна сирларини

2. Матн таркибиага алоқаси йўқ қаторни белгиланг.

- A. Саҳна санъати педагогикаси
- B. Динга, ватанга ва театрга хизмат қиласидилар
- C. Ҳар беш йилда ўтказиладиган театр санъати
- D. Ҳалол хизматни талаб қиласидиган муқаддас бурчdir

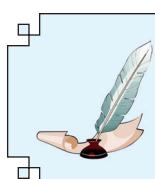
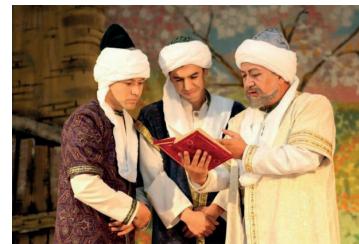
3. Матн таркибига боғлиқ хронологик жадвал тузинг.

Сана	Воқеа	Изоҳ

4. «Мен биронта янги қонун яратмадим, фақат табиат ҳамда инсон руҳи билан боғлиқ қоидаларни актёрлар ўз ижодида түғри фойдалансин, деб тизимга солдим ва улар миллати, ирқи ҳамда эътиқодидан қатъий назар, барча халқларга бирдек хизмат қиласи», деган олим фикрига таяниб, «Театр миллат танламайди» мавзусида публицистик услугуда матн ёзинг.

Қўйидаги расмлардан бирига тасвирлаш услугидан фойдаланиб, ҳикоя тузинг.

Мен театрга қараганда кўпроқ нафис шакллар ва пок ахлоқни талаб қиласиган касни билмайман.
Денис Дидро

ЗАМОНАВИЙ ЖАҲОН КИНЕМАТОГРАФИЯСИ

Матн

Бугунги дарсда:

- тингланган материални ишончлилик нуқтаи назаридан баҳо-лаймиз, танқидий баҳолаймиз;
- ахборотни тақдимот кўринишида: жадвал, чизма, диаграммалардан фойдаланган ҳолда намойиш этамиз;
- турли тип ва услубдаги (аннотация (қисқача шарҳ), тезислар, репортаж, оммавий чиқиши) матнларни яратамиз;
- мақсад ва мулоқот вазиятига мувофиқ публицистик услубдан фойдаланамиз.

51-машқ. Матнни изланиб ўқинг.

2020 йилга келиб дунё киносини ўзгартирган тенденциялар.

Жаҳон киноси ўзгармоқда. Йигирманчи асрда у жим кинодан товуш ва рангга сакраш қилди. Кинорежиссёrlар пленкали фильмни ташлаб, рақамли камераларда тасвирга олишяпти. Аммо XXI асрда кино оламини ўзгартирадиган қизиқ тенденциялар пайдо бўлди. Улар ҳақида сизга қўпроқ маълумот берамиз.

Кинематограф – бу санъатнинг динамик шакли бўлиб, фақат технологик тараққиёт таъсири остидагина ўзгармайди. Технологияларнинг гуллаб-яшнаши ғоялар инқирози фонида

рўй бермоқда, кинофестиваллар қоидаларини ўзгартирмоқда, кино мукофотлари машҳурлигини йўқотмоқда, телесериаллар кино санъатининг етакчи шаклига айланмоқда.

2020 йилга соҳани ўзгартирган кинонинг асосий йўналишлари:

Кинокомикслар – бу энг яхши замонавий фильмлар

Ўн йил ичидаги кинода ҳақиқатан ҳам ўзгарган нарса – бу комиксларга бўлган муносабатдир. Комиксларни катта экранга ўтказишга уринишлар аввалги даврларда ҳам қилинган. 1980-йиллар охири ва 90-йилларнинг биринчи ярмида Бэтман ҳақидағи фильмлар муваффақият қозонди. Аммо комикс фильмларининг асл гуллаб-яшнаш палласи «Марвел» туфайли рўй берди.

2008 йилда «Темир одам» экранга берилиди.

Тони Старк суперқаҳрамонга айланди, шу туфайли кино саноати ўзгарди. Фильм кўплаб эсдаликларни келтириб чиқарди, бюджетни тўрт марта қоплаб, миллион-миллион доллар даромад олиб, «Оскар» ва БАФТА мукофотларига номзод бўлди. Муваффақият таъсири остида «Марвел» DC фильмларини тез-тез чиқара бошлади. Унинг «Жокер» фильми 2019 йилда «Оскар» мукофотларига номзодлик сони бўйича етакчига айланди.

Технология замонавий фильмларни ўзгартиради.

Кино тарихи кўплаб технологик ютуқларни билади: 1977 йилдаги оригинал «Юлдузли урушлар» маҳсус эфектлар туфайли томошибинларда унутилмас таассурот қолдирди. Жеймс Кэмерон «Терминатор» фильмининг иккинчи қисмida (1991) суюқлик T-1000ни кўрсатиб, технологик ютуқни амалга оширди ва сўнгра «Аватар» (2009) фильмни билан дунёни ҳайратда қолдирди.

Технология шу қадар тез ривожландики, суратга олиш майдончаси яшил экранли кичкина студияга айланди, унинг фонида маҳсус костюм кийган актёр бир нечта манипуляцияларни амалга ошириди.

«Ирландиялик»ни суратга олиш учун (2019) Мартин Скорсезе актёрларни ёшартириш технологиясидан фойдаланган, бу Жо Пеши, Аль Пачино ва Роберт Де Ниро бир қаҳрамоннинг ҳаётини турли даврларда ўйнаши учун имкон берган.

Замонавий кино ғоялар инқирозида

Замонавий кино ғояларининг инқирози чексиз франшизалар, ўн, ҳатто йигирма йил аввал олинган фильмларнинг ремейклари, эски фильмлар билан тўлдирилган премьеरалар жадвалига назар ташласангиз, янада равшан бўлади.

Асл сюжеттага эга бўлган жуда қизиқ фильмлар катта экранларга чиқиши камдан-кам ҳолатларга айланди. Фақатгина 2020 йилдагина «Форсаж» франшизасининг тўққизинчи қисми чиқади, 2019 йилда эса «Форсаж: Хоббс ва Шоу» спин-офф дунёning энг кассабоп етакчиларидан бирига айланди.

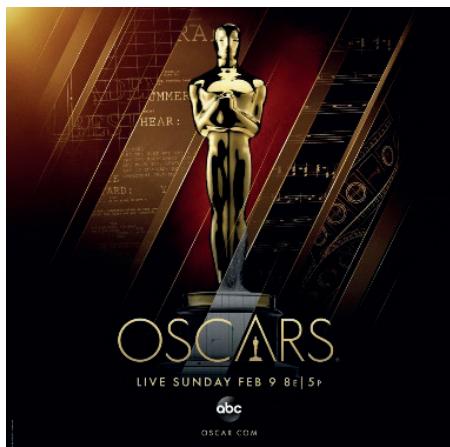
2016 йилда «Шарпалар овчилари» – нинг аёллар нусхаси кассада муваффақиятсизликка учради, 2020 йилда эса 1989 йилда суратга олинган «Шарпалар овчилари: Меросхўрлар» фильмининг давоми чиқиши кутилмоқда.

Катта фильмдан телевидениега кўучиб ўтиши.

Кино санъати телесериалларнинг оммалашуви билан ўзгариб бормоқда. Олдинги ўн йилликларда режиссёр фақат мавқеининг пасайиши оқибатида телевидение томон юз бураг эди. Улар телесериалларга катта маблағ сарфлай бошлигандаридан вазият ўзгарган. «Тахтлар ўйини» нафақат энг юқори бюджетли телесериаллардан бирига айланди, балки дунёда энг таниқли юлдузлар шоусида роль ўйнайдиган актёрларга айланди.

Етакчи актёрлар бу тенденцияни пайқадилар ва телесериалларда кўпроқ суратга туша бошлидилар. Киллиан Мерфи ва Том Харди «Ўткир соябонли қалпоклар» фильмида, Жуд Лоу ва Жон Малкович «Ёш дада» ва унинг давоми «Янги дада» шоуларида ролларни ижро этишиди.

«Оскар» нуфузининг пасайиши

Дунёдаги асосий фильм мукофоти ишончни йўқотмоқда. Бу академия аъзоларининг тарафкашлик қилиши, ранг-барангликни, аёл режиссерларни ва бошқаларни эътиборсиз қолдириши каби кўплаб айловлари билан боғлиқ. 2018 йилда маросимни аввалгисига қараганда 16% кам томошабин томоша қилган.

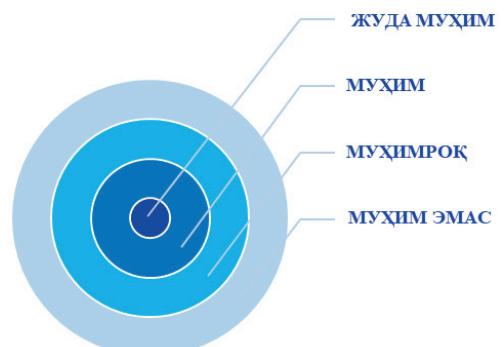
Тадбирга қизиқиши қайта тиклаш учун, 2020 йилда ташкилотчилар олиб борувчилардан воз кечиши, тадбир вақтини бир соатга қисқартиришди ва маросимни февраль ойининг бошига ўтказиши.

Сўнгги йил тенденциялари кино олами ўзгариб бораётганини кўрсатмоқда. Технологик тараққиёт янги фоялар инкизози билан бирга келмоқда, телесериаллар тўлиқметражли фильмларга қараганда оммалашмоқда ва нуфузли фильм мукофотлари ўз аҳамиятини йўқотмоқда. Рақамли технологияларни ривожланиши билан мустақил кинематограф ва оқим хизматлари йирик студиялар билан рақобатлаша олади.

Тимур Алиев

1. Ўқиган матнни ишончлилик нуқтаи назаридан баҳоланг, танқидий кўзқарашингизни билдиринг. Даилиллар келтиринг.

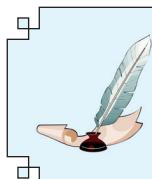

2. Матн тили устида ишланг. Кино санъатига тегишли атамалар рўйхатини тузинг, изоҳланг.

Атамалар	Изоҳи

3. Матн таркибидаги маълумотларни тақдимот кўринишида: чизма, шаклида намойиш этинг. Замонавий кино жанрлари ҳақида маълумотларни акс эттиринг.

Масалан:

*Мен фильм драмаси қаҳрамон йиглаган пайт
деб ўйлардим. Мен ноҳақ эдим. Кино драмаси
томушибинлар йиглашганда кечади.*

Франк Капра

52-машқ.

Гаройиб БОЛЛИВУД

Ёрқин ҳиссиётлар, оловли рақслар, ёқимли қўшиқлар ва ранг-баранг либослар – Болливудга ошиқ бўлганлар ҳинд киносига бўлган ўз муносабатларини бундай ҳаяжон билан атаб ўтишлари учун кўпгина сабабларни келтириши мумкин.

Дунёning турли томошабинлари учун бундай фильмларни томоша қилиш бир неча соат давомида Ҳиндистоннинг сирли маданиятига тушиб қолиш ва маҳаллий аҳоли билан танишиш учун имкониятдир. Агар сиз ушбу мамлакатга ташриф буюрган бўлсангиз, фильмни суратга олиш жараёнини ва қўшимча фильмларда юлдузни томоша қилиш имкониятини бой берманг.

Хўш, Болливуд нима?

Болливуд – бу хинд фильмларига қизиккан ҳар бир киши учун ўзига хос сўз. Бу Бомбей шаҳридаги, бугунги кунда Мумбай шаҳри деб номланади, бутун дунё бўйлаб Голливуд билан таққосланадиган кино саноатининг номи.

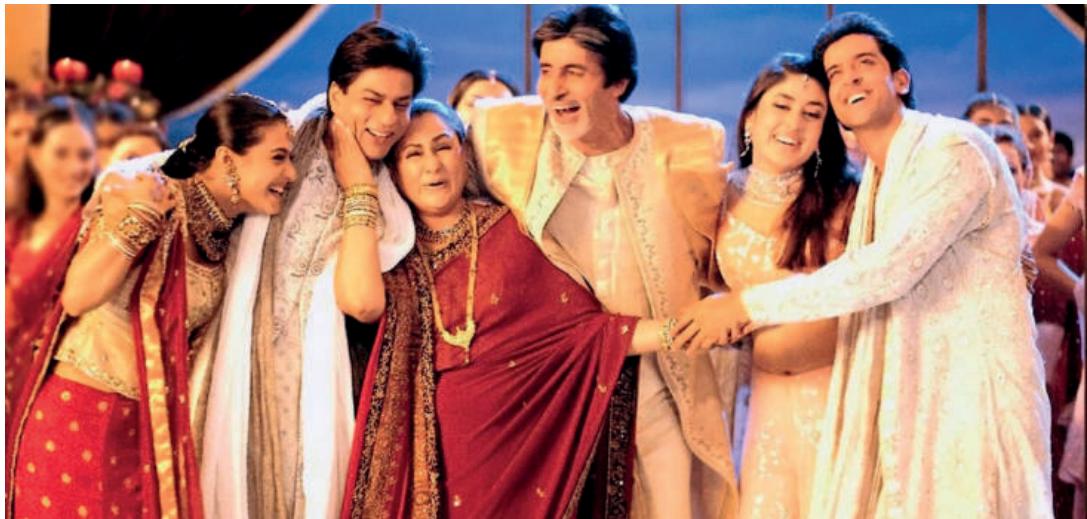
Ушбу сўз илк бор 70-йилларда тилга олинади, аммо атама 90-йилларнинг

ўрталарида машхурликка эришди. Ҳар йили мингдан ортиқ кинокартина Ҳиндистоннинг катта экранларида чиқарилади, уларнинг бешдан бир қисми Ҳиндистонда, Болливудда суратга олинган. Фильмни суратга олиш мамлакатнинг бошқа минтақаларида ҳам амалга оширилади – масалан, теллуга фильмлари Толливудда, тамил тилидаги фильmlар эса – Колливудда. Болливуд ва жануб Ҳиндистон кино саноатининг ажралмас қисмига айланди. Рангли фильмлар бошқа мамлакатларда машхурликка эришишда давом этмоқда ва ҳар йили ўз ижодкорларига йигирма миллиард доллардан кўпроқ даромад келтиради.

Ҳинд киноси тарихи

Биринчи тўлиқ метражли кинофильм ўтган асрнинг бошларида – 1913 йилда Ҳиндистонда чиқарилган «Ража Харишчандр» қора-ок фильмни томошабинларга тақдим этилган. Ҳеч қачон бошқаларни алдамаган доно хукмдорнинг ҳикояси миллионлаб томошабинларнинг эътиборини тортди. Фильм ҳакиқий ҳаяジョンни уйғотди, фильм премьераси ўша йилларда энг кўп муҳокама қилинган воқеалардан бирига айланди.

Хинд киносининг «Олтин аср» даври ўтган асрнинг 40-60-йиллари ҳисобланади. Бугунги кунда жанрнинг классикаси деб ҳисобланадиган бир қатор фильмлар, масалан, Мехбуб Хоннинг «Она Ҳиндистон» асари экранга узатилди. Ушбу фильм ҳатто энг яхши чет тилидаги фильм сифатида «Оскар» га номзод бўлган. Махаллий режиссёрларнинг ишлари турли мамлакатлар кино танқидчилари томонидан юқори баҳоланмокда. Гуру Даттнинг «Қоғоз гуллари» ва «Чанқօқ» картиналари ҳозиргача чиқарилган юзта энг яхши фильмлар рўйхатига киритилган. Рейтинг «Sight and Sound» ва «Time» журналистлари томонидан тузилган. Фильмларнинг яратувчиси барча даврларнинг энг буюк режиссёrlаридан бири деб тан олинган.

Хинд фильмларининг ўзига хос ҳусусиятлари

Болливуд фильмларидаги аксарият вақт қўшиқ ва рақсларга бағишлиданади, деб ҳисобланади. Бироқ жанрга кўра, ҳинд фильмлари умуман мюзикл эмас, балки мусиқий қўшимчалари бўлган фильмлардир. Шу билан бирга, илгари бундай паузалар кўпроқ эди – одатда битта фильмда камида ўнтадан. Бугун улар бешолтита. Голливуд режиссёrlари воқеани иложи борича ишончли тарзда айтиб беришга ҳаракат қўлмоқдалар, шунинг учун улар актёрларнинг рақс ва қўшикларини сюжетга ҳамоҳанг тушиши учун маҳсус мусиқий шароитлар яратадилар. Болливудда вазият мутлақо тескари – мусиқий эскизлар қаҳрамонларнинг ҳистойғуларини аъло даражада етказади, деб ҳисоблашади.

Сўнгги йилларда мусиқий паузалар камайиб, сұхбатлар кўпаймоқда. Одатда ҳинд киноси тайёр қолип бўйича суратга олинади – сюжет жуда анъанавий. Ўз ишлари учун актёрлар Голливуд меъёrlарига зид келадиган миқдорда маош олади. Кўпроқ эътибор мусиқага қаратилади – фильм чиқарилишидан анча илгари унга ишланган саунтрек эшиттирилади. Шундай қилиб, ижодкорлар премьераға бўлган қизиқишини кучайтиради.

Томошабинлар – асосан мамлакат аҳолисининг кам таъминланган қисми ҳисобланади. Бу нарса фильм яратилаётган вақтда ҳисобга олинади. Фильмнинг асосий қаҳрамонлари одатда, оддий одамлар бўлиб, улар ўзларининг тинимсиз ҳаракатлари, шахсий фазилатлари туфайли ҳаёт қийинчиликлари, адолатсизликларини енгигиб ўта оладилар. Томошабинлар шундай қилиб, бир неча соатга ёрқин бўёклар, ранг-баранг кийимлар ва илҳомлантирувчи гўзал мусиқаларга маҳлиё бўлгани холда ўз муаммолари, ҳаёт ташвишларини унутиб, дам олишлари мумкин.

Жуда кўргина ҳинд гўзаллари ўзларини актрисалик соҳасида синаб кўришмоқда. Масалан, 1994 йилда «Дунё гўзали(Мисс мира)» титули соҳибаси Айшвария Рай, 2000 йилда худди шундай мукофотга эга бўлган Приянка Чопра кино санъати соҳасида жуда катта муваффақиятларга сазовор бўлишди.

Ҳинд киноактёрлари орасида бир хил фамилияга эга актёрлар жуда кўп. Бу ҳар доим ҳам уларнинг қариндошлигидан далолат бермайди, лекин шу билан бирга, Болливудда авлодлар давомийлиги ҳам бор. Ҳаттоқи бир фильмда бир сулолага тегишли бир неча авлод вакиллари қатнашиши мумкин. Масалан, Капурлар сулоласи. Капурлар авлодида актёрлар, режиссёrlар ва продюссерлар ҳам бор.

(indiada.ru)

1. «*Кино*» сўзига таъриф беринг. Бунинг учун турли лугатлардан фойдаланишингиз мумкин. 5-бта синфдошларингиз орасида сўровнома ўтказинг. Сўнгра «**ҳинд киноси**»га ҳам изоҳ тўпланг.

Ўқувчилар	Кино/ ҳинд киноси сўзларига таъриф
1-ўқувчи	
2-ўқувчи	
3-ўқувчи	
4-ўқувчи	
5-ўқувчи	

2. Матндан қандай маълумотлар олдингиз? Матн тили, услуби, типини аниқланг.

3. Сиз яна қандай маълумотлар қўша оласиз?

4. Матндаги асосий ахборотни аниқланг.

Асосий ахборот	Майда тафсилот	Изоҳ

5. Матн таркибидан ўзингиз учун энг муҳим бўлган жумлани кўчириб ёзинг. Изоҳланг.

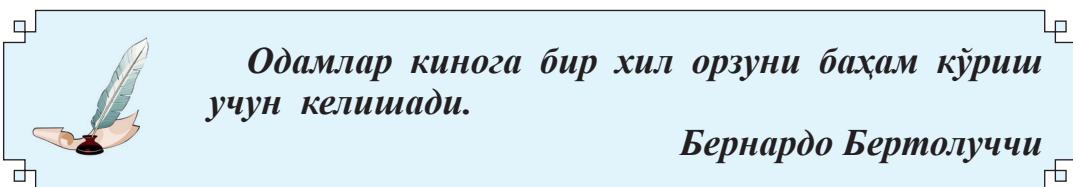
Матн мазмуни бўйича турли даражали саволлар тузинг.

1-даражा	Нима? Қаерда? Қачон? Қай ҳолда? ...ёдингизга туширинг. ... танланг. ... атанг. ... аниқланг.
2-даражা	... ўз сўзингиз билан етказинг. Қандай тавсиялар шуни тасдиқлайдики, деганда, нимани назарда тутасиз? ... қайси жавобингиз энг тўғри жавоб, деб ўйлайсиз? Сиз ... қандай тушунтирган бўлардингиз?

3-даражада	<p>Сиз ... қандай мисоллар келтирған бўлар эдингиз?</p> <p>Сиз ... ҳақда ўз тушунчангизни қандай етказған бўлардингиз?</p> <p>... билан интервью вақтида нималар ҳақда сўраган бўлар эдингиз?</p>
------------	---

Қуйидаги вазифани бажаринг.
«Мени қизиқтирган кино олами» мавзусида эссе ёзинг.

БИЛИМИНГИЗНИ ТЕКШИРИНГ!

1. Қуйидаги гапларнинг қайси бирида ибора қўлланган?

- А. Унинг кўзи новчадан келган одамга тушди.
- В. Унинг кўзи олдида учқун чақнаб кетди.
- С. У чарчаганидан қўлтиғидан тарвузи тушиб кетди.
- Д. Оғир ишдан зўриқиб, юраги ёрилиб ўлди.

2. Кўмакчили қурилмалар берилган жавобни топинг.

- А. Чунки, агар
- В. Ким-ўша, нима-шу
- С. Шунинг учун, шу сабабли
- Д. Деб

3. Расмий услубнинг ёзма шакллари берилган қаторини аниқланг.

- А. Роман, хикоя
- В. Мақола, репортаж
- С. Газета, жумал
- Д. Ариза, тилхат

4. Үндалмали гап қайси қаторда берилган?

- А. Хуллас, қарс икки қўлдан чиқади.
- Б. Юртим, далаларинг бебаҳо, тупроғинг табаррук.
- С. Бу видолашув, айниқса, Улуғбекка қаттиқ таъсир қилди.
- Д. Албатта, яна хузурингизга келаман.

5. Кириш сўзлар, асосан, қайси сўз туркумлари билан ифодаланади?

- А. Мустақил сўзлар
- Б. Ёрдамчи сўзлар
- С. Модал сўзлар
- Д. Тақлид сўзлар

6. Турналар аргимчоги ғира-шира осмон ортига – булатлар бағрига сингийди. - Ушбу гапда қайси гап бўлаги ажратилган бўлак ҳисобланади?

- А. Эга
- В. Ҳол
- С. Кесим
- Д. Равиш

7. Оқар дарё оқаверади. Бу ерда «оқар» сўзи нима билан ифодаланган?

- А. Равишдош
- В. Ҳаракат номи
- С. Сифатдош
- Д. Тақлид сўз

8. Қўшма гапнинг пайт, сабаб-натижа муносабатларида бўлган қисмларини боғловчи қўшимчаларни аниқланг.

- А. Ва, ҳамда
- В. Лекин, бироқ
- С. Аммо, гоҳ
- Д. Балки, билан

9. Бириктирув ва зидлов боғловчилари ўрнига қўлланадиган юкламалар қаторини аниқланг.

- А. -ми, -чи
- Б. -и(-ю)-да
- С. фақат, -оқ
- Д. -да, -ку

10. Такрор ҳолда ҳам, ёлғиз ҳолда ҳам қўлланадиган айирув боғловчи-сини аниқланг.

- А. Гоҳ
- В. На
- С. Ё(ёки)
- Д. Дам

11. Қайси ҳолларда — у(ю), -да юкламалари ўрнида ва боғловчисини қўллаш мумкин?

- А. Боғланган қўшма гап қисмлари зидлаш, кетма-кетлик, пайт, сабаб-натижажа муносабатлари ифодаланганда уларни боғлаш учун.
- Б. Эргашган қўшма гаплами ўзаро боғлаш учун.
- С. Эргаш гапнинг кесими шарт майли шаклидаги феъллар билан ифодаланганда
- Д. Бош гап таркибидаги кўрсатиш олмоши маъносини изоҳлаш учун.

12. Қандай гап ўзлаштирма гап хисобланади?

- А. Ўзганинг ҳеч ўзгаришсиз тайёр ҳолда олиб кирилиши.
- В. Маълум шахс характерини очиш учун келтирилган гап.
- С. Ўзга гапнинг мазмуни сақланган, аммо шакли ўзгартирилган ҳолда нутққа олиб кирилиши.
- Д. Ўз фикрини исботлаш учун айнан келтирилган гап.

13. Қўшма гап берилган жавобни аниқланг.

- А. Одам борки, фикр юритиш қобилиятига эга.
- В. Мирзо Улуғбек фаолиятида илмий тафаккур етакчи эди.
- С. Мен дўстимнинг келганини эшитдим.
- Д. Одамнинг турли феъл-атворли дўстлари бўлади.

НУТҚ ЎСТИРИШ УЧУН МАШҚЛАР

ВАТАН НАДУР?

Ватан надур?
 Унинг қадрин
 Ватангадолардан сўранг.
 Тупроғини тавоб айлаб
 Йиғлаб, адолардан сўранг.
 Ватан надур?
 Унинг мадҳин
 Элга фидолардан сўранг.
 Ўз юртига етолмайин
 Юрган жудолардан сўранг.
 Ватан надур?
 Унинг васфин
 Машраб нидосидан сўранг.
 Йўқлар кишим борму, дея
 Чеккан видосидан сўранг.
 Ватанидан узокларда,
 Деманг, Бобурни ёр йиғлатди.

Ватан ишқи, юрт ҳижрони
 Подшоҳ қўнглини тиғлатди.
 Ватан сўзин тансиклигин
 Ўзга юртда ётдан сўранг.
 Уни севмоқ иймондандур,
 Деган асл зотдан сўранг.
 Ватан шундай буюклигин,
 Ушбу сўзнинг суюклигин,
 Истиқлолга интиқ бўлиб
 Ўтган аждодлардан сўранг!
 Ватан учун кўзларини
 Кўзмунчоқдек ўйиб берган.
 Ватан учун жонин тикиб,
 Бошин тиғга қўйиб берган
 Қатли қурбонлардан сўранг,
 Шоир забонлардан сўранг.

Гулчехра Шаҳобиддин қизи

АВЛИЁЛИК ХИСЛАТИ

Қадим замонда бадфеъллиги билан донг таратган бир одам кунларнинг бирида оппоқ либосларга бурканиб бир донишманднинг олдига борибди. Виқор билан савлат тўкиб ўтириб, донишманднинг олдига борибди. Виқор билан савлат тўкиб ўтириб, донишманддан сўрабди:

- Мен шу ўтиришимда кимга ўхшайман?
- Авлиёларга ўхшайсиз, - дебди донишманд. Унинг жавобидан мамнун бўлган одам эски одатини қилиб:
- Сен эса гўнг тўлдирилган қопга ўхшайсан, - дебди. Унинг бу гапини эшигган донишманд кулиб қўйибди. Донишманднинг ғазабланишини кутган одам хайрон бўлиб:

- Нега куласан? – деб сўрабди. Донишманд эса:
- Ичи авлиёлик хислатига тўлган одам бошқаларни ҳам авлиё деб билади, ичи гўнг билан тўла одамга бошқа одамлар ҳам гўнг тўлдирилган қопга ўхшаб қўринади, - деб жавоб берибди.

*Эй фарзанд, ҳар бир гапирган гапинг сенинг кимлигинги
фоши этади.*

Тарбия китобидан

ИНСОН ҚАЛБИ

Бир қишлоқнинг четига донишманд одам келиб яшай бошлабди. У болаларни жуда севар ва улар билан кўп вақтини бирга ўтказар экан. Бундан ташқари, донишманд ўйинчоқлар ясаб болаларга совға қилар, лекин унинг ясаган ўйинчоқлари жуда нозик ва мўрт экан. Болалар уларни ўйнаётганларида ҳар қанча эҳтиёт бўлсалар ҳам, синиб қолар экан. Улар бундан ҳафа бўлиб йиғлашар ва донишманднинг олдига келишса, у болаларга яна шундай ўйинчоқлар ясаб берар экан.

Болаларнинг ота-оналари бир куни йиғилиб донишманднинг олдига келишибди ва:

– Сиз донишманд ва сахий одамсиз, болаларимизга яхшиликни хоҳлайсиз, лекин нима учун уларга ясаб бераётган ўйинчоқларингиз бунчалик нозик? Болаларимиз қанча эҳтиёт бўлмасинлар, улар барибир синиб қояпти. Шу ўйинчоқларни пишиқроқ нарсалардан ясасангиз бўлмайдими? – дейишибди.

– Донишманд бироз ўйлаб туриб, уларга шундай дебди:

– Тез орада фарзандларингиз улғайиб, оила қуради. Мана шунда уларнинг ҳар бирига кимдир ўз юрагини ишониб топширади. Менинг ҳозирги бераётган сабоқларим балки ўшанда фойда бериб қолар, деб умид қиласман.

*Эй фарзанд, билгинки, инсон қалби жуда нозик ва мўрт
бўлади. Сенга ишониб топширилган қалбни қўлингдан келганча
асраб-авайла.*

Тарбия китобидан

ФИЛНИНГ ЎЧИ

Қадим замонларда Ҳиндистонда доно ва марҳаматли бир киши яшаган экан. Бир куни узоқ мамлакатдан икки-уч киши Ҳиндистонга ташриф буюришибди. Улар оч-ялангоч ва паришон аҳволда эканлар. Жуда ҳам кўп қийинчилик кўрганлари билиниб турар экан.

Олим мусофиirlарни очиқ юз билан кутиб олибди. Дам олишлари учун шароит яратиб берибди. Мусофиirlарнинг олдида машаққатларга тўла узоқ йўл бор экан. Уч кундан сўнг яна йўлга чиқишибди. Мезбон уларни кузатар экан, шундай дебди:

– Эй қадрдон дўстларим, сизга бир ўғитим бор. Илтимос қиласман, мени яхшилаб эшитинг. Сиз ўтадиган йўлларда филлар бор. Уларнинг болалари семиз, аммо кучсиздирлар. Шунинг учун сизда фил болаларини овлаш иштиёқи туғилади, аммо шуни унутмангки, оналари пистирмада туриб уларни кўриқлашади. Бирорта филнинг боласи йўқолсин-чи...

Йиглаб фарёд чекиб, километрлаб йўл босади ва боласини унинг ҳидидан қидиради. Хартумидан ўтлар сочади, атрофни туманга айлантиради. Филлар болаларига жуда ҳам меҳрибон бўлишади. Шунингдек, жуда ҳам ўч олишга мояйилдирлар. Оч қолиб ўт ва барглар есангиз ҳам, ҳеч қачон фил боласини овлаб еманг. Агар бу ўғитимга амал қиласангиз, балолардан узоқ бўласиз. Мен бўйнимдаги қарзни адо этдим. Гапимга кирган, омонликда бўлади. Сизга оқ йўл тилайман.

Мусофиirlар йўлларида давом этишибди. Бир оз юришгач, егуликлари тугабди. Оч қолишибди. Еб-ичгани ҳеч нарса топа олишмабди. Очлик ва сувсизлик уларни ҳолдан тойдирибди, аҳволлари жуда ҳам, аянчли тус олибди. Шу пайт янги туғилган семиз фил боласини кўриб қолишибди. Оч бўрилардек фил боласига ташланишибди. Уни сўйиб емоқчи бўлишибди.

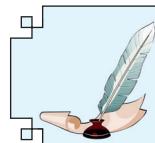
Улар орасидаги бир шериклари ўғит берган кишининг гапларини эслатибди. Фил боласига тегмасликларини илтимос қилибди. Ёлворибди... «Бундай қилманглар» дебди, аммо унга ҳеч ким қулоқ солмабди. Фил боласини сўйиб, пишириб ейишибди. Уларни огоҳлантирган одам эса оч бўлишига қарамай, фил боласининг гўштини емабди.

Фил боласининг гўштини еб, қоринларини яхшилаб тўйдирган одамларни уйку босибди. Кўп ўтмай, ҳаммалари донг қотиб ухлаб қолишибди. Гўштдан емаган одам эса очлиқдан ухлай олмай, ўнгга-чапга ағдарилар экан.

Шу пайт кутилмагандага каттакон, қўрқинчли фил пайдо бўлибди. Қорни жуда оч одам қўрқиб кетгани учун жойидан ҳам қимирлай олмабди. Жаҳлдор фил унга қараб яқинлашибди. Келиб атрофида айлана бошлабди. Кўзларидан ўт сочар экан.

Бир пас унинг бошида сергак турибди. Уч марта оғзини ҳидлабди. Аммо боласининг ҳидини сезмабди. Одамга жаҳл билан қарабди, аммо ҳеч нарса қилмабди.

Каттакон фил гўшт емаган одамнинг ёнидан узоқлашиб, ухлаётганларнинг олдига борибди. Ҳар бирини ҳидлаб кўрибди. Оғзиларидан боласининг ҳидини олибди. Одамлар қаттиқ уйқуда эканлар. Уларни хартуми билан битта-битта қўтариб ерга урибди. Бу ҳам етмагандек оёқлари билан эзибди. Бечора одамлар фожиали тарзда ҳалок бўлишибди. Боласининг ўчини олган фил ўкирганича у ердан узоқлашибди.

*Сен инсон бўлгин, ҳеч қачон бирорга ёмонлик қилма,
чунки ёмонлик жазосиз қолмайди.*

Тарбия китобидан

НИМЖОН ШАҲЗОДА

Нимжон, озгин шаҳзода бўлган экан. Унинг укаси эса тамоман акси бўлиб, бўйи узун ва чиройли экан.

Кунлардан бир куни подшоҳ ҳамманинг ичида катта ўғлига паст назар билан қарабди. Шаҳзода отаси нега бундай муомала қилганини тушунибди ва отасига:

– Отажон! Савлатли, чиройли юзли жоҳилдан заиф ва ақлли одам яхшироқдир. Бўйи узун ва бақувват одам доим ҳам устун бўла олайди. Бир куни билимдон нимжоннинг семиз аҳмоқ кишига: «Араб оти озғин бўлса ҳам шу аҳволи билан мингта эшақдан яхшидир», деганини эшитганмисиз?-дебди.

Отаси кулибди, вазирларга бу гап унчалик хуш ёқмаган бўлса-да, шаҳзодага жуда ҳам ачинишибди.

Орадан кўп вақт ўтмай, кучли душман уларга ҳужум қилибди. Душман билан жанг майдонида учрашишибди. Подшоҳ, кўримсиз шаҳзода ва укаси ҳам жанг майдонида эканлар. Жанг бошланганда душманга биринчи бўлиб от солдирган кўримсиз шаҳзода бўлибди. У шундай дебди:

– Жангда менинг юзимни ҳеч ким кўрмайди. Тупроқ ва қонга бўялган бир бош кўрасиз, у ҳам бўлса меникидир. Зеро, ишонч ва ғайрат билан жангга кирган аскар албатта, душманни енгади.

Бу гапларни айтиб бўлиб шаҳзода ўзини яна жангга урибди. Унинг сўзларидан руҳланган аскарлар ҳам шаҳзоданинг ортидан ҳайқирганча жанг майдонига отланишибди. Душман лашкари сон жиҳатдан устун бўлса-да, шаҳзоданинг даъватидан сўнг жанг майдонидан қочмоқчи бўлган аскарлар ҳам ўз кучига ишонч билан жангга киришибди ва нимжон шаҳзода бошчилигида душманни батамом енгишибди. Чиройли шаҳзода эса подшоҳнинг ёнидан жилмабди.

Бу воқеаларни кузатиб турган подшоҳ ғалаба билан қайтган нимжон шаҳзодани бағрига босиб, юзидан ўпибди ва уни ўзига валиаҳд этиб тайинлабди.

Инсоннинг қандайлигини унинг ташқи кўринишига қараб баҳолаш ноўрин. Юз-кўзи чиройли инсоннинг қалби ҳамиша ҳам гўзал бўлмайди. Ёки ташқи томондан хунук кўринган инсоннинг юраги буюк муҳаббатга лиммо-лим бўлиши мумкин.

Тарбия китобидан

ДУНЁНИНГ ЕТТИ МЎЖИЗАСИ

Бир куни мактабда «Дунёning етти мўжизаси» сарлавҳаси остида дарс ўтилаётган эди. Муаллим ўқувчиларга айни шу мавзуда топшириқ бериб, ҳар ким ўзи мўжиза деб ҳисоблаган ва ниҳоятда ҳайратлантирган еттига нарсанинг номини ёзишни буюрди.

Белгиланган муддат ниҳоясига етиб, муаллим синф ўқувчиларида дафтарларни бирма-бир йиғиб оларкан, ногаҳон бир қизнинг ёзмай, бир нуқтага термилиб ўтирганидан ҳайрон қолди ва ундан сўради.

– Нима бўлди, нега топшириқни бажармадинг?

Ўқувчи қиз жавоб берди:

– Муаллим, мен ҳануз иккиласиёнман. Дунёда мўжиза десангиз арзигулик нарсалар шу қадар сон-саноқсизки, уларнинг қай бирини танлашга қийналяпман.

– Ўқитувчи иккиласиёнман қизнинг ёнига яқин келди:

– Тўғри, дунёда мўжиза дегуликдан ками йўқ. Аммо сен кўнглингга яқин бўлган, сени ниҳоятда таъсирантирган ва ҳайратга солган нарсаларни танла.

Шундан сўнг, қиз бир қарорга келди ва бир муддат ўйланиб, фикрларини жамлаб олди-да, кейин дона-дона қилиб, танлаган мўжизаларини бирма-бир санаб берди:

Мен мўжизалар ичидан саралаб олган еттига мўжиза қуидагилар:

1. Кўриш.
2. Эшитиш.
3. Ҳаракатланиш.
4. Идрок қилиш.
5. Ҳис қилиш.
6. Табассум қилиш.
7. Севиш.

Ўқувчи қиз қарорини билдиргач, синфда узоқ вақтгача сукунат ҳукм сурди.

«Замонавий ривоятлар»дан

АЛЕКСАНДР ФЛЕМИНГ ФИЗИОЛОГИЯ ВА ТИББИЁТ БҮЙИЧА 1945-ЙИЛГИ НОБЕЛЬ МУКОФОТИ

Бутун башариятга мислсиз даражада, ўта катта хизмат қилган энг муҳим кашфиётлардан бирини 1928-1929 йилларда шотландиялик олим Александр Флеминг амалга оширган. Флеминг – бутун Британия халқи фаҳрланадиган тимсоллардан биридир. Чунки у тарихда илк бор антибиотик дорини кашф қилди. Оммавий ишлаб чиқарилиши 1940-йиллар бошида йўлга қўйилган пенициллин таблеткалари II жаҳон уруши давомида миллионлаб аскарларнинг ҳаётини сақлаб қолган. Лекин, пенициллинни буюк қилган статистика бу эмас. Александр Флеминг ўзининг пенициллини билан сайёрамиздаги одамларнинг ўртача умр кўриши даражасини деярли икки баробар (!!) оширган олимдир. Чунки пенициллин ёрдамида даволангандан устидан ғалаба қозонилган касалликлардан фориғ бўлиш туфайли, бутун сайёрамизда одамларнинг ўртача умр кўриши 1950 йилда 47,7 ёшдан, 2017 йилга келиб 71,0 ёшгача ортди. Ўлайманки, ортиқча изохга ҳожат йўқ. Статистиканинг ўзи ҳаммасини айтиб турибди. (Нобель мукофотининг амалий аҳамияти ҳақида бошқа саволларингиз қолмади деб ўлайман).

ФРЕНСИС КРИК, МОРИС УИЛКИНС ВА ЖЕЙМС УОТСОН. 1962-ЙИЛГИ НОБЕЛЬ МУКОФОТИ.

Ирсий ахборотни авлоддан-авлодга ўтказиш вазифасини бажарувчи ДНК макромолекулалари устида илмий текширув ишлари XIX аср бошларидаёқ йўлга қўйилган эди. лекин ДНКнинг асл вазифаларини олимлар XX асрнинг 40-50 йилларига келибгина тушуниб ета бошлашди. 1953 йилда эса, номи юқорида зикр этилган олимлар ДНК молекуласи тузилишининг қўшалоқ спиралсимон моделини кашф қилишди. Бу эса, клонлаштириш ва ген муҳандислиги соҳаларининг пайдо бўлишига катта йўл очиб берди. Ҳозирда, ушбу кашфиётнинг амалий самараси ўлароқ, одам ирсиятидаги авлоддан-авлодга ўтувчи салбий жиҳатлар, касаллик ва нуксонларнинг олдини олиш имкони мавжуд. Қолаверса, чорва ҳайвонлари ва бошқа жонзотларни клонлаштириш орқали, одамзот учун янада кўпроқ фойда келтирадиган зотдор наслларни келтириб чиқариш мумкин.

Ўрни келганда айтиш керакки, 1953 йилги Нобель лауреатларидан бири Жеймс Уотсон кейинчалик илмий давраларда ва, айниқса, жамият орасида ўзининг олим ва шахс сифатидаги обрўсини бутунлай йўқотди. Унинг илмий зеҳнини ҳурмат қилган ҳолда айтамизки, Уотсон ўзининг ДНК-модели кашфиётидан ҳаддан зиёд

манмансираған ва худбинлашиб кетган. У ўзининг илмий ишларига суюнган ҳолда, мукофотдан кейин кўп бора ирқчилик мазмунидаги бўлмағур илмий ғояларни илгари сурган. Масалан, у «*оқ ирқли одамларнинг интеллектуал салоҳияти ҳар доим юқори бўлади, қора танлилар эса ДНК-даражасида бундай имкониятга эга эмас, улар фақат жисмоний меҳнатга ярайди*» қабилидаги фикрларни баён қилган. Нима ҳам дердик, олим бўлгани билан, одам бўлмаса, қийин...

* * *

Бир куни, бой ўз ўғлига камбағалларнинг ҳаётини ўрнак сифатида кўрсатиш учун ўғлини фермага олиб борибди ва улар у ерда бир кунларини ўтказишибди. Ўйга қайтганларида эса отаси фарзандига қараб:

- Сенга саёҳатимиз ёқдими?
- Бу ажойиб эди ота!
- Сен, одамлар қанчалик камбағал бўлишини кўрдингми? – деб сўрабди, отаси.
- Ҳа.
- Унда, сен нимани ўргандинг?

Ўғли жавоб берибди:

– Мен, бизнинг уйимизда ит борлигини, уларнида эса 4та кучук боласи борлигини билдим. Бизнинг боғимиз ўртасида бассейн борлигини, уларнида эса охири кўринмас чўмилиш ҳавзаси борлигини кўрдим. Биз ўз боғимизни чироқлар билан ёритамиз, уларнини эса юлдузлар ёритар экан. Уйимиз орқасида томорқа бор, уларнинг уйини орқаси эса ҳатто кўринмайди ҳам, кенгликлардан иборат.

Бу гапларни эшитиб, бой нима дейишни ҳам билмай қолибди. Уни ўғли эса яна қўшиб:

– Ота, сизга раҳмат, у одамларнинг қанчалик бойлигини кўрсатганингиздан миннатдорман. Ҳақиқатдан ҳам, барча нарса қандай нуқтаи назар билан қарашмизга боғлиқ эмасми?

Севги, дўйстлар, оила, соғлик, яхши кайфият ва ҳаётга бўлған ижобий муносабатга эга бўлсангиз, сиз барча нарсага эришган бўласиз! Бирон нарса сотиб олиш эса имконсиз нарса эмас. Хоҳлаган нарсани сотиб олиб, унга эга бўлиш мумкин. Аммо сизнинг қалбингиз тўла бўлмаса, уни ҳеч қандай пул ёки нарса тўлдира олмайди. Шунинг учун ҳам ҳаётда энг асосий нарса, қалб соғлиги деб ўйлайман.

3.Хаятова

СУВНИ ҚАДРЛАНГ

Жилдираб оқар ариқ,
Фақат қадрин билмаймиз.
Гүё уммонда балиқ,
Назар-писанд қилмаймиз.
Ифлос қилманг, пок сувни,
Авайлаб, асранг уни!
Эл дуосини олинг,
Даркор охират куни!
Кўлдан келса гар ариқ
Қазиб, сув беринг элга.
Дуо қилади халқ,
Умр учмайди елга.
Автолару от-улов
Ювишни бас қилинглар!
Жўмракка қўйинг жилов,
Сув қадрини билинглар!
Неча халқлар сувга зор,
Фақат бизда bemalol.
Оқар сувни қадрланг,
Асранг, асло қилманг хор.
Сув, ҳаво, нон учовлон
Бўлмаса нетар инсон?
Сув билан тирик жаҳон,
Оқар сувни қадрланг?!
Тўловини унутманг,
Ўз вақтида узинг қарз,
Тўлаш бўйнингизда фарз,
Оқар сувни қадрланг!

Мамадали Турдиали ўғли

* * *

«Инсон» тушунчасининг фалсафий мазмуни бор. Муайян жамият ва маданият томонидан эътироф этилган одоб-ахлоқ меъёrlари, тартиб-қоида (қонун)-ларга ихтиёрий ёки ихтиёrsиз хилоф ҳатти-харакат қилиб қўйса, виждан азобида қолиб, чуқур изтиробга тушувчи, ўзини-ўзи кечирмовчи олий бир зот инсондир. У маънавий маданият, одоб-ахлоқ ташувчи ва жамият таянчидир. Чунки инсоннинг феъл-атвори, ҳатти-харакатини, бутун фаолиятини ижтимоий мондади.

хият белгилайди, биологик моҳият иккинчи даражали бўлиб қолади. Инсоннинг ажралмас атрибути муайян дунёқараш негизида шаклланган маънавиятдир. Сўзи билан иши бир, инсоф-диёнатли, ҳалол-пок, ҳавойи нафсини жиловлай биладиган, ҳалқ, Ватан ишқи билан яшайдиган, адолат тимсоли бўлган ва шу каби олижаноб фазилатлар эгалари маънавиятли шахслар ҳисобланадилар.

Одам учун энг қийин, мураккаб муаммо ўз-ўзини англаш ва қадрлашдир. Ўзи инсон эканлигини англаган одам, албатта, ўз қадрини билади, бундай кишилардагина бошқаларни қадрлаш хис-туйғуси кучли бўлади. Ақлли одам, зотига мансуб эканлигини тўла хис этган киши ўнга мувофиқ, ҳаёт йўналишини белгилайди, бемаъни ишлардан ўзини тия билади. Одамнинг инсонга айланишининг зарур шарти жамият ва ундаги муносабатлардир. Жамият ва ундаги кишилар одам ўзини англай билиши учун бир кўзгу ролини ўйнайди. Чунки у ўзининг хулқ-автори, талаб-эҳтиёжини ўзини қуршаган одамлар, уларнинг жамоалари одоб-ахлоқ меъёрлари билан таққослади, баҳолайди ва муносабат белгилайди.

Инсон ташқи оламни кўзи орқали кўриши, танасидаги бошқа аъзолар орқали сезиши мумкин. Лекин у ўзини факат ойна орқали қуриши мумкин. Аммо, у ўзини қандай бўлса, шундайлигича ҳис этиши учун реал ойнада эмас, балки бошқаларга ўз хатти-харакатини таққослаш, солиштириш, баҳолаш «ойнаси»га қарашга ўрганишига тўғри келади. Одам ўзини-ўзи англаб етгандагина ўзи яшаб турган жамият, ўтган авлодлар, уларнинг тарихий тажрибалари, анъаналарининг ахамиятини тушуниб етади. Буни ўқиш, ўрганиш орқали, ўтган воқеа ва ҳодисаларни бугунги кун воқеалигига солиштириш, таққослаш орқали хис этади, фаҳмлаб олади.

Одам ўзини-ўзи англаб, инсонга айланиши учун у ўзини-ўзи хис этиши (сезиши), идрок этиши (фаҳмлаши), муайян маданият ва ижтимоий гурухга ўзи мансублигини англаши, ўз «Мени»га эга бўлиши лозим. Инсон табиати факат умуминсоний хусусиятлардан ёки тамойиллардан иборат эмас. У, шунингдек, инсоннинг муайян тарихий, ижтимоий ва хосланган (индивидуал) мавжудлик ҳолати билан ҳам боғлиқ. Бу ҳолат шахснинг мойилликлари, у ёки бу нарсани яхши кўриши, сифиниши, тақводорликка мойиллик ёки уни инкор қилиш каби ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик, диний туйғу ва меъёрларини ҳам қамраб олади. Зеро, ота-боболаримиз «Ишқсиз — эшак, дардсиз — кесак», деганларида инсон табиатининг энг муҳим жиҳатини эътироф этганлар.

Aim.uz

ТУПРОҚ ДЕЙДИКИ

Тупроқ кулгисидан яшарар олам,
Тупроқ йигисидан қурийди ҳаёт.
У йиғласа бўлмас бундан ортиқ ғам,
Унинг йигисини кўрганмиз, ҳайҳот!
Ернинг йиғлашини кўрмоқ бўлсангиз,
Қурбонлар қабрига яхшилаб боқинг.
Чора топ, деб сизга чўккундайин тиз,
Унутма, инсон, деб шивирлар сокин.
Тақдиридан маъюс, дилхаста ўзи,
Кошкийди, кошкийди топса бир илож,
Бағрингизга бериб жигарингизни,
Ўрнига гуллардан тақиб олса тож.
У пинҳон йиғлади, ёқа этмай чок,
Кекса она каби дилида дарди.
Одамлар! Курашинг, бирлашинг, токи –
Шу азиз тупроқда қайфунинг гарди
Қолмасин, бўлмасин, кўрмасин сира.
Вайроналар белин букмасин мутлақ.
Қўёшнинг чехраси тортмасин хира.
Гуллар тиник бўлсин, қор бўлсин оппок,
Тепкилаб, селкиллаб ўйин тушсангиз
Япроқ бўлиб қарсак чалган она – Ер:
Кўксим қадоқ бўлмас пошна изидан,
Фақат йиғлатманглар, йиғлатманглар.

Саида Зуннунова

ОВ УСЛУБИ

Бизнинг ота-боболаримиз атроф-муҳитни уйғунликда ҳаёт кечириб, ўзларини табиатнинг ажралмас қисми деб ҳисоблашган. Бу асосий ҳаёттй қоида Буюк Даشتни макон қилган халқларнинг дунёқараши ва қадриятларини шакллантириди. Ўз ёзуви ва мифологиясига эга Қозоғистон қадимий аҳолисининг илфор маданияти бўлди.

Улар меросининг ёрқин намунаси, бадиий ўзига хослик ва маънавий бойлигининг алоҳида белгиси – «ов услугби» санъати. Ҳайвонлар тимсолидан турмушда фойдаланиш одам ва табиат ўзаро муносабатларининг рамзига айланиб, кўчманчиларнинг маънавий йўналишини белгилаб берган.

Улар йиরтқичлар, асосан, мушуксимонлар оиласига мансуб ҳайвонларнинг суратларини кўпроқ қўлланишган. Мустақил Қозоғистоннинг рамзларидан бири – маҳаллий жониворлар оламида сийрак учрайдиган қор қоплони экани ҳам бежиз эмас.

Бу борада, ов услуги аждодларимизнинг алоҳида юксак иш тажрибаси бўлганини кўрсатади. Улар бадиий ўймакорликни, металл билан ишлаш технологиясини, шу жумладан, мис ва бронздан қўймалар ясаш ҳамда қуиши, ёйма олтин тайёрлашнинг мураккаб усуllibарини яхши ўзлаштирган.

Умуман, «ов услуги» феномени дунё санъатидаги буюк довонлардан бири саналади.

* * *

Мустақиллик йилларида халқимизнинг тарихини таҳлил қилишга доир салмоқли ишлар бажарилди. Элимизнинг тарихий солномасини асл ҳолига келтиришга йўл очиб берган «Маданий мерос» дастури самарали ишламоқда. Бироқ боболаримизнинг хаёти ва уларнинг юксак тараққиётига оид кўплаб хужжатлар ҳамон илмий қўлланмаларда қайд этилмаяпти. Улар дунёнинг турли бурчакларидаги архивларда ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

Шу сабабли, қадимги даврдан ҳозирги кунгача бўлган даврни ўз ичига олган ўзимизнинг ва чет эл архивларини таҳлил қилиш учун «Архив – 2025» етти йиллик дастурини ишлаб чиқишимиз зарур, деб ҳисоблайман.

Бу лойиҳани амалга ошириш давомида тарихчилар, архившунослар ва маданиятшунослардан ташкил топган махсус гуруҳларнинг Ватанимиздаги ва чет эллардаги йирик архивлар билан ўзаро изчил ва узоқ муддатли ҳамкорлигига, тадқиқот ишларини юритишига катта эътибор қаратиш керак.

Нима бўлган тақдирда ҳам, бу аҳамиятли иш давлат ҳисобидан амалга ошириладиган «академик туризм»га айланиб кетмаслиги лозим. Архив хужжатларини фақат тўплаб қолмай, барча манфаатдор тадқиқотчилар ва оммага имконибон бўлиши учун, уларни жадаллик билан рақамли шаклга кўчириш зарур.

Ўз тарихига нисбатан ифтихор ҳиссини уйғотиб, ватанпарварлик тарбиясини мактабданоқ бошлиш керак. Шу сабабли, мактаблар ва барча ҳудудлардаги ўлкашунослик музейларининг қошида тарихий-археологик ҳаракатларни ташкил қилиш мухимдир. Миллат тарихини онгга сингдириш барча қозоғистонликларнинг вужудида ўз ибтидоларига бўлган муштарак туйфуни шакллантиради.

«Жанубий Қозоғистон «газетасидан

* * *

Ровийлар насиҳат қилишадиларким: йўлда қароқчилар мавжудлигини билган тадбирли сайёҳ ёлғиз юрмайди. У сипоҳилар ҳимоясида бирон карvon ўтишини

кутади ва унга қўшилиб ўзининг хавфсизлигини таъминлайди.

Хаёт йўлида ҳам идрокли одам таваккал қилмайди, бирон ақли одамни учратиб, унинг изидан юрмоқликни маъқул кўради. У ўзига ўзи айтадики: дунё хавотирга тўла, фалокат оёқ остида. Қайси йўлдан юрмоқ маъқул? Хавф-хатардан ҳоли юрмоқлик учун қандай ҳамроҳни танламоқ жоиз? Бой одамнинг этагидан тутсамми ё эътиборли мансабдорнингми? Чуқурроқ мулоҳаза қилинса, униси ҳам, буниси ҳам вақти келганда оғатдан кутқариб қололмайди. Чунки уларни ҳам тўнайдилар, ҳам ўлдирадилар ёки хорладилар. Улар ҳам йиғлайдилар ... балки уларнинг ўзлари ҳаёт йўлининг маълум бир йўналишида ҳужум қилиб қолишар?

– Наҳотки ҳаёт йўлида эргаштириб борувчи ишончли ҳамроҳ йўқ бўлса?

Ақли одам шундай саволга дуч келганда тўғри жавоб топа олади:

– Ҳаёт йўлида адашмаслик учун Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ керак.

– Оллоҳ белгилаган йўлдан юрмоқ надир?

– Бу Оллоҳ хоҳлаган нарсани сен хоҳладинг, истамаганини истамадинг, деган гап.

– Бунга қандай эришмоқ мумкин?

– Илм эгалла. Барча қулфларнинг калити шундадир.

Toҳир Малик

* * *

Фан – қайиққа ҳам, кемага ҳам баб-баравар очик денгиз кабидир. Бири унда олтин ёмби ташиса, бошқаси қармоқ ташлаб балиқ овлайди. Фаннинг ибтидоси – ақл, ақлнинг ибтидоси эса сабр-тоқатдир. Улуғ ишлар учун толмас сабот керак. Кишини қобилияти учун эмас, балки ўша қобилиятидан қандай фойдалана олишини билишига қараб қадрлашади. Қобилият ўз-ўзича шуурсиздир, у ишга солинган тақдирдагина жилоланади.

Toҳир Малик

ВИЖДОН БИЛАН ЯШАШ ШУНЧА ҚИЙИНМИ?

Вақт келар — дунёнинг бокчаларидан
Тутундай тарқайди ўлик хитоблар.
Замоннинг юксак дид токчаларидан
Йиқилиб тушади ёлғон китоблар.
Йилларнинг олдида алдоқлар хордир!
Мангулик — қалбларда ярқ этган ҳаёт.
На унвон, на шуҳрат, на мансаб бордир,
Фақат ҳаёт бордир, бор Адабиёт!

Хақиқат шамоли гувласа шитоб,
Тўзғиса, ёрилса мақтов кўпиги.
Кўринар — бешафқат сатрлар аро —
Кетгани кимларнинг қони тўклиб.
Ўзининг суратин танийди ҳаёт....
«Бу — мен...» деб энг одил сўзни айтади.
Кимдир эшитгиси келмаган баёт
Унинг тилларига ўйнаб қайтади.
Ўша кун беш қўлдай бўлади аён —
Четга қочолмагай ҳеч ким талпиниб —
Кимлар эл-юртига бахш этгандир жон,
Кимлар ўлдиргандир она халқини.
Сизнинг вақтингизни олмайман бекор,
Ахир, ҳар бир сатр сўмли, тийинли...
Аммо шеър сўнгида бир саволим бор:
Виждон билан яшаш шунча қийинми?

Усмон Азим

СЕНИ ШУНДАЙ СЕВАМАН ТУПРОҚ

Ногоҳ юрак ҳаприқиб кетар...
Мен биламан, у кутар мени.
Ҳеч қандай куч йўқ қила олмас
Қалбимдаги бундай севгини.
Қадамларим қанот кабидир,
Учиб, туннинг қўксини тилар.
Анҳордаги бўтана сув ҳам
Менинг ажиб севгимни билар.
Тоқقا чиқиб, ҳайқирганимда
Даралардан қайтди акс-садо.
Яшил водий, дарёлар айтди,
Қалбинgdаги севги бебаҳо.
Кекса тутлар – танаси бужур,
Мева тутган олма дарахти.

Мени қўймай саволга тутди:
– Ошиқмисан, ростини айтгил.
Қишлоғимнинг тупроқ кўчаси –
Болалигим кечган ул ҳаёт.
Деди: – Сенинг шивирларингга
Тўлаётир бугун коинот.
Ҳасса тутган оқсоқол чоллар
«Қизим», деса баҳтга тўлганим,
Падарим, деб кўзларим қувнаб,
Ҳар бирида Хизир кўрганим.
Бу шундай эл. Замини олтин,
Бу шундай эл. Кўкси Тангри тоғ.
Сени шундай севаман, юртим,
Сени шундай севаман, тупрок.

Шарифа Салимова

Фойдали маълумот

ВАРИАНТДОШ СЎЗЛАР (Дублет сўзлар)

Сўзлар варианти

Адаб Одоб
Аждаҳо Аждарҳо
Айқирмоқ Ҳайқирмоқ
Алифбо Алфавит
Арава Ароба
Асо Ҳасса
Аста Оҳиста
Ассаломалайкум Ассалому-
алайкум
Астагфируллоҳ Астагфирулло
Аш-паш Ҳаш-паш
Баайни Баайниҳи
Бадтар Баттар
Байир Байри
Байтулаҳзан Байтулҳазан
Баъмани Баъмано
Баравар Баробар
Бараҳман Браҳман
Бениҳоя Бениҳоят
Бекинмоқ Беркинмоқ
Болгар Булғор
Бообрӯ Бообрӯй
Бош бармоқ Бошмалдоқ
Бузург Бузрук
Бугун Буқун
Валиюллоҳ Валиуллоҳ
Важҳ Важ
Валангор Валангир
Гавҳар Гуҳар
Гадо Гадой
Думалоқ Юмалоқ
Этказ Эткиз
Ёвон Ёбон
Исирға Сурға

Каптар Кабутар

Мачит Масжид
Сўзлар варианти
Моҳ Мах
Карта Қарта
Оёқ ости Оёғости
Подшо Подшоҳ
Сўлқиллоқ Сўлқилдоқ
Суюниш Севиниш
Суймоқ Севмоқ
Сан-ман Сен-мен
Сабо Сабоҳ
Тегизмоқ Теккизмоқ
Тева Туя
Тупик Тупирик
Тўнка Тўнгак
Хаёлот Хаёлат
Тақилламоқ Тақирламоқ
Теравермоқ Тера бермоқ
Тўлғазмоқ Тўлғизмоқ
Файласуф Философ
Чивин Чибин
Шаҳаншоҳ Шоҳаншоҳ
Шоҳтут Шотут
Шундоққина Шундайгина
Юган Жуган
Юнг Жун
Юравермоқ Юра бермоқ
Юқа Юпқа
Ўтириш Ўлтириш
Ўтиргич Ўтиргич
Қабариқ Қавариқ
Қабат Қават
Қайнона Қайнана
Қайнота Қайната

Қайтага Қайтанга
Қайтадан Қайтатдан

Қуваламоқ Қувламоқ
Ғазнадор Ҳазинадо

ҚИСҚАЧА ИБОРАЛАР ЛУФАТИ

Аламини олмоқ – Аламини тарқатиш учун зулм қилмоқ
Арпасини ким хом ўрибди? – Нима ёмонлик қилибди?
Ақли кирди – Эс-хушли бўлди
Балога қолмоқ – Жазога дучор бўлмоқ
Бағри тош – Бемехр, илтифоти йўқ
Белни боғламоқ – Шайлланмоқ, астойдил киришмоқ
Боши кўкка етди – Беҳад севинмоқ
Бурни кўтарилган – Кибрланмоқ, гердаймоқ
Гапи бир жойдан чиқди – Фикр-ўйлари мос келди
Гах деса қўлига қўнади – Жуда итоаткор
Дўпписини осмонга отмоқ – Жуда қувонмоқ
Етти ўлчаб бир кес – Ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш кўрмоқ
Ёғ тушса ялагудек – Ниҳоят даражада тоза, озода
Жағи очилди – Кўп гапириди
Жони ҳалқумига келди – Улар ҳолатга келди
Илоннинг ёғини ялаган – Ўта айёр, муғомбир, қув
Калаванинг учини топди – Жумбокни ҳал қилиш йўлини топди
Капалаги учди – Ниҳоятда қаттиқ кўрқди
Кўзига иссиқ кўринди – Таниш туйилмоқ
Кўзи тўрт бўлди – Интизор бўлмоқ
Кўкка кўтармоқ – Ниҳоятда мақтамоқ
Кўнгли кўтарилди – Руҳланди
Кўнгли оқ – Самимий
Кўнгли тўлди – Мамнун бўлди
Кўнгли юмшоқ – Раҳмдил
Лафзи ҳалол – Ваъдасида турадиган
Лом-мим демади – Гапирмади, эътиroz билдирумади
Мазаси қочди – Соғлиги ёмонлашди
Миси чиқди – Асл қиёфаси фош бўлди
Мум тишлаб қолди – Гапира олмай қолди
Номи чиқди – Машхур бўлди
Оёғини қўлига олиб келди – Тез келди
Ораларидан қил ўтмайди – Жуда иноқ, аҳил
Оғзи қўлоғига етди – Жуда хурсанд
Оқ-қорани таниди – Ҳаёт тажрибасига эга бўлди

Терисига сиғмай кетди – Жуда қувонди
Тили бир қарич – Мақтанишга ҳақли бўлди
Тили ширин – Ёқимли гапирадиган
Тилининг учида турмоқ – Хотирасини тиклаб айта олмаслик
Тирноқ остидан кир қидирмоқ – Ёмон ният билан айбни қидирмоқ
Тишининг кавагида сақламоқ – Ўта эҳтиёт билан
Тоқатлари тоқ бўлди – Сабр-чидами тугади
Хўрлиги келди – Ўқсиниб йиғлашга тайёр
Чехраси очилди – Хафагарчилиги тугади
Эси чиқиб кетди – Ниҳоятда қаттиқ қўрқди
Юлдузни бенарвон уради – Ўта абжир, чаққон, чапдаст
Қўй оғзидан чоп олмаган – Ўта ювош
Кўли калталиқ қилди – Имконияти чегараланган
Ҳафсаласи пир бўлди – Бирор ишни қилишга интилиши йўқолди

ҚИСҚАЧА ПАРОНИМЛАР РЎЙХАТИ

А

Абадий - мангуди Адабий – бадиий
адабиётда оид

Абрў – қош Обрў – эътибор, хурмат

Абзал – эгар-жабдуғ Афзал – аъло,
яхши

Абгор – ночор, ҳароб Афкор –
фикрлар

Адиб – ёзувчи Адип – қўрпа
четидаги мағиз

Адл – адолат, одиллик Адил – тик,
эгилмаган

Адресат – хат, телеграмма олувчи
Адресант – хат, телеграмма юборувчи

Азм – қатъий қарор, жазм Азим –
ѓоят катта, улкан

Аён – маълум, равшан Аъён –
амалдор

Аламон – оломон Алъамон –
омонлик учун мурожаат

Ало – устига: «Нур ало нур» Аъло –
энг юқори, энг яхши

Алам – жисмоний оғриқ Аълам –
диний арбоб, бош муфти

Алпоз – аҳвол, вазият, ҳолат Алфоз
– лафзлар, сўзлар, иборалар

Амр – буйруқ, фармон Амир –
подшо, хон (қад. Бухорода)

Ариқ – сув оқадиган жой Ориқ –
озгин

Артиш – тозалаш Арчиш –
пўстлоғидан ажратиш

Асл – туб, негиз, ҳақиқий Асил –
аъло сифатли, энг яхши, тоза

Ато – инъом, совға Ота – фарзандли
эр киши

Ачишти – ошиқ ўйини тури Ачибди
– (катик) ачибди

Аҳил – тотув, иноқ Аҳл – бир соҳа
одамлари

Б

Бад – ёмон Баъд – кейин, сўнг

Баднафс – нафси бузук Баднафас –
нафаси совуқ

Баён – ёзма иш Баян – мусиқа
асбоби

Бакор – корига ярамоқ Бекор –
ишилиз

Бал – рақс кечаси Балл – баҳо ўчови бирлиги

Банд – модда, параграп; машғул
Бант – сочга тақиладиган лента

Бармоқ – аъзо Бормоқ – бориш

Байрон - сўзамол, гапдон Бирон – бирор

Бикр – иффатли қиз, бокира Бикир – пишиқ, бақувват

Бирор – кимдир Буров – бураш, бурамоқ

Боб – китобнинг қисмлари Боп – муносиб

Бод – касаллик Бот – тез; ботмоқ

Борлик – мавжудлик Борлик – мавжудот

Бошда – аввал Бошида – ёнида, олдида

Боғли – боғи бор Боғлиқ – боғланган

Буд – бор-йўқ нарса Бут – тўлиқ, бекаму кўст

Бурж – 12 та юлдуз туркуми Бурч – мажбурият

Бурил – бурилмоқ Бурул – холдор, кўкиш от

Бурғи – парма Бурғу – қадимги чолғу асбоби

Буқа – ёш эркак қорамол Буқъя – мадрасадаги ҳужра

Д

Даво – дори-дармон Даъво – арз, талаб

Давр – вақт оралиғи Довур – от ёпинчиғи

Дазмол – кийим текислайдиган асбоб Даствол – қозон ювғич

Девон – шоирнинг шеърлари тўплами Диван – юмшоқ мебел

Дала – экин экиладиган майдон
Дара – икки тоғ оралиғидаги

Дарз – ёриқ, ёрилган Дарс – машғулот, сабоқ

Дадил – довюрак Даилил -исбот

Дипломат – давлат хизматчиси
Дипломант – диплом ёзувчи

Дуб – дараҳт Дуп – товушга тақлид

Э

Эллик – сон Энлик – икки энлик (хат)

Эсиз - аттанг, афсус Эссиз – эси йўқ, нодон

Эҳзон – қайғу ҳукм сурган кулба
Эҳсон – хайрли иш, эзгулик

Ф

Фақир - камбағал Пақир – чепак

Г

Ганж – хазина, бойлик Ганч – сувоқ материали

Голос – мева Голос – тўқ жигар ранг

Ж

Жоди - ўт қирқадиган асбоб Жоду – сехр

Жуда – энг, ғоят Жудо – айрилиқ

К

Кампания – маълум ишлар тизими

Компания – корхона, бирлашма

Кафт – қўлнинг қисми Кифт – элка

Кат – ёғоч кароват Карт – карт думба

Квадрат – teng ёқли тўртбурчак
Квадрант – доиранинг чораги

Контакт – алоқа, боғланиш
Контракт – шартнома

Куйинди – куйишдан қолган из
Кюнди – куюнмоқ

Л

Лаҳм – сүяксиз гүшт Ләхим – ерости йўли
Лоп – бирдан Лоф – муболага

М

Матал – ҳикматли сўзлар Маътал – кутиб қолган, мунтазир

Н

Наша – гиёҳванд модда Нашъа – эстетик лаззат, ҳузур

Нақ – худди, айни Нақд – пули дарҳол тўланадиган

Нуфуз – обрў, эътибор Нуфус – аҳоли

О

Олу – олхўри Олув – олиш

Ора – ўрта Оро – пардоз

Охир – чегара, поён Охур – хайвонларга эм солинадиган жой

Оқлик – оқ ранглик Оқлиқ – сут маҳсулотлари

Орасида – ўртасида, ичида Ораст – безатилган, ясатилган

Қ

Қад – қомат Қат – қават, қатлам

Қайд – таъкид Қайт - ўқчиш, қусишиш

Қала- ўтинни тахла Қалъа – шаҳар

Қалмоқ – миллат Қолмоқ – қолиш

Қарз – қайтариладиган пул, буюм

Қарс – товуш: қарс этди

Қари – кекса, мўйсафиid Қаъри – чукур ер ости, ичи

Қийқ – товуш: қийқ этди Қийиқ – қийилган; рўмол

Қиймат – баҳо Қиммат – нархи баланд

Қисм – бўлак Қисим – сиқим

Қолиб – қолмоқ Қолип – оёқ кийим мосламаси

Қуйилди – оқди Қуюлди – куюқлашди

Қура – қура бошлади Қуръа – чек

Қурт – ҳашарот Қурут – сузма қурут

С

Сайд – ов Сайдид - пайғамбаримиз авлодлари

Санат – санатмоқ Санъат – бадиий ижодиёт тури

Сақов – от, эшаклар касаллиги Соқов – гунг, тилсиз

Сурат – расм Суръат – тезлик, темп

Сургин – сурмоқ Сургун – бадарға

Т

Таб – тафт, ҳарорат Таъб – кишининг ички табиати

Талат – талатмоқ Тальят – юз, чехра

Тамбур – вагон кираверишдаги

Танбур - чолғу асбоби бўлма

Тана – гавда Таъна – гина, кудурат

Тариф – баҳолар кўрсаткичи Таъриф – тавсиф, тасвир

Тасир – тасир-тусур Таъсир – тазиيқ

Тақиб – тақиб қўйди Таъқиб – яширинча кузатиш

Тиб – медицина Тип – тоифа

Туб – таг, ост Туп – ўсимлик, дарахтнинг ҳар донаси

Тутин – тутинмоқ Тутун – олов тутуни

Ү

Узик – узилган Узук – тақинчок

Үйим – менинг үйим Үюм – тўда

Улиш – улимок (ит, бўри) Улуш – бўлак, хисса

Уним – (менинг) уним Унум – хосил, барака

Уриш – урмоқ Уруш – жанг

B

Вақф – диний муассаса мулки
Воқиғ – хабардор

Воқе – содир (бўлмоқ) Воқеа –
хоиса

X

Хаёли – ўйи, фикри Ҳаёли –
иффатли

Ҳалқ – эл, улус Ҳалқ – ҳалқум

Ҳам – эгик, қуий-солинган Ҳам –
(мени) ҳам

Ҳар – эшак Ҳар – ҳар кун

Ҳиёл – сал, озгина Ҳаёл – ўй, фикр

Ҳийла – анча Ҳийла – макр, фириб

Ҳил-ҳил – турли-туман Ҳил-ҳил –
ҳил-ҳил (пишган)

Ҳирс – айик Ҳирс – кучли истак,
интилиш

Ҳол – бадандаги қора туғма доғ
Ҳол – аҳвол

Ҳоли – ёлғиз, бўш, банд эмас Ҳоли
– аҳволи

Ҳосият – хусусият Ҳосият – ҳис
этиш

Ҳур – товуш: хур-хур Ҳур – эркин,
озод

Ҳуш – яхши, маъқул, дуруст
Ювунди – ифлос сув

Й

Ягана – экинни сийраклатиш Ягона
– якка, танҳо, ёлғиз

Етди – етиб борди Етти – сонг

Ёндаш – яқинлаш Ёндош – ёнидаги

Ёриқ – ёрилган Ёруғ – нур

Ювинди – сув билан тозаланади
Ювунди – ифлос сув

З

Зафар - ғалаба Заъфар – сап-сариқ
ранг

III

Шер – хайвон, арслон Шеър – вазн,
қофияли кичик бадиий асар

Шоҳ – дараҳт ёки ҳайвон шоҳи

Шоҳ – подшо

Шуба – мўйнали қишки кийим
Шўъба – бўлим, идора

ГЛОССАРИЙ

«АҚЛИЙ ХУЖУМ»	Ушбу усул күрсатилган мұаммоми ҳал қилиш учун эң күп жавобларни ёки ғояларни биргаликда тақлиф қилиш учун ишлаб чиқылған бўлиб, натижада ҳужумдан кейин жавобларнинг «тўғри» ёки «нотўғри» таҳлили амалга оширилади. http://pedsovet.su/publ/
«ВЕНН ДОИРАСИ» ЁКИ «ВЕНН ДИАГРАММАСИ» УСУЛИ	Ушбу услуб муроҷазали фикрлашни ривожлантириш технологияси доирасида фаол қўлланилади. Бу усул икки ёки ундан ортиқ тушунчалар, ҳодисалар, усуслар ва нарсаларни солиштириш керак бўлган ҳолларда қўлланиладиган график усулни ўз ичига олади. «Венн доираси» икки ёки ундан ортиқ ҳодисаларда умумийликни аниқлашга ёрдам беради, фарқларни таъкидлайди ва кўрсатилган мавзу бўйича билимларни умумлаштиради. http://pedsovet.su/metodika/priemy/6089_diagranny_venna
«МИКРОФОН» УСУЛИ	Бу усулдан синфда уй вазифасини текшириш, асосий билимларни фаоллаштириш, рағбатлантириш ёки дарсни умумлаштириш учун фойдаланиш мумкин. Ўқувчиларнинг кўпчилигини жалб қилишга, материалга қанчалик қизиқашларини билиб олишга, ўзлаштиришига ёрдам беради. Ўқувчиларга ҳар бир дарсда ўзлари учун фойдални нарсаларни билиб олишлари, дадил ўз фикрларини билдиришлари, шахсий ютуқлари ва эҳтимолий муваффақиятсизликлари ҳақида очиқ-ойдин гапиришлари мумкинлигини уқтиради. Бу усулнинг технологияси шундан иборатки, дарс давомида ўқувчилар долзарб саволларга жавоб бериб навбатма-навбат қабул қиласидилар. Вазиятни тақлид қилиш учун сиз ўйинчоқ микрофондан фойдаланишингиз ёки бирон-бир объекtnи узатишингиз ва бу овоз кучайтиргич «ролини ўйнашини» келишиб олишингиз мумкин. Синфда бу методдан фойдаланилганда ҳар бир ўқувчи ўз фикр ва муроҷазаларини билдириш имконига эга бўлиши мақсадга мувофиқдир. http://pedsovet.su/metodika/priemy/6735_priem_mikrofon
«ҲАЙРАТГА ҚОЛДИР!» УСУЛИ	Бу усулнинг тушунчаси қадимги юонон файласуфи Аристотелнинг «билим ҳайрат билан бошланади», деган постулатига асосланади. Бу усул билим олувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштиришга ёрдам беради, болаларнинг дарс мавзусига бўлган доимий эътиборини қўллаб-қувватлайди, қисқа муддатли хотирани ўз ичига олмай, жамиятлар ва динлар ҳаётидан мухим ва қизиқарли фактлар ва воқеаларни эслаб қолишига ёрдам беради. Ўрганилган тарихий давр маданий ёдгорликларининг батафсил намойишидан фойдаланишингиз мумкин, бу эса ўқувчидаги ҳайрат туйғусини ва шунга мос равиша, дарс мавзусига қизиқишини уйғотади. http://pedsovet.su/metodika/priemy/6475_priem_udivlyai

«КУНДАЛИК: ЦИТАТА/ШАРХ» УСУЛИ	<p>Бу усул ахборот билан ишлаш технологиясини ифодалайди. Ҳаётда одамлар қандайдир ахборот оқимларига боғланган: ҳисоб-китоб қила-дилар, рўйхатлар тузадилар, баёнотлар тузадилар ва ҳоказо.</p> <p>Демак, ўқувчиларнинг ахборот билан тез ва конструктив ишлаш қобилияти-нинг аҳамияти янгиланади.</p> <p>«Кундалик...» – бу фикр ва ибораларни «таъкидлаш», ҳукмларга ва матннинг энг муҳим қисмларига эътибор бериш имконини берувчи ёзишни ўргатиш усули.</p> <p>Кундалик цитата ва изоҳлар шаклида олиб борилади. http://pedsovet.su/metodika/priemy/6450_priemy_dnevnik</p>
«КОНЦЕПТУАЛ ЖАДВАЛ» УСУЛИ	<p>Материални ифодалашнинг бир қанча усуллари мавжуд: графиклар, диаграммалар, устунлар ва бошқалар.</p> <p>«Концептуал жадвал» – қиёсий жадвал яратишни мақсад қилиб олган педагогик усулдир.</p> <p>Ўқувчиларга дарс мавзусини турли жиҳатдан ўрганиш, маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш, объектлар ва бошқа тарихий ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини топиш ва таҳлил қилиш имконини беради.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/6434_konceptualnaya_tabletsa</p>
«КЛАСТЕР» УСУЛИ	<p>Бу усул матн мазмунини ажратиб кўрсатиш ва уни «боғлам» шаклида график ёритишдан иборатdir.</p> <p>Материални бундай расмийлаштириш ўқувчиларга ўрганилган масалалар бўйича оғзаки ва ёзма равища нима дейиш мумкинлигини билиб олиш ва тушунишга ёрдам беради.</p> <p>Бу метод «чорлов» босқичида, саволлар ёки таркибий қисмларнинг сарлавҳалари кўринишидаги асосий манба (матн) билан танишишдан олдин ахборот тизимлаштирилганда қўлланилиши мумкин.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/5673_metod_klaster_na_uroke</p>
«БИЛАМАН. БИЛИШНИ ИСТАЙМАН. БИЛДИМ» УСУЛИ. «БББ» ЖАДВАЛИ	<p>Ўқув материалини график ташкил этишининг бу усули мавзу бўйича мавжуд бўлган маълумотларни тизимлаштириш ва тўплашга, ўрганилаётган мавзу бўйича билимларни кенгайтириш ва уларни тизимлаштиришга ёрдам беради.</p> <p>Мавжуд билимларни янгилаш ва «Чақирув» босқичида янги нарсаларни ўрганишга ундаш, «Рефлексия» босқичида материалларга қайта боғланиш учун ишлатилади.</p> <p>Ўқувчиларга мавзуни ўрганишга киришишдан олдин бир қатор саволлар берилади: «Ўрганилаётган мавзу ёки савол ҳақида нималарни биласиз ёки ўйлайсиз?» Жавоблар «Биламан» устунига ёзилади. Кейин савол берилади: «Сиз нимани билишни хоҳлайсиз?», «Билмоқчиман» қаторига шу ҳолатда ёзилади. «Билдим» устунида дарс давомида олинган маълумот, тушунча ва фактлар қайд этилади.</p> <p>«Рефлексия» бўлимида ўқувчилар чақирув босқичига қайтадилар: биринчи ва иккинчи устунларга тузатишлар киритилади.</p> <p>http://pedsovet.su/metodika/priemy/5725_zhu</p>

<p>«СИНКВЕЙН ЁЗИШ» УСУЛИ</p>	<p>Француз тилидан таржима қилинганда «синквейн» сўзи маълум қоидаларга мувофиқ ёзилган беш сатрдан иборат шеър маъносини англатади.</p> <p>«Синквейн»ни тузиш ўқувчидан ўқув материалини, маълумотни қисқача ифодалаб умумлаштиришн талаб қиласди, бу эса ҳар қандай бирор нарса ҳакида мулоҳаза юритиш имконини беради.</p> <p>«Синквейн» – дарсда эркин ижод қилиш шакли бўлиб, ундан фойдаланиш бир қатор муайян қоидаларга риоя қилиши талаб қиласди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) 1-қаторда – битта сўз – от сўз туркуми; 2) 2-қаторда – синквейн мавзусини очиб берувчи иккита сифат; 3) 3-қаторда синквейн мавзусига оид ҳаракатларни тасвирловчи учта феъл ёзилади; 4) 4-қаторда бутун бир ибора, бир неча сўздан иборат гап жойлаштирилган бўлиб, бу орқали ўқувчилар мавзуга ўз муносабатини билдиради; 5) охиригни сатр мавзунинг янгича талқинини берувчи ва унга шахсий муносабатини билдириш имконини берувчи сўз – хуласадир. <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/publ/42-1-0-5767</p>
<p>«ИНСЕРТ» УСУЛИ</p>	<p>Бу усулнинг вазифаси мулоҳазали фикрлашни ривожлантиришдан иборатdir. Ушбу усул номининг кенгайтирилиши қўйидагича:</p> <p>I – interactive (интерфаол) N – otting (маълумот берувчи) S – system for (тизим) E – effective (самарали) R – reading (ўқиш) T – thinking (ва ўйлаш).</p> <p>Мулоҳазали фикрлашни ривожлантириш технологиясини ўқиш ва ёзиш орқали қабул қилиш, матн билан янги маълумотлар билан ишлашда қўлланилади.</p> <p>ИНСЕРТ усули «самарали ўқиш технологияси» деб ҳам аталади.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6007_priem_trkm_insert_na_uroke</p>
<p>«БЛУМ КУБИГИ» ЁКИ «БЛУМ ТАКСОНОМИЯСИ»</p>	<p>Мулоҳазали фикрлашни ривожлантиришнинг бу усули ўқитувчиларга дарсларнинг ўқув мақсадларини уч блокка бўлиш имконини беради:</p> <ul style="list-style-type: none"> – когнитив, – психомотор, – аффектив. <p>Бошқача қилиб айтганда, бу мақсадларни блоклар билан кўрсатиш мумкин:</p> <ul style="list-style-type: none"> – «Биламан» – «Яратса оламан» – «Бажара оламан». <p>Усулнинг моҳияти шундаки, у жуда бошқача ва ҳар хил кўринишдаги саволларни шакллантиришга имкон беради. Усулдан фойдаланиш жараёнида ўқитувчиларга тайёр билимлар эмас, балки бир қатор долзарб мұаммолар таклиф этилади. Натижада ўқувчилар шахсий тажриба ва билимларидан фойдаланиб, ўқитувчи томонидан қўйилган мұаммоларни ҳал қилишнинг ўз йўлларини топишига ҳаракат қилишлари лозим.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6001_kubik_bluma_na_uro</p>

«ФИШБОУН» УСУЛИ	<p>Инглиз тилидан таржима қилинганда «балиқ сүяги» ёки «балиқ скелети» деган маънони англатади.</p> <p>Усулнинг йўналиши – ўқувчиларнинг муроҳазали фикрлашини кўргазмали ва мазмунли шаклда ривожлантиришдир. Усулнинг моҳияти таҳлил объекти ва унга таъсир этувчи омиллар ўртасида сабаб-оқибат алоқаларини ўрнатиш ва оқилона танловни амалга оширишдан иборат.</p> <p>Бу усул ахборот билан ишлаш кўникмаларини, муаммоларни белгилаш ва ҳал қилиш қобилиятини ривожлантириш имконини беради. Гуруҳли иш учун фойдаланиш маъқул келади.</p> <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/5714</p>
«ОҚИЛНИНГ ОЛТИ ҚАЛ- ПОҒИ» УСУЛИ	<p>Ушбу усулни биринчи бўлиб инглиз психологи ва ёзувчиси Эдвард де Боно таклиф қилган. Танқидий фикрлаш технологиясининг асосчилари болаларни ўқитиш учун «олти қалпоқ» усулини мослаштирудилар.</p> <p>Усулни қўллашдан мақсад, ўқувчиларнинг параллел фикрлашини ривожлантириш, вазиятни турли нұқтаи назардан кўриш, муаммонинг мураккаблигини тақдим этиш ва уни ҳал қилишнинг энг яхши усулини аниқлашга ёрдам беришdir.</p> <p style="text-align: center;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6276_6_shlyap_myshlenia_na_uroke</p>
«ПОПС ФОР- МУЛА» УСУЛИ	<p>Ушбу усул ҳуқуқ профессори Девид Маккоид-Мейсон (ЖАР) томонидан ишлаб чиқилган.</p> <p>Усулнинг вазифаси:</p> <ul style="list-style-type: none"> – қайта боғланишнинг интерфаол усули. Унинг таркибий қисмлари ўқув муаммосини таҳлил қилиш, ўтилган материални мустаҳкамлаш имконини беради. Бу усул, кўпинча тасодиф, сезги, ёки ҳатто омад юқори бўладиган синов(тест) шаклидаги назорат туридан фарқли равиша, ўқувчиларнинг моҳиятан, билимларида мавжуд камчиликларни янада аниқ очиб беради; – муҳокама қуриш учун самарали восита. Бу усул ўқувчилар нутқини қисқа, лўнда, асосли, барча тегишли хуносалар билан баён қилиш имконини беради, бу албатта талаба жамоасида қизиқиш ўйғотади ва уларни фаол муроҷот ва ишбилармонлик баҳсига ўндаиди. <p style="text-align: right;">http://pedsovet.su/publ/205-1-0-5764</p>
ЭССЕ	<p>Бу усул муаммони эркин баён этиш билан ажralиб турадиган жанрга тегишли; муайян масала ёки муаммо ҳақида шахсий таассуротлар ва ғояларни ифодалаб, шубҳасиз, масала ёки муаммони аниқ ёки тўлиқ талқин қилишни талаб қилмайдиган кичик ҳажмли ва эркин шаклдаги насрый иншо.</p> <p style="text-align: center;">http://pedsovet.su/metodika/priemy/6355_priem_esse_na_uroke</p>

«ОҚИБАТЛАР ФИЛДИРАГИ» УСУЛИ	<p>Усул ўқувчиларни мұайян воқеа ёки ҳаракатнинг бевосита ва билвосита оқибатлари ҳақида ўйлашга үндайди.</p> <p>Ўқувчилар бу оқибатларни аниқ тасвиirlайдилар ёки тасаввур қиласылар.</p> <p>Бу усулни фойдаланиш технологияси:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқувчилар асосий воқеа ёки ҳаракатни саҳифаның ўртасига марказий доирада ёзадилар (мисолға қаранг). 2. Ўқувчилар бирор ҳодисаның бевосита оқибатларини түғри чизиқ ёрдамида асосий айланы билан туташкан доирада ёзадилар. Улар илохи борича күпроқ бевосита оқибатларни ўйлашга ҳаракат қилишади. 3. Ўқувчилар кейин иккінчи даражали оқибатларни күриб чиқадилар. Улар айланы бүйлаб яна чизилади ва бевосита оқибатлар билан жуфт чизиқтар билан боғланади. Учинчи тартибли кетма-кетликлар учта сатрга эга ва ҳоказо. 4. Ўқувчилар таъсирнинг ижобий ёки салбий бўлишига қараб доираларда ранг беришлари мумкин. 5. Фикрий сўров кейинчалик ўқувчиларнинг тажрибаларини таққослаш ва контраст қилишга ёрдам беради ва»барча омилларни күриб чиқиш»каби воситалар ёрдамида масалаларни чуқурроқ акс эттириш ва муҳокама қилишни рафбатлантиради. 6. Вазифани амалга ошириш бўйича сўров жуда фойдали бўлиши мумкин. <p>http://kst.nis.edu.kz/Kostanay/portal/wp-content/uploads/2018/02/Metody-aktivnogo-obucheniya.pdf</p>
«ҲИКОЯ-КАЛIT СҮЗЛАР УЧУН ТАХМИН» УСУЛИ	Калит сўзлар асосида ҳикоя тузиш ёки ularни маълум кетма-кетликда жойлаштиришга қаратилган усул. Сўнгра тушуниш босқицида ўқув материалини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, ўзларининг тахминларини тасдиқлаш. https://freedocs.xyz/pdf-443189768
«ИССИҚ ЎРИНДИҚ» УСУЛИ	Ушбу усул – муаммоли масалаларни муҳокама қилиш ва ахборот алмашиш учун ижодий ролли вазифани ўз ичига олади. Ўқувчиларга маълум бир характердаги роль таклиф этилади ёки саволга тегишли бўлган ролни ўзлари хаёл қилиб чиқадилар. Бошқа иштирокчилар «иссиқ ўриндиқ»да ўтирган ўқувчи учун саволлар бериб фикр юритадилар. Усул ўқувчиларни ўқув жараёнига жалб этишга, ўз нуқтаи назари билан ўртоқлашмайдиган бошқаларга ҳамдардлик билдиришга ёрдам беради. http://sch1623u.mskobr.ru/
«КУЧ – ЗАИФЛИК – ИМ-КОНИЯТЛАР – ХАВФ» (SWOT)	Муаммонинг барча жиҳатларини таҳлил қилиш ва ҳар томонлама тадқиқ этиш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган усул. Ҳар қандай ташабbusларни режалаштириш ва ривожлантириш жараёнида, шунингдек бирор фаолият ёки ҳодисани баҳолаш жараёнида самарали бўлади. «Кучлилик» ва «заифлик» – ижодий ва салбий жиҳатлар рўйхатини шакллантириш жараёни, масаланинг долзарб ҳолати ва бўлажак ҳаракатлар характеристи, «имкониятлар» ва «хатарлар» потенциал оқибатларни тахмин қилишини ўз ичига олади. Ўқитувчи бир сарлавҳага эътибор қаратиш ва уни кейингисига ўтишдан олдин муҳокама қилиш ҳуқуқига эга. Ўқувчиларга унинг «имкониятлари» ва «хавф-хатар»га ўтишдан олдин ғоянинг «кучлари»ни ўрганиш учун вақт берилади. http://sch1623u.mskobr.ru/

«ИККИ ЮЛДУЗ, БИР ТИЛАК»	<p>Ушбу усул ўқувчиларнинг шахс ва гурухларини конструктив ўзаро баҳолаш ва унинг асосида ўқувчиларнинг ўз ишларини баҳолаш ва такомиллаштириш кўникмаларини шакллантиришига кўмаклашади.</p> <p>Бу усулдан фойдаланиш ўқувчиларга турли ёндашувларни синааб кўриш, топшириқ натижаларини кўриш ва келгуси ишларни режалаштиришда ўз вақтида ўзгартиришлар киритиш имконини беради.</p>
	http://sch1623u.mskobr.ru/
СУРАТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ	<p>Бу усул мунозара яратиш учун рағбат сифатида қўлланилади.</p> <p>Ўқувчилар фотосурат (масалан, ўрганилаётган масала ёки мавзуга бевосита алоқадор бўлган)ни танлаб, ўз танловини амалга оширишлари мумкин.</p>
	http://sch1623u.mskobr.ru/
«ЭШТИШ УЧЛИГИ» УСУЛИ	<p>Усулнинг моҳияти – ахборотни чиқариш йўлларини тузиш, концептуал аппаратни ишлаб чиқиши, олинган ахборотни таҳлил қилиш ва қайта ишлаш кўникмаларини шакллантириш ҳамда «кузатувчи» роли мақомида ўз-ўзини таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиришдан иборат.</p> <p>Ўқувчилар гурухларда кўпі билан учта иштирокчи билан ишлайдилар, улар: а) маърузачи, б) мухбир, в) котиб ролларини бўлишадилар.</p> <p>Бу ролларнинг вазифалари қўйидагилардан иборат:</p> <ul style="list-style-type: none"> – сўзловчи содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятини баён етади, ёки муаммога изоҳ беради, ёки ўз фикрини билдиради; – мухбир саволлар беради, аниқлаштиришга интилади; – котиб эслатмаларни олади ва сўхбат охирида хулоса ҳисботини тақдим этиади. Келажакда иштирокчилар ролларни ўзгартирадилар.
	http://sch1623u.mskobr.ru/
«ЭРКИН СУҲБАТ» УСУЛИ	<p>Ушбу усулдан фойдаланиш ўқувчиларни масъулиятли бўлишга тарбиялашда самаралидир, чунки барча вазифаларни ўқувчиларнинг ўзлари бажарадилар, ўқитувчининг аралашувидан ташқари, уларни анъанавий таъсир усулларидан ҳимоя қиласидилар.</p> <p>Бу усул фаол тинглаш кўникмаларини ҳосил қиласиди, бу эса уни таҳлил қилиш ва муҳокама қилишининг турли жиҳатларини намойиш этувчи ҳажмли ахборот оқимини олишга ёрдам беради.</p> <p>Бир гурух ўқувчилар студияни тақлид қилишади:</p> <ul style="list-style-type: none"> – бир ўқувчи радиобошловчи ролини ўйнайди; – тўрт нафар ўқувчи – меҳмонлар ва муҳокама иштирокчилари сифатида; – қолган ўқувчилар тингловчилар ролида саволлар билан «чиқишиади» ёки ўз иштирокчиларига «ёзишиади».
	http://sch1623u.mskobr.ru/
«БАҲС-МУНОЗАРА» УСУЛИ	<p>Бу усул фаол ўқитиши усувлари туркумига киради.</p> <p>Ушбу усул ўқувчилар ҳәти ва уларнинг тажрибаси билан боғлиқ бўлган дол зарб масалалар ёки муаммоларни жамоавий муҳокама қилишни ўз зиммасига олади.</p> <p>Мантиқий фикрлашни ривожлантириш ва ўз-ўзини ҳурмат қилишни шакллантиришига ёрдам беради.</p> <p>Бу усул қўйидаги хусусиятларни ўз ичига олади:</p> <ul style="list-style-type: none"> – муайян амалий муаммоларни тушуниш ва ҳал қилишда мавжуд билим ва ҳаётни тушунишни қўллаш;

	<ul style="list-style-type: none"> – тушунчани таҳлил қилиш; – ўз фикрида туриш ва ўз кўзқарашларини ҳимоя қилиш; – синфдошларини ўз фикрининг тўғрилигига ишонтириш. <p>Баҳсда иштирок этаётганда ўз нуқтаи назарини билдириши ҳам қарама-қарши томон ҳукмларининг заиф ва кучли томонларини аниқлаши, тўғри асос ва далилларни танлаш, бир нуқтаи назарнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш ва бошқасининг мавжудлигини рад этиши каби муҳим аҳамиятга эга.</p> <p>Баҳс-мунозара тўғри (лекин, бирорвнинг!) нуқтаи назарини тан олиш ва ўзининг (лекин, нотўғри) кўзқарашини рад этиш жасоратини ўргатади.</p>
«УЧ БОСҚИЧЛИ ИНТЕРВЬЮ» УСУЛИ	<p>Бу усул болаларнинг фикрлаш жараёнларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Ўқувчилик тўрт гурӯҳга бўлинади, яъни икки жуфт бор: А–Б ва С–Г. Биринчи босқичда айни пайтда А–Б дан, С эса – Гдан. Иккинчи босқичда роллар алмашадилар:</p> <p>Б–А дан интервью олади, Г эса С дан.</p> <p>Учинчи босқичда ҳар бир иштирокчи тўрт кишидан иборат бутун гурӯҳ учун ўз шериги ҳақида маълумот беради.</p> <p style="text-align: right;">http://sch1623u.mskobr.ru</p>

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Б.У. Умуркулов, Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Термиз, 2009й.,
2. М. Тўхлиев, А.Тилавов, Тарбия китоби(Ҳаёт сабоқлари). – Тошкент, 2015й.
3. Д.Лутфуллаева, Р.Давлатова, М.Сапарниязова, Ҳозирги ўзбек адабий тили (2-қисм). – Тошкент, 2018й.
4. Г.Абдураҳмонов ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. – Т, 1999й.
5. Ў.Үрринбоев, Ўзбек тили(11-синф ўқув дарслиги). – Алмати, 2015й.
6. М.Азаматов. Ҳикматлар гулдастаси. – F.Ғулом ном. Адабиёт ва санъат, 1982й.
7. Т.Малик. Мехмон туйғулар. – Тошкент, 2002й.
8. Р.Дўстматова. Ҳикматлар хазинаси. – Тошкент, 2014й.
9. Миртемир. Оҳ, менинг ўзбаки юрагим. – Тошкент, 1990й.
10. Умид Али. Замонавий ривоятлар. – Тошкент, 2017й.

Интернет манбалари

1. n.ziyouz.com
2. janubiy.kz
3. sputniknews.kz
4. «Қизиқарли маълумотлар» сайти
5. muslim.uz
6. кун.уз
7. arboblar.uz
8. studopedia.su
9. indiada.ru
10. alif.uz
11. tadqiqot

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
-------------	---

I. ҚОЗОҒИСТОН ЗАМОНАВИЙ ОЛАМДА: ЎТМИШИ ВА КЕЛАЖАГИ

1. Янги Қозғистон менинг тасаввуримда	6
2. Аждодлар солномаси.....	15
3. Буюк дашт хазиналари	23
4. Буюк дашт хазиналари	30
5. Миллат тарихидаги макон ва замон.....	39
6. Замонавий Қозғистон қиёфаси	46

II. ҚАЛБ ЭКОЛОГИЯСИ

Қалб экологияси – бу бизнинг қалбимиздаги «Үй»	58
Инсон экологияси.....	63
Инсон табиатнинг ҳукмдори эмас	70
Кўнгил дарахтини кўркамлаштиринг	76
Тил экологияси.....	82
Ҳаёт симфонияси	87

III. ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТ. ИНТЕЛЛЕКТ МИГРАЦИЯСИ

Миграция, эмиграция, иммиграция	98
Миграция (хижрат) сабаблари нимада?.....	101
Интеллектуал миграция.....	108
Қозғистондаги интеллектуал миграция	112

IV. ОЛАМНИ ЎЗГАРТИРГАН КАШФИЁТЛАР

Оlamни ўзгартирган кашфиётлар.....	122
Биз ҳеч қачон қайтиб қўрмайдиган буюк кашфиётлар	128
Дунёни ўзгартириши кутилаётган келажак технологиялари	136
Нобель мукофоти совриндорлари	142

V. ЯНГИ ОЛАМДАГИ ТЕАТР ВА КИНЕМАТОГРАФИЯ

1. Театр – маънавий тарбия маскани	150
2. Кино санъати	156
3. Қозғистонда кино санъати	170
4. Қозғистонда театр санъати	170
5. Театр санъати қоидалари.....	150
6. Замонавий жаҳон кинематографияси.....	181
Глоссарий.....	213
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	220
Интернет манбалари.....	220

Oқу басылымы

Ш.НАРАЛИЕВА

ЎЗБЕК ТИЛИ

Табиий-математик йўналишдаги
умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик

(өзбек тилінде)

Редакторы
Мұқабаның дизайнери
Дизайнын жасаған және
компьютерде қалыптаған

*Ш. Наралиева
Е. Мейірбеков
Ж. Кенжебекова*

ИБ № 7477

Басуға 25.08.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 70×90^{1/16}.

Каріп түрі «Times New Roman». Офсетті басылым.

Баспа табағы 14,0. Шартты баспа табағы 16,38.

Таралымы 4000 дана. Тапсырыс №

Қазақстан Республикасы «Жазушы» баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-722-0

9 786012 007220